

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ**

**Bakı Dövlət Universitetinin
90 illiyinə həsr olunur**

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

**(məqalələr toplusu)
I buraxılış**

BAKİ-2009

**Sosial Elmlər və Psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının 13
fevral 2009-ci il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür**

**Buraxılışın məsul redaktoru:
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent Q.Y.Abbasova**

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

Azərbaycan xalqının milli psixologiyasının formalaşmasının siyasi amili

Piriyeva Elnarə Abbas qızı,
BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

Milli psixologiya etnik birliyi möhkəmləndirir və siyasi prosesdə mənafe uğrunda mübarizə gücünü artırır. Siyasi cəhətdən təşkilatlanma prosesində millətin siyasi psixologiyası arasıkəsilməz bir proses kimi millətin siyasi hadisələrdə iştirakını təmin edir. Siyasət millətin ictimai həyatda fəaliyyət növünün əsas istiqamətinə çevrilir. Lakin rus imperiyasının zülmü şəraitində Azərbaycan xalqının milli psixologiyasının inkişafının qarşısının alınması siyasəti aparılırdı.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində görkəmli yer tutan Ömər Faiq Nemanzadə 1917-ci ildə “Mən kiməm?” adlı məqaləsində yazmışdı: «Zamanımızda, yəni din və ədəbiyyatdan, cins və millətlərin hökm sürdüyü böyümə ilə bir çağda insanın öz soy və millətini tanımamağı, daha doğrusu, özünü bilməməyi ən böyük günahlardan, silinməz ləkələrdən biridir. Lakin bu ləkə tezliklə gedən ləkəyə də bənzəmir. Bu ləkə yaman ləkədir. Bu ləkə surətində öylə yilancıq [qanqrenal] yarasıdır ki, millətin vücudunu, türklük varlığını yavaş-yavaş gəmirir, yox edir» (6).

Millət sosial mədəni səviyyəsinə görə yaşadığı təbii mühitə uyğunlaşır, onu öz məqsədinə uyğun dəyişdirir, “ikinci təbiət” yaradır. Bu prosesdə etno-psixoloji dəyişiklik və inkişaf da mühüm rol oynayır. Etnik birliklər torpağın bejərlməsi nəticəsində əkinçilik mədəniyyətini, mülkiyyət münasibətlərini idarə etmək üçün qanunları qəbul edir. Beləliklə, “bizim ərazi daha məhsuldardı”, “odlar yurduna od təmizlik gətirir”, “bizim təbiət daha gözəldir” anlayışı formalaşır. Əsrlər boyu eyni etnosun

yaşadığı ərazidə maddi və mənəvi mədəni sərvətlər və dövlət yaranır. Millət yaşadığı ərazini “ana vətən” adlandırır, onu janı, qanı ilə qoruyur. Ərazidə təhlükəsiz yaşamaq psixoloji amilə çevrilir, şəxsi qüvvəni törədən amillərin qarşısını almaq üçün mübarizə aparır, özünü səfərbər edir. Tarixi siyasi prosesdə etnos xeyir və şəxsi qüvvələri törədən mənbələri psixoloji cəhətdən ümumiləşdirir. Qədim türk oğuz etnosları rənglərdən psixoloji təsir vasitəsi kimi istifadə edirdilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının qəhrəmanı Beyrək ağ rəngli at minirdi. İgidə hörmət əlaməti olaraq ağ çadır qurulurdu. Türk dilli etnosların tanınma rəngi göy rəng idi. Öz mənşələrini göy tanrı ilə əlaqələndirirdilər. Buna görə də, göy rəng müqəddəs hesab edilirdi. Göy tanrı ölkəni idarə edə bilməyən xaqandan hakimiyyəti alırdı. Göy tanrı – Allah anlamını almışdır. Azərbaycan xalqının soykökünü araşdırarkən M.Seyidov yazmışdı: “Xaqanlar göylə bu və başqa şəkildə bağlı olanların müqəddəs, məğlubedilməz sayılmalı inamından istifadə edirdilər” (7, 65).

Hər bir etnik birlik digər etnik qruplardan öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Azərbaycan xalqı öz ərazisində yaşayan digər etnik qruplara xeyirxahlıqla yanaşmış, onların xeyir və şəxsi işlərində fəal iştirak etmişdir. Bu xeyirxahlıqdan düşmən qüvvələr öz mənafeləri üçün istifadə edərək, xalqımıza arxadan zərbə vurublar. Tarixi unudulmuş Azərbaycan xalqına ağır itkilər hesabına başa gəlir. 1918-ji ilin martında Bakıda, 1992-ci ilin fevralında Xocalıda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım tarixi unudulmuşluğun nəticəsi idi. Müstəqil dövlətçilik ideyasının təsiri altında yaranan psixoloji dəyərlər tarixi unudulmuşluğu aradan qaldırır.

Azərbaycan xalqının milli psixologiyası sosial-siyasi həyat prosesində formalaşır. Xalqa məxsus olan milli şüur, siyasi düşüncə onun idrak süzgəcindən keçərək reallaşır. Keçid dövrünün ziddiyyətlərinin aradan qaldırılmasına, yeni ictimai quruluşun qurulmasına, islahatların həyata keçirilməsinə milli təfəkkür, milli xarakter öz təsirini göstərir. İqtisadi böhran,

müharibə, qaçqınlıq, ərazilərin işğal edilməsi yeni psixoloji düşüncədən keçirilir və vəziyyətdən çıxmağın yolu axtarılır.

Milli hissələrin suverenliyin, müstəqil dövlətçiliyin, ərazi bütövlüyünün qorunmasına yönəldilməsi milli psixologiyanın və milli şüurun inkişafının başlıca şərtidir. Milli-etnik hissələr etnik birlik daxilində insanların emosional münasibətində onların marağını, başqa etnik qruplardan fərqləndirici xüsusiyyətləri əks etdirir.

1988-ci ildən sonra müstəqillik uğrunda mübarizə, küçə yürüşləri, mitinqlər, mərkəzi sovet hakimiyyətinə qarşı nifrət edənlərin psixologiyasında emosionallıq daha güclü idi. Müxtəlif siyasi qruplar isə kütləvi emosionallıqdan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdı.

Bəzi alimlərin fikrinə görə 80-cı illərdən sonrakı hadisələrdə Azərbaycan milləti siyasi millət kimi formalaşdı. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəlində siyasi millət kimi formalaşmışdır. Həmin dövrdə siyasi partiyalar yaranmış, xalqın ictimai-siyasi hərəkətinə başçılıq edən milli elita formalaşdı. Siyasi millət 1918-ci ildə parlamentli siyasi idarəetmə quruluşunu yaratdı. 80-cı illərin milli-siyasi hərəkəti həmin siyasi şüurun davamı idi.

Azərbaycanda millətin formalaşmasına aşağıdakı siyasi proseslərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Birincisi, kapitalist münasibətlərinin inkişafı, təhkimçilik hüququnun ləğvi, islahatların həyata keçirilməsi; ikincisi, neft sənayesi və digər sahələrdə milli burcuaziyanın formalaşması; üçüncüsü, milli ziyalı təbəqəsinin yaranması; dördüncüsü, milli özünüdərkətmənin nətiçəsində milli-siyasi hərəkətin başlanması. Belə bir fikirlə razılaşmaq çətindir ki, “Şərqdə millət dövləti deyil, dövlət milləti yaradır”. Bu fikri bütün şərq ölkələrinin hamısına, o, cümlədən, Azərbaycana aid etmək düzgün deyildir.

Milli özünüdərkətmə müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizənin başlıca amilidir. Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə, həm də ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə ilə üst-üstə düşür. Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi yol, yad-

elli işğalçılara qarşı mübarizə, dövlətçiliyin qorunub saxlanması, yeni cəmiyyət quruculuğu, mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması milli psixologiyada öz əksini tapmışdır. Çətin məqamlarda yaranan dözümlülük yeni qələbələr üçün psixoloji ruh yaradır. Səttərخان, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi milli azadlıq hərəkətində, Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin və Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasında, erməni işğalçılarına qarşı mübarizədə milli-psixoloji ruh mühüm amillərdən biri olmuşdur. Dözümlülük psixologiyası zülmə dözmək deyil, ona qarşı daha mübariz olmağı tələb edir.

Azərbaycan xalqının digər psixoloji xüsusiyyəti xeyirxahlıqla əlaqədardır. Xeyirxah mənəvi psixoloji ruh cəmiyyəti sağlamlaşdırır, insanlar arasında ünsiyyət münasibətlərini möhkəmləndirir.

Xalqın milli ruhunda kollektivçilik, xeyir və şərdə bir-birinə yardımçı olmaq xüsusiyyətindən “El gücü, sel gücü” məsələsi meydana gəlmişdir.

Övlad böyütmək, tərbiyə etmək, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş formalaşdırmaq, Vətənə bağlılıq milli-psixoloji xüsusiyyətdən irəli gəlir. “Vətənə gəldim, imana gəldim” atalar sözü Vətənə bağlılıq kimi mühüm psixoloji xüsusiyyəti əks etdirir.

Azərbaycan millətinin üstünlüyünü təmin edən aşağıdakı amilləri göstərmək olar:

- həyat mənafeyini təmin etmək bəjarığı;
- siyasi proseslərdə milli mənafe naminə həmrəylik yaranması;
- işgüzar və intizamlı olmaq qabiliyyəti;
- mənəvi əxlaqi dəyərləri qoruyub saxlamaq qabiliyyəti;
- müstəqilliyin, suverenliyin qorunması uğrunda səfərbərliyə hazır olmaq.

Azərbaycan xalqının milli psixologiyası azərbaycançılıq ideya-siyasi dəyərlərinə əsaslanır. Azərbaycançılıq, ilk növbədə, milli mənsubiyyətin qorunub saxlanması, milli-mənəvi

dəyərlərin daha da zənginləşdirilməsi, ümumi bəşəri dəyərlərlə inteqrasiyası deməkdir. Azərbaycançılıq milli ideyası siyasi prosesdə demokratiyanın prinsipləri ilə milli-psixoloji xüsusiyyətlərin vəhdətini yaradır. Bu vəhdətdə demokratiya, azadlıq, insan hüquqları əsas yer tutur. Azərbaycançılıq cəmiyyətin iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi inkişafının təməli olub, cəmiyyət və dövlət mənafeyinə xidmət edən milli-ideoloji təlimdir. Əgər güclü daxili ideologiya yoxdursa, cəmiyyət bir-birinə qarşı duran etnik, irqi, sinfi qruplara parçalana bilər.

Bu baxımdan milli ideologiyanın əhəmiyyəti daha qabarıq üzə çıxır. Milli ideologiya milli psixologiyanın nəzəri idrak sahəsini əhatə edir. Milli ideologiyadan uzaq düşən insanlar, ya qərb həyat tərzinin, ya da dini fundamentalizminin təsiri altına düşürlər. Milli psixologiyanın əsasında yaradılan milli ideologiya cəmiyyətdə baş verən mənfi meyillərin qarşısını alır və dövlətçiliyə inam hissini möhkəmləndirir. Mənfi meyillər əsasən köhnə ictimai sistemin dağıldığı, yenilik isə tam qurulmadığı prosesdə baş verir. Yeniliyin milli psixologiyadan uzaqlaşaraq “yalançı demokratiya”nın millətə qəbul etdirilməsi mənfi nəticələrə gətirib çıxardır. Qərb politoloqları milli ideologiyadan qorxduqlarını gizlətmirlər. Çünki, milli ideologiya müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı maneçilik yaradır.

Millətin formalaşmasında, milli hərəkətdə dil amili mühüm psixoloji təsir gücünə malikdir. Dil etnogenez ilə sıx bağlıdır. Etnogenezin araşdırılması etnik dilin tarixi inkişaf mərhələsinin araşdırılması deməkdir. Azərbaycan dili ümum-türk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır.

Coğrafi məkan, ictimai-siyasi birlik dilin etnik psixoloji amilə təsirini gücləndirir. Döyüşkənlik, həyat təzi, adət-ənənə, etnik sima dildə öz əksini tapır. Etnosiyası proseslərin nəticəsində Azərbaycan xalqı, onun dili və milli psixologiyası formalaşır. Azərbaycanın şimal ərazisi, dağlıq ölkə olan Albaniyada 26-ya qədər tayfa birliyi yaşayırdı. Bu tayfa birliyinin dilləri türk və qafqaz dil qruplarını özündə birləşdirirdi. Azərbaycanın cənub hissəsi Atropatena adlanırdı.

Atropatena “Odlar ölkəsi” mənasını verir. B.e. birinci minilliyindən bu ərazilərdə türk dilli tayfalar yerləşir. Şimaldan xəzərlilərin və hunların jənuba doğru gəlməsi ilə türk dil elementi gücləndi. Kürlə Araz üçbucağında yerləşən Aran vilayəti iqtisadi və mədəni mənada cənubla şimalı əlaqələndirən ərazi rolunu oynayırdı. Azərbaycan türkləri bu ərazilərin qədim sakinləri olmuşdur. Bu gün ölkədə Azərbaycan xalqı və Azərbaycan türkləri anlayışından istifadə edilir. Azərbaycan xalqı dedikdə bütün ölkə ərazisində yaşayan əhali nəzərdə tutulur. Azərbaycan türkləri isə həmin əhalinin əksəriyyətini təşkil edən milli-etnik qrupdur. Xalq eyni ərazidə yaşayan əhalini əhatə edir. Orta əsrlər dövründə Azərbaycan elitası hökmranlıq etdiyi müsəlman ölkələrində türk, fars, ərəb dili işlənilməklə onlara psixoloji təsir etmiş və özlərinin siyasi hakimiyyətinin möhkəmləndirmişlər. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan türkjəsini dövlət dili, poeziya dili kimi işlədilməsi siyasətinə üstünlük vermişdir.

Millətin eyni dildə danışması, milli bədii ədəbiyyatın köməyi ilə milli qəhrəmanların əfsanələşdirilməsi, vətənpərvərliyə aid mərasimlərin keçirilməsi milli psixologiyaya yeni dəyərlərlə zənginləşdirir. Etnik psixologiya milli xarakterdə, mentalitetdə azadlıq ideyaları dil vasitəsilə ifadə olunur. Dil xalqın varlığıdır, onun keçmişi və gələcəyidir. Hər bir xalqın milliyinin, mənəvi dəyərlərinin, psixologiyasının inkişafında dil mühüm rol oynayır. Dövlətin milli siyasətində dil məsələsi başlıca yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir:

“I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin işlədilməsini və inkişafını təmin edir”.

Sovet İttifaqı dağılandan sonra Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin beynəlxalq təşkilatlarda səslənməsi milli-psixoloji iftixar hissini gücləndirir. Milli dil

siyasi-psixoloji dəyərə çevrilir. Milli siyasi dil vasitəsilə beynəlxalq aləmdə Azərbaycan dövlətinin milli mənafeyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü müdafiə edilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi milli-psixoloji gücü artırır, müxtəlif etnik qrupları azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdirir. Milli dil milli psixologiyada siyasətin düzgünlüyünə inam yaradır. Hakimiyyət özünün siyasi kursunu milli dil vasitəsi ilə həyata keçirir və cəmiyyətin siyasi həyatına fəal təsir göstərir. Siyasət dili həm də psixoloji təsir vasitəsidir. T.Q.Korneykonun fikrinə görə siyasi dilin dəyərləri, normaları vasitəsi ilə hakimiyyətlə vətəndaş arasında əlaqələr yaranır.

Q.Lebon əxlaq, din və siyasət məsələlərini dirilər ilə deyil, ölümlər ilə əlaqələndirir. Onların ruhları danışır, dirilər kimi qəbul edilir. Xalqın tarixən yaratdığı və qoruduğu əxlaq, din və siyasət bugün ən dəyərli sərvət kimi qəbul edilir. Lakin əxlaq, din və siyasətə tarixi əhkam kimi yanaşmaq düzgün deyildir. Hər nəsəl qeyd edilən dəyərlərə öz töhvəsini verir və onu zənginləşdirir. Nəsillər arası varislikdə isə etnik psixologiya başlıca rol oynayır.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan xalqının milli psixologiyasında siyasətə inam hissi başlıca yer tutur. Cəmiyyətdə həyata keçirilən iqtisadi, sosial və siyasi islahatlar, insanlara psixoloji cəhətdən müsbət təsir edir, köhnə stereotiplər tədricən dəyişir. Milli-psixoloji sərvətlər gələcəyə inam yaradır. Siyasi inamın yaranması isə milli psixologiyanın siyasi proseslərə təsirini gücləndirir, müstəqil dövlətə qarşı dərin emosional münasibət oyadır. İnsanda müstəqil dövləti qorumaq, möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək əzmi yaranır. Müharibə, bazar iqtisadiyyatının çətinlikləri jəmiyyətdə stress vəziyyəti yaradır. Siyasi sabitlik, tədrici iqtisadi inkişaf, sosial vəziyyətin yaxşılaşması tədricən stress vəziyyətini aradan qaldırır.

Azərbaycan xalqının milli psixologiyası böyük tarixi proseslərdən keçərək formalaşmış və milli dövlətin mühüm struktur elementinə çevrilmişdir. Elmi araşdırmaların və

sosioloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, son illərdə Azərbaycan xalqının siyasi şüuru əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Bu dəyişiklik siyasi proseslərin dəyişməsi, yenilənməsi və müstəqilliyin yaranması ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1995, 526s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1998, 328 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 1918-1920, Parlament; Stenoqramma. II cildə II c. Bakı: 1998, 59s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı: Azərnəşr, 1996, 350 s.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 356 s.
6. Nemanzadə Ö.F. Mən kiməm. «Qardaş köməyi» məcmuəsi may 1917 // Dalğa məcmuəsi, 20-26 noyabr, 1991.
7. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 485s.

Теории девиантного поведения.

к.п.н.Аллахьярова С.А.(БГУ)

Практически вся жизнь любого общества характеризуется наличием отклонений. Отклонения, или девиации присутствуют в каждой социальной системе. Раньше термин «отклонение» был связан в нашем сознании только с криминальными явлениями - преступлениями, пьянством, наркоманией, проституцией и др. Но в этой связи возникает вопрос: только ли подобные явления можно назвать отклонениями и что представляет собой девиация?

Самые первые теории на сей счет носили биологический характер: некоторые люди плохи от рождения, имеют врожденные личностные изъяны,

которые стимулируют их антиобщественное поведение, не дают возможности сдерживать низменные потребности. В конце прошлого века итальянский психолог Чезаре Ломброзо предложил теорию врожденного преступника. Годы тщательных наблюдений и измерений в тюрьмах убедили ученого, что наиболее серьезные, злобные и упорствующие преступники (по его оценке, до одной трети) были врожденными преступниками, то есть недоразвитыми людьми, напрямую связанными с нашими примитивными предками. Врожденный преступник — атавистическое существо, которое репродуцирует в своей личности свирепые инстинкты примитивного человека, например, убийство себе подобных, каннибализм. Ч. Ломброзо был убежден, что вследствие генетических особенностей врожденные преступники не могут обуздать свои инстинкты. Исправить этих людей практически невозможно. Ч. Ломброзо и его ученики утверждали, что уголовники имеют тенденцию больше походить на обезьяну, у них ненормальная челюсть, плоский нос, реденькая борода, пониженная чувствительность к боли, длинные руки. Ошибка Ч. Ломброзо заключалась в том, что он не произвел обмеры обычных людей. Это сделал британский врач Чарльз Горинг и нашел такие же физические отклонения у людей, которые не были никогда преступниками.

Однако попытки подвести биологическую основу под общую теорию преступности продолжались в течение практически всего XX столетия. Американский врач У. Шелдон подчеркивал важность изучения строения тела человека для прогнозирования его поведения. Он считал, что определенное строение тела означает определенные личностные качества. У. Шелдон сделал вывод, что наиболее склонны к девиантному поведению, нарушению законов люди со строением мезоморфов- тело отличается

силой и стройностью, человек проявляет склонность к беспокойству, активен и не очень чувствителен к боли

Предпринимались попытки оценить влияние наследственности на различные формы поведения людей. В Дании изучалось поведение 3500 близнецов мужского пола. Были исследованы уголовные дела каждой пары. Результаты оказались более чем впечатляющими. Если один из гомозиготных близнецов, развившихся из одной яйцеклетки и имеющих абсолютно одинаковый набор хромосом, совершил серьезное уголовное преступление, то в 50% случаев и другой совершал подобное. У двойняшек шансы для другого совершить аналогичное преступление снижались до 21%. А если учесть, что близнецы воспитываются всегда в одной семье и окружающей обстановке, то можно сделать вывод: чем больше генетическое сходство, тем больше сходен тип правонарушения. Есть такие наблюдения в отношении усыновления. Поведение усыновленных детей, совершивших впоследствии уголовные преступления, больше походит на то, как ведут себя их биологические родители, чем те, кто их усыновил.

В последнее время биологические объяснения девиантного поведения фокусируются на аномалиях половых хромосом. Известно, что нормальная женщина обладает двумя хромосомами типа X, а мужчины XY. Но у отдельных людей имеются дополнительные хромосомы типов X или Y. У мужчин, имеющих дополнительную хромосому типа Y, наблюдается тяжелая психопатичность и для них характерна повышенная девиантность. Все они отличаются относительно низким интеллектуальным уровнем.

Теория половых и возрастных факторов разработана Уолтером Гоувом- большинство нарушений, включающих серьезный риск или требующих физических сил,

совершается молодыми людьми. Число таких преступлений резко снижается после 30 лет. Возраст арестованных за убийства, изнасилования, разбойные нападения чаще всего составляет 18-24 года, на втором месте стоит возрастная группа 13-17 лет, а лишь на третьем месте — 25-30 лет. После 30 лет количество арестованных за такие преступления резко снижается. В 60-е гг. XX столетия проводились исследования людей с чрезвычайно агрессивным поведением. Было обнаружено, что человек, систематически разбойничавший, имеет очень слабое чувство самооценки. Малейшая критика и замечание, особенно в присутствии посторонних, вызывают у него возмущение. Другой причиной повышенной агрессивности личности может быть слишком большой контроль. Очень пассивные люди с мягким характером, которые долго сдерживают свой гнев, особенно когда их провоцируют, могут в конце концов взорваться.

Важное место в объяснении причин девиантного поведения занимает *теория аномии* (разрегулированности). Эмиль Дюркгейм использовал такой подход в своем классическом исследовании сущности, причин самоубийств. Он считал главной причиной самоубийств явление, названное им аномией. Э. Дюркгейм подчеркивал, что социальные правила играют основную роль в регулировании жизни людей. Нормы управляют их поведением, люди знают, что можно ожидать от других и чего ждут от них. Во время кризисов, войн, радикальных социальных изменений жизненный опыт мало помогает. Люди испытывают состояние запутанности и дезорганизованности. Социальные нормы разрушаются, люди теряют ориентиры — все это способствует девиантному поведению. Хотя теория Э. Дюркгейма и подвергалась критике, его основная мысль о том, что

социальная дезорганизация является причиной девиантного поведения, считается общепризнанной.

Теория *структурной напряженности* объясняет многие правонарушения разочарованием личности. Снижение жизненного уровня, расовая дискриминация и многие другие явления могут привести к девиантному поведению. Если человек не занимает прочного положения в обществе или не может достичь поставленных целей законными способами, то рано или поздно возникают разочарование, напряженность, человек начинает ощущать свою неполноценность и может использовать девиантные, незаконные, методы для достижения своих целей. Теория напряженности показывает человека, разрывающегося между возможностью и желанием, когда желание берет верх.

Теория *стигмации*, или наклеивания ярлыков, — это способность влиятельных групп общества ставить клеймо девиантов некоторым социальным или национальным группам. Если на человеке ставят клеймо девианта, то он начинает себя вести соответствующим образом. Сторонники этой теории различают первичное и вторичное девиантное поведение. Первичное — поведение личности, которое позволяет навесить на человека ярлык преступника. Вторичное — это такое поведение, которое является реакцией на ярлык, Будучи заклеяменными как преступники, люди часто сознательно подтверждают это. Ярлык девианта: преступник, алкоголик, наркоман, проститутка — всегда ограничивает официальные возможности человека. Ему труднее устроиться на работу, установить межличностные отношения. Ярлык преступника оказывает влияние на представление человека о самом себе. Мы часто видим себя такими, какими видят нас другие, и поступаем соответствующим образом.

Теорию *социальной и моральной интеграции* предложил Эмиль Дюркгейм, сравнивший условия традиционной сельской общины и крупных городов. Если люди много передвигаются, то ослабляются социальные связи, развивается множество сосуществующих религий, которые взаимно ослабляют друг друга и т. п. Проблема использования этой теории заключается в поиске надежных индикаторов такой интеграции: оседлость населения, религиозность, благотворительная деятельность. Для каждого общества существуют свои индикаторы. Пока к их числу можно отнести степень подвижности, оседлости.

Различают два типа отклонений:

Под первичным отклонением подразумевается отклоняющееся поведение личности, которое в целом соответствует культурным нормам, принятым в обществе. В данном случае совершаемые индивидом отклонения так незначительны и терпимы, что он социально не квалифицируется девиантом и не считает себя таковым. Для него и для окружающих отклонение выглядит просто маленькой шалостью, эксцентричностью или на худой конец ошибкой. Каждый член общества совершает за всю свою жизнь множество мелких нарушений, и в большинстве случаев окружающие не считают таких людей девиантами. Девианты остаются первичными до тех пор, пока их действия укладываются в рамки социально принятой роли.

Вторичным отклонением называют отклонение от существующих в группе норм, которое социально определяется как девиантное. Личность при этом идентифицируется как девиант. Иногда в случае совершения даже единственного отклоняющегося действия (изнасилование, гомосексуализм, употребление наркотиков и т.д.) либо ошибочного или ложного обвинения к

индивиду приклеивается ярлык девианта. Этот процесс навешивания ярлыка может стать поворотным пунктом на жизненном пути индивида. Действительно, совершивший первичное отклонение от общепринятых норм индивид продолжает жить прежней жизнью, занимать то же место в системе статусов и ролей, по-прежнему взаимодействовать с членами группы. Но стоит ему только получить ярлык девианта, как сразу же появляется тенденция к прерыванию многих социальных связей с группой и даже к изоляции от неё. Создаются благоприятные условия для повторения акта отклоняющегося поведения. После повторения проступка изоляция еще больше усиливается, начинают применяться более жесткие меры социального контроля, и лицо может перейти в состояние, характеризующееся постоянным отклоняющимся поведением.

Роль семьи в формировании девиантного поведения

к.п.н.Аллахьярова С.А.(БГУ)

Девять десятых подростков – правонарушителей вырастают в криминогенных и слабых семьях. Такие семьи дают 30-40% преступности. В настоящее время принято различать гармоничные и негармоничные семьи. В рамках негармоничных семей выделяют:

1. Деструктивная семья отличается прежде всего изолированностью отдельных ее членов, которая препятствует взаимопониманию и в то же время способствует созданию атмосферы эмоционального напряжения и конфликтности. Основной порок деструктивной семьи – отсутствие душевной близости, адекватных эмоциональных контактов между отдельными ее членами.

2. Распадающаяся семья – семья, в которой конфликт между родителями достиг апогея. Назревает распад семьи. Обычно в конфликт вовлечены и дети. Подростки, как правило, болезненно переживают распад семьи и принимают обычно сторону одного из родителей, чаще того, кого считают обиженным.

3. Распавшаяся семья – семья, которую один из родителей покинул, но продолжает поддерживать с ней контакты (так называемые «приходящие» отцы и матери).

4. Неполная семья – семья, в которой отсутствует один из родителей (чаще отец). В литературе существует тенденция преувеличивать патогенное влияние неполной семьи на формирование «трудных» подростков. Очень часто мать, если она психически больна и не ведет асоциальный образ жизни, воспитывает хороших, социально адаптированных детей и без отца.

5. Ригидная псевдосолидарная семья отличается наличием доминирующего лидера, которому безоговорочно подчиняются все остальные ее члены. В такой семье отсутствует эмоциональная теплота.

Şagirdlərə “Xitab” mövzusunun öyrədilməsi təcrübəsindən

F.M.Mikayılova,
AMİ-nin Ağcabədi filialının baş müəllimi

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər qrupuna daxil olan xitab,

ara sözlər, əlavə cümlələr, əlavə sözlər kimi şagirdlərin qrammatik bilik və bacarıqlarının formalaşmasında mühüm yer tutur. Adı çəkilən qrupa daxil olan xitabın şagirdlərin fəallığında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Orta məktəbin VIII sinfində tədris olunan “xitab” mövzusu şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini, düşüncə tərzini inkişaf etdirir, onların nitq qabiliyyətini, danışiq mədəniyyətini, habelə əxlaqi keyfiyyətlərini formalaşdırır.

Məlum olduğu kimi, xitab cümlədə müraciət olunanı bildirən söz və söz birləşmələridir. Adətən, xitab a) isanlara müraciət, çağırış formasında ifadə olunur. (**Akif, Akif**, çağır qarıda duranı!); b) başqa canlılara (De, hara uçursan, hara **kəpənək?**); c) cansız əşyalara (Oxu **tar**, oxu, **tar!** Səni kim unudar!) aid olur. Deyilənləri şagirdlərə emosional çalarlarla izah etməklə, onların da bu aspektdə nümunələr göstərməsinə nail oluram. Müasir dövrdə tədris prosesində interaktiv təlim üsulu vasitəsilə “xitab”ın öyrədilməsi effektiv nəticə verdiyindən bu üsula tez-tez müraciət etməklə şagirdləri fəallaşdırıram.

Məlumdur ki, adlıq halda olması baxımından xitab mübtədaya oxşayır. Lakin bunlar arasında fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, xiitab xüsusi intonasiya ilə deyilir, cümlə üzvləri ilə fasilə ilə ayrıldığı üçün şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Xitab cümlələrin əvvəlində işləyəndə ondan sonra ya vergül, ya da nida işarəsi qoyulur. (**Təranə**, səni çox sevirəm), cümlələrin ortasında işləyəndə hər iki tərəfdən vergül qoyulur. (Çoxdandır, **əzizim**, səni görmürəm!) cümlənin sonunda işlədikdə isə özündən əvvəl vergül, özündən sonra intonasiyadan asılı olaraq nöqtə, nida və ya sual işarəsi qoyulur. (Sənə verilən tapşırığı düzgün yerinə yetir, **qızım**). Misallardan görüldüyü kimi, xitablar şagirdlərin emosiya və hisslərinə təsir edir, onlarda emosionallığı artırır. “Xitab” mövzusunun izah edərkən qeyd edirəm ki, müraciət zamanı xitablara “ey”, “ay”, “hey” kimi vasitələr də qoşula bilər. (**Ay**,

uşaqlar, tez bura gəlin!), yaxud (**Ey**, insanlar, mənə eşidirsinizmi?) və s.

İşlədiyim məktəb cəbhə bölgəsinə yaxın ərazidə yerləşdiyindən “xıtab” mövzusunun tədrisində vətənpərvərlik, doğma ocağa, yurda bağlılıq hislərini səciyyələndirən misal və nümunələrə müraciət edirəm. Dərs prosesində, şagirdlərin də bu mövqedən çıxış etməsinə şərait və imkan yaradırəm. Müşahidələrimə əsaslanaraq qeyd edə bilərəm ki, belə yanaşma şagirdlərin idraki fəallığını yüksəldir, tədris materiallarının mənimsənilməsinə diqqəti artırır, onların vətənpərvər şəxs kimi formalaşdırılmasına kömək edir.

Yeniyyətmələrdə asosial davranış problemi.

Əliyeva Sara, magistrant

Əgər uşaq hiss etməsə ki, sizin eviniz həm də onun evidir, o, küçəni öz evi edəcəkdir.

Nadin de Rotşild

Son əsrlər ərzində cəmiyyətin həyat tərzində baş verən inqilabi dəyişikliklər çətin tərbiyə olunan uşaqlar yetişdirmişdir. Bu kateqoriyalar ümumi ad altında - “defektli” adı altında - birləşirlər. Onlar xaricən tamamilə qanuni görünür. Hər bir defektli olan çətin tərbiyə olunan, hər bir çətin tərbiyə olunan isə məhz bu və ya digər defektə malik olduğuna görə çətin hesab olunur. Lakin çətin tərbiyə olunan heç də həmişə defektlilik demək deyil.

Yeniyyətməlik dövrü xarakterin formalaşması dövrüdür. Məhz bu dövrdə ətraf mühitin, yaxın əhatənin təsiri güclü olur. Yeniyyətmənin davranışı onun xarakterinin mürəkkəb formalaşma prosesinin xarici təzahürüdür. Çox vaxt

yeniyyətmələrin emosional inkişafı pozulmuş, davranışı isə çətin olur. Bununla əlaqədar olaraq kifayət qədər tez – tez psixoloji inkişafın mürəkkəbləşməsi baş verir. Bu çətinliklərin əksəriyyəti psixoloji xəstəliyin simptomu deyil, yalnız normadan kənara çıxmadır.

“Çətin” yeniyyətmə problemi – psixologiya və pedaqogikanın mərkəzi problemlərindən biridir. Həmçinin, əgər böyüyən nəslin tərbiyəsində çətinliklər olmasaydı cəmiyyətin yaş, pedaqoji psixologiyaya və xüsusi metodikalara olan tələbatı sadəcə olaraq itərdi. Müzakirə olunan problemin böyük ictimai vacibliyi demokratik hökumətin qurulması dövründə xüsusilə aydın olur. Ölkənin mürəkkəb iqtisadi vəziyyəti, keçmiş dünyagörüşün dağılması və yenisinin formalaşmaması çətinliklərə və daxili konfliktlərə gətirib çıxarır.

Xüsusilə də bu dövr böyüyən nəsil üçün daha çətin olur. Gənclər arasında nihilizm, yaşlılarla münasibətlərdə nümayişkarənə və ədəbsiz davranış, həmçinin, aqressiya və qəddarlıq son zamanlar artmışdır. Kəskin surətdə cinayətlərin sayı çoxalmışdır. Cinayətlərin 70% - i 30 yaşa qədər şəxslər tərəfindən törədilir. Onlar arasında yeniyyətmələr seçilir. Yeniyyətmə cinayətinin inkişafı digər qruplardakı hüquq pozuntularının artım tempi ilə yüksəlir. Bununla yanaşı davranış pozuntusunun yeni – yeni növləri meydana çıxır.

Müasir tədqiqatçılar davranışında müxtəlif pozuntuları, qüsurları olan yeniyyətmələrə münasibətdə müxtəlif terminlərdən istifadə edirlər: “çətin uşaqlar”, “çətin yeniyyətmə” (bu kateqoriyaya əxlaqi inkişafında pozuntuları olan, aksentuasiyalı xarakterə malik olan, iradi-affektiv sahədə qüsurları olan, davranış pozuntuları olan uşaqlar aid edilir), “anomal uşaqlar” (patoloji hal deyil, normal və tipik pozuntuya malik olanlar), “dezadaptasiya olan uşaqlar”, “xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar”, “risk qrupu uşaqları”, “affektiv sahədə pozuntuları olan uşaqlar”. Lakin qeyd olunan adlar adətən birtərəfli informasiyanı daşıyırlar: məişət, klinik, hüquqi. Belə

ki, verilmiş anlayışların vahid tətbiqi təcrübəsi mövcud deyil. Bəzən uşağın hansı kateqoriyaya aid olduğunu müəyyən etmək mümkün olmur. Bunun üçün aşağıdakı terminlərin tətbiqi düzgün və təqdirəlayiq hesab olunur: davranış pozuntusu, asosial, qeyri-normativ, hüquqazidd, cinayətkar davranış. Bu məqalədə asosial davranış anlayışı əsas anlayış kimi götürülür. Xarici tədqiqatçıların çoxu asosial davranışı sosial normalara - gözləmələrə uyğunluq və yaxud uyğunsuzluq kimi təyin edirlər. Müvafiq olaraq, asosial davranış bu və ya digər cəmiyyətin sosial gözləmələrinə uyğun gəlməyən davranışdır.

İstənilən sosial cəmiyyətdə bu cəmiyyətə məxsus olan sosial normalar mövcuddur, yəni hər bir cəmiyyətin özünəməxsus yaşayış qaydaları vardır. Bu qaydalara riayət edilməməsi və yaxud onların pozulması sosial pozuntu və ya asosial davranış adlanır. Bu problem hal-hazırda da mövcuddur və aktualdır. Asosial davranış istənilən sosial cəmiyyətin ən vacib problemlərindən biri hesab olunur. İnsan cəmiyyətində o həmişə mövcud olmuş, var və olacaqdır. Və nə qədər biz onunla mübarizə aparsaq da, onu aradan qaldırmağa çalışsaq da, yaşadığı cəmiyyətdə qəbul olunmuş qaydalara uyğun olaraq yaşamaq istəməyən insanlar həmişə olacaqdır. Sosial pozğunluq sosial normalara qarşı davamlı və tam etinasızlığı, uzunmüddətli və ümumi sosial laqeydliyi ifadə etdiyindən, sosial cəhətdən istənilən pozğun insanı asosial hesab etmək olar. Lakin heç də bütün asosial davranış bürüzə verənlər sosial cəhətdən pozğun deyillər.

Lakin müxtəlif sosial cəmiyyətlər bir-birindən sosial pozuntu dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Məsələn, müxtəlif cəmiyyətlərdə asosial davranış anlayışı müxtəlif mənaya malik ola bilər, sosial normalar fərqli ola bilər. Sosial normalar isə öz əksini qanunlarda, adət - ənənələrdə və s. tapır.

Yeniyetmələrdə asosial davranış problemi son dövrlərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, istər güzəran psixologiyasında, istərsə də elmi-psixoloji

araşdırmalarda həmin problemin müxtəlif cəhətləri barədə ayrı-ayrı fikir və mülahizələr olsa da, onlar heç də müasir dövrdə problemin mahiyyətini tamamilə açmağa imkan vermir. Çünki insanlarda, xüsusən də yeniyetmələrdə asosial davranışın təzahürləri müxtəlif tarixi şəraitlərdə eyni şəkildə, eyni intensivlikdə, eyni çalarlarda özünü biruzə vermir. Ona görə də bu və ya digər yaş dövrlərində asosial davranışı şərtləndirən başlıca amillər və onun təzahürləri bir-birindən fərqlənir. Bu, bir sıra mühüm daxili və xarici amillər sisteminin təsirindən asılı olur. Həmin amillər içərisində sosial-iqtisadi, psixoloji, etnik-psixoloji, fərdi-psixoloji amillər, eləcə də şəxsiyyətlərarası münasibətlər amili və s. mühüm yer tutur. Asosial davranışa təsir edən həmin mühüm amillər kompleksini nəzərdən keçirərkən maddi-iqtisadi və ictimai-tarixi şərait amili ilə yanaşı fərdin yaş xüsusiyyətləri amili də ön plana keçir. Eləcə də həmin amillərlə yanaşı respublikamızın ərazisinin 20 faizindən çoxunun zəbt edilməsi, bir milyondan çox qaçqın və köçkünlərin yaşayışı bir çox yeniyetmələrdə asosial davranışın məzmun və istiqaməti ilə yanaşı onun intensivlik dərəcəsinə də ciddi təsir göstərmişdir.

Qrup normalarından, rol tələblərindən kənara çıxan davranış onun yaranma səbəbləri nöqtəyi – nəzərindən böyük maraq doğurur. Asosial davranışın öyrənilmə tarixi bu səbəblərin aydınlaşdırılması cəhətdən tamamilə fərqli və müxtəlif tendensiyalarla zəngindir. Bir qrup tədqiqatçılar ekzogen amillərin vacibliyini, digərləri isə, əksinə endogen amillərin üstünlüyünü qeyd edirdilər. Bununla bağlı demək olar ki, yüz il davam edən mübahisələr belə bir fikrə gətirib çıxarmışlar ki, bir qayda olaraq, şəxsiyyətin davranışı həm endogen, həm də ekzogen amillərin ahəngi ilə şərtlənmişdir.

Bugünkü gün üçün asosial davranış anlayışının təyin olunması və onun nə dərəcədə patoloji olması ilə bağlı vahid nöqtəyi – nəzər yoxdur. Asosial davranış anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur və onlar bu anlayışa müxtəlif

tərəflərdən yanaşmalar: sosioloji, psixoloji, bioloji. Sosioloji yanaşma asosial davranış anlayışını ümumi qəbul olunmuş davranış stereotiplərindən kənara çıxma kimi təyin edir və iki tipini ayırır: konstruktiv və destruktiv. Destruktiv xarakterli asosial davranış - insan və ya insanlar qrupu tərəfindən sositumda hakimlik təşkil edən sosio - mədəni norma və gözləmələrdən, ümumi qəbul olunmuş qaydalardan kənara çıxan sosial hərəkətlərdir. Bunun əsasında verilmiş yanaşma dağıdıcı asosial davranışı yalnız cinayətkar davranışla – hüquqi cəhətdən cəzalandırılan, qanunla qadağan olunmuş - eyniləşdirir və asosial davranışın verilmiş növünün yalnız bir forması hesab olunur. Psixoloji yanaşma asosial davranışı konkret fərd üçün təbii olan davranışdan kənara çıxma kimi nəzərdən keçirir. Sosial – psixoloji yanaşma asosial davranışın yaranmasına təsir edən amilləri aydınlaşdırırlar: asosial davranış – cəmiyyət və insanın şüurunda baş verən proseslərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Buna baxmayaraq bütün alimlər belə bir vahid fikirdə birləşirlər ki, asosial davranışa yeniyetmələrin aqressiv, antisosial, addiktiv xarakterli (narkomaniya, alkoqolizm, toksikomaniya) hərəkətləri, müxtəlif qanun pozuntuları və müxaliflik, evdən qaçmaq, həmyaşdılarla qruplaşma kimi tipik reaksiyalar aiddir. Sonuncu formalar adətən patoloji xarakter daşıyırlar və yaş ötdükcə yox olurlar.

Yeniyetmələrdə davranış pozuntularının yaranması çoxlu amillərin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. V. V. Kovalyov onları üç istiqamət üzrə nəzərdən keçirməyi təklif etmişdir: sosial – psixoloji, klinik – psixopatoloji, şəxsiyyət – dinamik. Davranış pozuntusunu təyin edən müxtəlif növ amillərin bir – biri ilə necə qarşılıqlı təsirdə olması məsələsi mübahisəli olaraq qalır. Adətən üç tip səbəb ayırd edilir: sosial, fərdi – psixoloji, bioloji. İrsiliyin rolu kifayət qədər öyrənilməmiş olaraq qalır. Baxmayaraq ki, erkən yaşlarından uşaq evindən götürülmüş və yaxşı ailələrdə tərbiyə olunmuş uşaqların asosial davranış

nümunəsi kifayət qədər səciyyəvidir. Yeniyetmələrin mühitin təsiri nəticəsində yaranan şəxsiyyət xüsusiyyətləri aparıcı hesab olunur. Asosial davranışı təyin edən vahid cəhət yoxdur, lakin, mütləq olmasa da, asosial davranışa gətirib çıxara bilən cəhətlər kompleksi mövcuddur. Adətən bu cəhətlər kompleksi özünə həyəcanlılıq, konformluq, aşağı özünüqiymətləndirmə və s. kimi keyfiyyətləri daxil edir. Yeniyetməlik yaşının özü asosial davranışın yaranması üçün zəmin yaradır. Fiziki və psixi inkişaf prosesi özünə qiymətləndirici – emosional münasibətdə dəyişikliklər yaradır və özündən və ətrafdakılardan narazılıq hissini formalaşdırır. Yeniyetmələr sərt və sırtıq hərəkətlər nümayiş etdirərək çox vaxt qorxaqlıq, utancaqlıq və yüksək dərəcədə həssaslıq hissi keçirirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik yaşında fiziki inkişafın ən başlıca amili yeniyetmənin cinsi yetkinliyinin formalaşmasıdır. Həmin amil yeniyetmənin daxili orqanlarının fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Bununla yanaşı, çox vaxt yeniyetmənin özünün də hələ aydın dərk etmədiyi cinsi həvəs, cinsi meyl özünü birtüzə verir. Bu cəhət onların rəftarına, davranışlarına, əks cinsə olan münasibətlərinə təsir göstərir. Məlumdur ki, yeniyetmənin şəxsiyyətinin təşəkkülü və formalaşması mürəkkəb prosesdir. Burada müxtəlif amillər, təsirlər sistemi mühüm rol oynayır. Xüsusən də, yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında özünüdərk və özünüqiymətləndirmənin inkişafı mühüm rol oynayır. Məhz ona görə də yeniyetməlik dövrü çox senzitiv dövr hesab olunur və asosial davranışın yaranması üçün müəyyən dərəcədə şərait yaranır.

Yeniyetmənin asosial davranışının xarakteri çətinliklərə cavab verməyə və yaxud ümumiyyətlə çətinliklərə necə öyrəşdirilməsindən asılıdır: destruktiv və ya konstruktiv hərəkətlər yolu ilə, cəmiyyət, makro və mikro mühit şəxsiyyətin sosial – innovasion, yaradıcı hərəkətlərini nə dərəcədə stimullaşdırır və ya əksinə, onları stimullaşdırmır. Sosial

amillərdən biri kimi aqressiv davranış formasını təbliğ edən kütləvi informasiya vasitələrini də qeyd etmək vacib olardı.

Asosial davranışın təzahür formaları aşağıdakılardır:

- 1.Narkomaniya – bihüşədicə vəziyyətə nail olmaq məqsədilə müxtəlif üsullarla (çəkmə, udma, damarın daxilinə inyeksiya və s.) tətbiq olunan narkotik maddələrə meyl və yaxud həvəs.
 - 2.Toksikomaniya – toksik maddələrin, yəni trankvilizator həblərin, kofeinin istifadəsindən, məişət kimyasının aromatik maddələrinin iylənməsindən yaranan xəstəliklər.
 - 3.Fahişəlik – emosional şəxsiyyətsizləşdirilmiş, kəbinsiz, qanunsuz ödənişlə həyata keçirilən cinsi münasibətlər sahəsi.
- Alkoqolizm – sonradan şəxsiyyətin deqradasiyası ilə nəticələnən spirtli içkiyə patoloji meyl.

Müəllimlər və hətta valideynlər çox vaxt özləri yeniyetmələrin aqressiv davranışına səbəb olurlar. Asosial davranışla mübarizənin ən geniş yayılmış növü çox vaxt müxtəlif cür sanksiyalar (qeyri – kafi qiymət, məzəmmət, valideynə şikayət, qışqırmaq) olur. Bunlar isə bir çox uşaqlarda ümitsizlik və qıcıqlanma hissi yaradır. Çünki uşaqlar belə düşünür ki, böyüklər onları başa düşürlər və başa düşmək belə istəmir. Müasir pedaqoqun vəzifəsi məhz ondan ibarətdir ki, “çətin” yeniyetmə ilə etibarlı münasibət qursun və onun inkişafına nail olsun, həmçinin, özünüinkişaf və özünüdərkətmənin formalaşmasına əlverişli şərait yaratsın.

Müasir “çətin” yeniyetmənin asosial davranışını korreksiya etmək mümkündür. Bunun üçün yalnız baş verən ictimai proseslərin mahiyyətini anlamaq kifayət deyil. Bundan başqa həm də norma və patoloji davranışı, çətin tərbiyə olunmanın psixoloji amillərini, davranış pozuntusunun təzahür formalarını, psixikanın yaş xüsusiyyətlərini, “çətin” uşaq və yeniyetmələrin meydana çıxma səbəblərini bilmək lazımdır.

Sosial nəzarətin əsas amillərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Dövlət, ictimai, xeyriyyə və digər hissələrdən ibarət olan çevik və geniş yayılmış sosial yardım sisteminin yaradılması;
- 2) Asosial davranışlı şəxslər ilə işləyə biləcək kadrların: hüquq müdafiə orqanları işçilərinin, xüsusən də, gənclərlə iş üzrə ixtisaslaşdırılmış şəxslərin; sosial pedaqoq və sosial psixoloqların; həkim – narkoloqların və sosial işçilərin yetişdirilməsi və hazırlanması;
- 3) Mənəvi yüksəliş və vətəndaşların ümumbəşəri əxlaq və mənəvi dəyərlər, vicdan və söz azadlığı, həyatın mənasının fərdi axtarışı (mənəvi böhran və ya həyatın mənasının itirilməsi – asosial davranışın vacib amilidir) prinsipləri əsasında mənəvi inkişaf;
- 4) Sosial nəzarətin metod və vasitələri asosial davranışın konkret növlərinə adekvat olmalıdır;
- 5) Zorakılıq, qəddarlıq, ədəbsizlik məzmunlu videoyazıların yayılmasına ciddi nəzarət;
- 6) Cəza xarakterli təsirin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, asosial davranış cansız təbiətdəki dəyişmə kimi istənilən sistemin həyat fəaliyyəti və inkişafının ümumi forması, üsulu hesab olunur. Sosial sistemlərin fəaliyyəti insan fəaliyyəti ilə ayrılmaz surətdə bağlı olduğundan davranışdakı pozuntular təbii və lazımlıdır. Onlar fərdi təcrübənin inkişafına xidmət edirlər. Bunun əsasında insanların psixofiziki, sosiomədəni, mənəvi - əxlaqi vəziyyətində yaranan müxtəliflik və onların davranışı sosial inkişafın həyata keçirilməsi, cəmiyyətin mükəmməlləşdirilməsi şərti hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Böhranlı həyat ziddiyyətləri və yeniyetmələrin davranış xüsusiyyətləri // Psixologiya jurnalı, 2003, №1, səh. 24-32.

2. Keçid dövrü şəraitində yeniyetmələrdə asosial davranışların bəzi təzahürləri haqqında // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı, ADPU, 2004, №4, səh. 492-500.
3. Motivlər mübarizəsinin yeniyetmələrdə asosial davranışın təzahürlərinə təsiri // Psixologiya jurnalı, 2003, №1, səh.17-23.
4. Yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri və onların asosial davranışlarının təzahürləri haqqında // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı, ADPU, 2005, səh. 645-661.
5. Ананьев Б.Г. “О человеке, как объекте и субъекте воспитания” Избранные психологические труды в 2-х томах Москва, 1980
6. Иванова Л.Ю.“Агрессивность, жестокость и отношения старшеклассников к их проявлениям” сб. Проблемы личности, профилактика отклонений в её развитии Москва & Архангельск, 1993
7. Личко А. Н. « Психопатии и акцентуации характера у подростков. » Л.: Медицина, 1983, 256 с.
8. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – Москва, «МЕДпресс» , 2000.
9. Социальные отклонения / Под ред. В. М. Кудрявцева.- М.: Юрид. лит., 1989.
10. Степанов В.Г.“Психология трудного школьника” Москва, 1998

Penitensiar sistemdə psixoloji xidmət və psixoloqun əsas fəaliyyət istiqamətləri

L.M.Cabbarova

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

E.T.Abbash

Penitensiar Xidmət İdarəsinin əməkdaşı, əlmayoru

Cinayətkarı islah etmək və onu yenidəntərbiyə etmək – şəxsiyyətin dərin səviyyələrdə yenidən qurulması, onun bir şəxsiyyət kimi istiqamət və meyllərinin, dəyərlərinin dəyişilməsi deməkdir.

Bütün bunlara isə yalnız cəza metodu vasitəsilə nail olmaq qeyri-mümkündür. İnsanı nəyəsə məcbur etməklə, qorxutmaqla islah və tərbiyə etmək olmaz. Eyni bir cəza müxtəlif insanlara fərqli təsir gücünə malik olur. Şəxsiyyətin islahına yalnız xarici təsirlərlə nail olmaq mümkün deyil. Bunun üçün cinayətkarın özü tərəfindən cinayətini, səhvini boynuna alması, səmimi şəkildə peşmançılıq hissi keçirməsi zəruridir.

Məhkumları onların fərdi-psixoloji, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almadan islah etmək, hansısa tərbiyəvi təsir göstərmək qeyri-mümkündür. Çünki, təcrübələr də göstərir ki, belə yanaşma istənilən halda uğursusluğa düşər olur.

Məhkumun psixoloji xüsusiyyətlərini, onun keçmişini və bu gününü öyrənərək, cəzaya, rejimə, əməyə, ətrafdakılara münasibətlərini təhlil süzgəcindən keçirərək, biz onun davranışını həm cəzaçəkmə müəssisəsində, həm də azadlığa çıxdıqdan sonra proqnozlaşdırmağa bilərik.

Penitensiar sistemdə psixoloji xidmətin təşkilinin əsas məqsədi cəzaların icrası prosesinin effektivliyini müasir psixologiya elminin əldə etdiyi nailiyyətlərdən istifadə etməklə artırmaqdan ibarətdir. Bu məqsəddən çıxış edərək, bir sıra vəzifələr də qarşıya qoyulur ki, bunlardan da ən başlıcası məhkumlara islahedici təsirin effektivliyinin artırılması, onlara psixoloji köməyin göstərilməsi, məhkum və penitensiar xidmət əməkdaşları arasındakı münasibətləri optimallaşdırmaqdır.

Penitensiar psixoloq peşəsi mütəxəssisdən psixologiya sahəsində nəzəri biliklər, yaxşı praktiki hazırlıq tələb edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, hazırda respublikada bu sahədə mütəxəssislərin azlığı ciddi problemlər yaradır.

Belə ki, psixoloqun funksiyasını heç bir psixoloji təhsili və səriştəsi olmayan insanlar öz üzərinə götürmək məcburiyyətində qalır ki, bu da təbii ki, istənilən effekti verə bilmir. Müqayisə üçün yalnız bir faktı diqqətə çatdırmaq istərdik ki, respublikamızın Penitensiar Xidmətində hazırda 2-3 mütəxəssis psixoloq çalışdığı halda, Rusiyanın penitensiar sistemində təxminən 3000-ə yaxın psixoloq çalışır. 300 məhkuma 1 psixoloq, tərbiyə koloniyalarında isə 100 nəfərlə 1 psixoloq iş prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Penitensiar müəssisəyə daxil olan kimi hər bir məhkumun psixoloji portreti tərtib olunur. Məhz bunun əsasında da psixoloqlar islah proqramları tərtib edirlər.

Ümumiyyətlə, məhkum şəxsiyyətinin öyrənilməsi psixoloqun ən başlıca vəzifələrindəndir. Belə ki, cəzanın məqsədi məhkumun islahı olduğundan, psixoloq da məhz cinayətin törənməsini şərtləndirə biləcək, onun davranışını proqnozlaşdıracaq keyfiyyətləri öyrənməlidir. Bu keyfiyyətlərə:

- 1) Sərvət dəyərləri (həyat dəyərləri və maraqları);
- 2) Motivlər və törədilən cinayətin şəraiti;
- 3) Törədilən cinayətə və zərərçəkmişə münasibət;
- 4) Cəzaya münasibət;
- 5) Sosial status və sosial mühit;
- 6) Başqalarına münasibəti müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlər (qəddarlıq, aqressivlik, xoşməramlılıq, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə həssaslıq səviyyəsi, yadlaşma və yeni şəraitə uyğunlaşma);
- 7) Emosional və iradi keyfiyyətlər;
- 8) Psixi inkişafın və intellektin ümumi səviyyəsi (psixi pozuntu və xarakterin aksentuasiyası əlamətlərinin olub-olmaması);
- 9) Müayinə zamanı məhkumun psixi vəziyyəti, aparılan işə reaksiyası;
- 10) Məhkumun plan və məqsədləri.

Penitensiar sistemdə psixoloji xidmətin mühüm rolunu nəzərə cərpdirmaq üçün, onun bu sistemdə göstərdiyi başlıca funksiyalarını nəzərdən keçirsək yerinə düşərdi. Belə ki, psixoloji ədəbiyyatlarda[4] penitensiar sistemdə psixoloji xidmətin aşağıdakı funksiyalarını ayırd edirlər:

1. *Psixodiagnostik fəaliyyət* - şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinin obyektiv, hərtərəfli öyrənilməsi sayəsində psixoloji diaqnozun və psixoloji portretin tərtib olunması. Bu xüsusi psixodiagnostik metodların (müşahidə, söhbət, testləşdirmə və s.) tətbiqi və alınan nəticələrin təhlili, onların şərhli sayəsində həyata keçirilir. Penitensiar sistemdə psixoloji xidmətdə diaqnostika psixoloqların fəaliyyətində istifadə olunması üçün tövsiyə olunan psixoloji metodikalara müvafiq həyata keçirilir.

2. *Məsləhətvermə fəaliyyəti* - şəxsi psixoloji problemlərin həllində, böhranlı və problemlili şəraitlərdə şəxsiyyətin daxili imkanlarının, potensialının aktivləşdirilməsində, professional yönləndirmədə, özünüinkişafda psixoloji məsləhətin verilməsi, psixoloji köməyin göstərilməsi.

3. *Psixokorreksiya* – məqsədyönlü şəkildə fərdin sosial-psixoloji yönəlişlərinin və sərvət dəyərlərinin dəyişdirilməsi, şəxsiyyəti özünüinzamlama və özünüinzim üsullarına öyrətmə, ünsiyyət sahəsində zəruri bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, neqativ psixoloji təsirlərə və amillərə (stress, böhranlı və konfliktli şəraitlər) qarşı dözümlülyün artırılmasından ibarətdir.

Bu funksiyaya müvafiq olaraq psixoloq psixokorreksiya tədbirlərini fərdi və qrup şəkilində autotreninq, sosial-psixoloji treninq və s. kimi psixoloji üsullardan istifadə etməklə həyata keçirir.

4. *Proqnostik və psixoprofilaktiki* – fərdi və qrup davranışını proqnozlaşdırma, şəxsiyyətin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi, şəxsiyyətlərarası konfliktlərin, suisidlərin və digər neqativ təzahürlərin,

həmçinin, müəssisə əməkdaşlarında professional deformasiyaların vaxtında qarşısının alınması.

5. *Maarifləndirici* fəaliyyətin əsas mahiyyəti penitensiar xidmət işçilərinin, müəssisə əməkdaşlarının psixoloji səriştə və mədəniyyətinin artırılması, cəzaçəkmə əməkdaşlarında psixoloji xidmətlə konstruktiv əməkdaşlığa meylliliyi formalaşdırmaq, onları professional əhəmiyyətli psixoloji metod və vərdislərə yiyələndirmək, onlara psixoloji tövsiyə və informasiyaları düzgün istifadə bacarığını aşılamaqdan ibarətdir. Eləcə də, burada məhkumları onlar üçün zəruri olan psixoloji biliklərlə təmin etmək, onlarda psixoloqa və onun fəaliyyətinə inam və pozitiv münasibət formalaşdırmaq da nəzərdə tutulur.

Bu funksiyanın həyata keçirilməsi üçün psixoloji xidmət əməkdaşları söhbətlər, mühazirələr aparır, psixoloji biliklərin təşviqatı üçün digər metodlardan istifadə edir.

6. *Tədqiqat fəaliyyəti* – müstəqil şəkildə və ya elmi-tədqiqat müəssisələri ilə birgə penitensiar psixologiya sahəsində tədqiqat, eksperimentlər aparma, penitensiar müəssisələrdə müxtəlif sosial-psixoloji təzahürləri öyrənmə, psixoloji xidmətin ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq metodiki tövsiyələrin işlənilməsi.

Psixoloji xidmət fəaliyyəti həmçinin, digər fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, etik aspektlərə malikdir. Xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən psixoloji xidmət əməkdaşları penitensiar psixoloqun professional etika qaydalarına riayət etməlidirlər. Professional etika deyəndə hər-hansısa bir müəyyən peşəyə, ixtisasa verilən xüsusi mənəvi-əxlaqi tələblər, normalar başa düşülür. Bu normalar həmin xidmətin xüsusiyyətləri və tarixən mövcud olmuş ənənələr əsasında yaranır. Psixoloq üçün əsas professional dəyər şəxsiyyət, onun təkrarolunmazlığı, unikallığı, özünüinkışafa qabilliyidir. Praktik psixoloq da Hippokrat andı içən həkim kimi məhkuma onun etdiyi cinayətin ağırlığından, siyasi, ideoloji, dini, milli və ya digər motivlərdən asılı olmadan psixoloji

kömək göstərməyə borcludur.

Psixoloq elmin imkanlarına uyğun gəlməyən, klientin psixi sağlamlığına, kollektivdəki mənəvi-psixoloji abı-havaya neqativ təsir göstərə biləcək tapşırıqların yerinə yetirilməsindən imtina etmək hüququna malikdir. Penitensiar psixoloqların fəaliyyəti penitensiar psixoloqların professional əxlaq kodekslərinə əsaslanır. Bu kodeks isə 1982-ci ildə BMT-də elan olunmuş penitensiar idarələrin psixoloqlarının etikasının beynəlxalq prinsiplərinə əsaslanır.

Psixoloq apardığı tədqiqat və diaqnostik prosedurların nəticələrindən gəldiyi qənaətlərinin obyektivliyi və həqiqətə uyğunluğuna, tərtib etdiyi xarakteristikaların keyfiyyətinə, verdiyi tövsiyələrə, həmçinin konfidensial psixoloji informasiyaların qorunmasına görə şəxsi məsuliyyət daşıyır.

Məhkumlara psixoloji köməyin göstərilməsi ilə bağlı tədbirlərdə iştirakı yalnız onların özünün razılığı əsasında həyata keçirilə bilər.

Psixoloji xidmət əməkdaşları məhkumların şəxsiyyətini öyrənir və onlara psixoloji kömək göstərirlər. Penitensiar müəssisə psixoloqlarının təcrübəsində şəxsiyyətin diaqnostikası üçün müşahidə və eksperiment, söhbət və şəxsi işin analizi, sənədlərin kontent-analizi, bioqrafik metod, fəaliyyət məhsullarının təhlili və testlərdən geniş istifadə olunur.

Son illərdə məhkumlarla Ayzenk, Spilberq, Kettel, MMPI, Rozensveyq, Lyüşer, TAT, Raven, Rorşax, Şmişek testi və s. uğurla aparılır. Həmçinin, penitensiar psixoloqlar tərəfindən də praktiki təcrübədə uğurla sınaqdan keçmiş, bir sıra maraqlı metodikalar işlənilmişdir (M. Debolskinin şəxsi sənədlərin təhlili, V. Pirojkovun işarəli sosiometriya metodu və b.

Cəzaçəkmə müəssisələrində psixoloji xidmətdə şəxsiyyəti öyrənən metodikaların istifadəsi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Məhkumların psixoloji xarakteristikasının,

- portretinin tərtib olunması;
- 2. Ayrı-ayrı məhkumların (qrupların) davranışının proqnozlaşdırılması;
- 3. Məhkumların (qrupların) davranışının psixorreksiyası;
- 4. İslah təsirlərinin fərdiləşməsi üçün tövsiyələrin işlənilməsi.

Məhkum şəxsiyyətini öyrənərkən, qarşıda duran əsas məsələlərdən biri, bu insanları qanunlara hörmətlə yanaşan adi vətəndaşlardan fərqləndirən cəhətləri müəyyən etmək və konkret hər hansısa bir insanı cinayətə yönəldən səbəbləri, davranışının spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu günkü günə qeyd olunan sahədə əldə olunan təcrübələrə əsasən, cinayətkar davranışın insandan asılı olmadığını, mühitin neqativ təsirinin nəticəsi olduğunu demək olmaz. Yəni mühitin, şəraitin özü-özlüyündə birbaşa cinayətkar davranışı yaratmır. Şəxsiyyət təşəkkül etdikcə, müstəqil, aktiv amil kimi mühitin təsirlərinə seçici münasibət göstərə bilir. İnsan yalnız öz psixoloji təbiətinə uyğun gələn stimulları qavrayır. İnsan şəxsiyyət kimi yalnız mühitin təsirlərinin deyil, öz şəxsi inkişafında qazandıqlarının «məhsuludur». Yəni eyni bir şəraitdə, sosial mühitdə tərbiyə olunan iki insanın davranışı tamamilə müxtəlif ola bilər.

Buna görə də islah prosesinin düzgün qurulması yalnız məhkum şəxsiyyətinə hərtərəfli yanaşılması sayəsində mümkün ola bilər. Çox vaxt məhkumun diaqnostikası onun vaxtından qabaq şərti azad olunması məsələsi, rejimin dəyişdirilməsi və s. məsələlərin həllində qərarların çıxarılmasına yardım məqsədilə aparılır.

Məhkumların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onlarla qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulması və islah prosesinin uğurlu olması üçün zəruridir. Şəxsiyyətin psixologiyasını bilmək ona pozitiv təsir üçün ən optimal metodları seçmək, hər bir məhkuma fərdi və differensasiya olunmuş yanaşmanı təmin etməkdə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası, Bakı: ADU - nun nəşri, 1975, 102 s.
2. Əliyev B.H., Səməndərova A.F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları (dərs vəsaiti). Bakı: Təhsil, 2008, 156 səh.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология. Москва: Юридическая литература, 1991, 464 с.
4. Дебольский М.Г. Психологическая служба уголовно-исполнительной системы// Энциклопедия юридической психологии/Под общ. ред. проф. А.М. Столяренко. – М.: Юнити – Дана, 2003.
5. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Москва: Право и закон, 1997, 320 с.
6. Quijano, W. Y., & Logsdon, S. A. (1978). Some issues in the practice of correctional psychology in the context of security. Professional Psychology: Research & Practice, 9, 228-239.
7. Boothby, J. L., & Clements, C. B. (2000). A national survey of correctional psychologists. Criminal Justice and Behavior, 27, 716-732.
- 8.

Altıyaşlıların əqli inkişaf variantları

Dos. M.V.Vəliyev

P.e.n, b/m A.M.Mustafayev

Aparılan psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yeddi yaşlılarla müqayisədə altıyaşlılar təlim fəaliyyətinə nisbətən hazır olurlar. Altıyaşlıların onların davranışında məktəbəqədər yaşlılara xas keyfiyyətlərin təzahürü müşahidə olunur. I sinif müəllimləri bu cəhətə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Məktəb təliminə hazırlıq uşaqların şəxsiyyət keyfiyyətləri, intellektual və iradi hazırlığı səviyyəsində gedir. Uşaqların təhsil prosesinə hazırlığında intellektual inkişaf xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloq A.L.Venqer 6-7 yaşlı uşaqların əqli inkişafının 3 variantını qeyd etmişdir.

Əqli inkişafın birinci variantı həyəcanlılıq adlanır ki, bu zaman uşaqların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların şüurunda dəyişiklik təzahür edir, həyəcanlanırlar. Məsələn, uşaq xəstələnir, məktəbə getmir, təlimdə yoldaşlarından geri qaldığı üçün həyəcanlanır, hətta ağlayır, emosional sarsıntı keçirir.

Əqli inkişafın ikinci inkişaf variantı nümayişkəranəlik formasında təzahür etməsidir. Belə ki, bəzi şagirdlər özlərini nümayişkəranə surətdə başqalarına, ətrafdakılara göstərməyə cəhd edirlər. Təlimdə qazandıqları nailiyyətləri biruzə vermək, nümayiş etdirmək üçün canfəşanlıq edirlər.

Nəhayət, əqli inkişafın üçüncü variantı şagirdlərin özünü təsdiq etmə, özündə olan keyfiyyətləri, xüsusilə qabiliyyət, bilik və bacarığını biruzə vermək imkanının ifadə olunmasıdır.

Psixoloq A.L.Venqerin elmi mülahizələri ilə biz də həmrəyik.

Təlimin optimal təşkili yolu ilə altı yaşlıların idrak fəaliyyətinin inkişafı və fəallığına nail olmaq mümkündür.

İslamda fiziki mədəniyyət və qəhrəmanlıq motivləri

*Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi,
Mobil Aslanlı Huntürk*

Bu bir həqiqətdir ki, haqq və ədalət yolunda ağır istirablara tab gətirmiş, dözülməz cəfalara, bəlalı müsibətlərə mətinliklə sinə gərmiş peyğəmbərlərimiz, həm də iti təxəyyülləri, böyük fiziki hazırlıqları, yenilməz pəhləvanlıqları

ilə qəlblərdə yaddaşmışlar. Heç şübhəsiz ki, bütün varlıqları ilə ruhən və cismən kamilləşmiş İslam peyğəmbərləri çevik təfəkkürləri, iti təxəyyülləri yüksək erudisiya və geniş elmi dünyagörüşlər ilə bərabər, həm də yetkin fiziki-cismani keyfiyyətləri və fiziki mədəniyyət səviyyələri ilə də səciyyəli idi.

Məlum həqiqətdir ki, bir çox mənbə və məxəzlərdə Məhəmməd peyğəmbər qorxmaz qəlb sahibi olan cürətli bir pəhləvan, cəngavər döyüşçü, rəşadətli qəhrəman və sücaətli igid kimi təqdim edilir. Dərin zəkası, qeyri-adi fitri istedadı, ecazkar fəhm-fərasəti olan bu müqəddəslərin ruhuna və batilinə möcüzənə mənəvi və fiziki qüdrət bələnməmişdir.

Qaynaqlarda göstərilir ki, əsl minici, fərasətli süvari və çapar kimi əlində uzun qılınc, ağır nizə, tarım kaman «Düldülü» atının belinə vüqarla durub cahangirlik göstərmiş Məhəmməd peyğəmbər o cümlədən, öz nəvələri İmam Həsənlə, İmam Hüseyinə (Həzrəti-Əlinin uşaqları) mütəmadi olaraq daş qaldırma, güləş, ox atma, qılınc oynatma, at çapma və s. kimi idmanın bir sıra növləri ilə ciddi məşğul olmağa cəlb edirdi.

Bir sıra islam mənbələrində məfkurəsini möhtəşəm fiziki hazırlığı, fitri zəkası, bənzərsiz zəkavəti və cəngavərliyi əks etdirən Həzrəti-Əlinin də bədən tərbiyəsi hərəkətlərinə, fiziki tərbiyə məşğələlərinə maraq və istəyi bərdə geniş yer verilmişdir. Peyğəmbərin Kərbəla düzündə göstərdiyi çoxsaylı igidlik və əfsanəvi qəhrəmanlıqlar buna parlaq nümunədir. Qaynaqlarda din uğrunda kafirlərə qan qusduran Həzrəti-Əlinin şimşək sürəti ilə qaçan şahbaz ərəb atları üzərində mahir ox süzdürən, dəqiq şeşpər sancan, uzun nizəni hədəfə dəqiq tuşlayan, ağır cida və gürzü hədəfə sərrast tuşlayan, cəld qılınc oynadan, həm də güclü pəhləvanların kürəyini yerə vuran mahir güləş ustası kimi təqdim edilir.

Qədim ərəb və fars mənbələrində də dərin əql və zəka sahibi olan Həzrəti-Əlinin həyatda qeyri-adi fiziki gücə, yenilməz bir pəhləvan, bahadır cüssəli cəngavər döyüşçü və yenilməz sərkərdə kimi təqdim edilir. Müqəddəs peyğəmbərimiz həmin mənbələrdə həm də zamanəsinin olduqca çevik, cəld, sürətli, həm də idmanın at çapması, ox-yay dartması, qılınc oynatması, qurşaq tutması, bir sözlə, fiziki təmrinlərin icrasında məharət göstərən yenilməz bir bahadır kimi təsvir olunur. Neçə əsrdir ki, o müqəddəs imanın dönməz əqidə, dərinə məslək və amal uğrunda apardığı haqlı mübarizə və toqquşmalarda qazandığı tarixi zəfər, göstərdiyi əfsanəvi qəhrəmanlıqlar bütün bəşəriyyət tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

Peyğəmbər (ə.s.) amansız düşmən ordusu üzərində etdiyi basılmaz həmlələr nəticəsiz qalmamışdır. Mötəbər mənbələrdə Həzrəti-Əlinin «Xəndək davası» və «Xeybər müharibəsi»ndə göstərdiyi misilsiz hünər və şücaət, sərdarlıq məharəti, aqlasığmaz pəhləvanlıq rəşadəti barədə çox maraqlı bilgiler verilir. Lakin, müqəddəs peyğəmbərin bənzərsiz fiziki güc və qüvvəsi barədə ətraflı təsəvvürə malik olmaq üçün, onun yalnız Xeybər qalasına müzəffər yürüşdə bir əli ilə ağır dəmir darvazanı yerindən qoparıb başı üzərində sipər edərək Qüreyş qoşununun kafirlərinə divan tutmağını xatırlamaq kifayətdir.

Mənbə və məxəzlərdə göstərilir ki, idmanın bir neçə növündə fiziki üstahq və məharət nümayiş etdirən Həzrəti-Əlinin bahadırılıq əzəmətindən, yenilməz pəhləvanlıq şücaətindən bəhs edən maraqlı səhnələrə qədərincə rast gəlinir. Həmin hədislərin birində göstərilir ki, döyüş meydanlarında yaralı aslan tək cəngavərlik nümayiş etdirən peyğəmbərimizi təqib edən büdpərəst Fəttahla bağlı olan məqamları fiziki məharət və çarpışma kimi bəzi olaylara rast gəlinir. Şahzadə əmisi qızı Qəmərə aşiq olan qardaşı oğluna yalnız Həzrəti-Əli (ə) başını ona gətirəcəyi halda bu işə razılıq verəcəyi şərtini qoyur. Bu minvalla Mədinəyə üz tutan

bahadır vücudlu, heybətli cəsus səfər boyu, təsadüfən bağını suvaran Həzrəti-Əlini bağban olduğunu hiss edərək, onun peyğəmbəri tanıdığını, onun hansı görkəmdə, güc, qüvvə və fiziki imkanlara malik olması barədə sual-cavaba tutur. Bu hadisədən hali olan peyğəmbər özünü cəsusba bağban kimi təqdim etməklə, Həzrət-Əlinin də zahiri görkəmi, fiziki hazırlıq səviyyəsi baxımından eyni ilə özü kimi olduğunu bildirir.

Güç və qüvvələrini sınaqda yarışan bütpərəst şahzadə ilə peyğəmbərimiz arasında gedən dialoqda deyilir ki, rəqibinin Həzrəti-Əlinin qolunun altında sıxdığı nizəsinə nə qədər gücənsə də çıxara bilmədiyi halda, əks halda Fəttahın qoltuğunun altında var gücü ilə sıxdığı həmin nizəni qüdrətli peyğəmbərimiz iki barmağı ilə çox asanlıqla çıxarmışdır.

Peyğəmbərimizin ikinci şərti Fəttahın onunun ayağını yerindən tərپətməsi məsələsi idi. Bu da qətiyyənlə mümkün olmur.

Üçüncü şərt isə, onların qurşaq tutub yapışmaları olur. Bu güləş mübarizəsində Həzrəti-Əli rəqibinə çox usta bir fənd işlədərək onu göyə qaldırıb kürəklərini yerə çırpır.

“Səhhət və salamatlıq Allahın ən gözəl emətlərindəndir. İdman insanı sağlam edər... Övladlarınıza üzməyi və ox atmağı öyrədin” – buyuran Həzrəti-Əli (ə.) hələ on yaşından ciddi olaraq mütəmadi şəkildə güləşlə məşğul olmuş və həmin dövrün ən güclü güləş ustası kimi ad qazanmışdır. O, həm də bacarıqlı bir mürşüd tək onun cahangir sərdarlığı altında təlim keçən əsgərlərinə güləşin bütün texniki-taktiki fəndlərin gizli sirlərini mənimsətməkdən həzz duyardı.

Mənbələrdə göstərilir ki, Süffeyn müharibəsi zamanı Müaviyəyə kömək məqsədilə Hənzəli adında ismi dillər əzbəri olan məşhur bir pəhləvan peyda olur. Həzrəti-Əlinin güləş məşqlərində təlim alan Maliki-Əjdər adlı bir cavannərd pəhləvan öz məşqçi-müəllimindən bixəbər çoban adı ilə düşmən qərgahına üz tutur və orada bilərəkdən əsir düşür. Peyğəmbərlərimizi öldürmək məqsədi ilə müaviyəyə köməyə

gələn və Həzrəti-Əlidən bixəbər həmin qatili öldürməyə gedən Malikdən əjdaha görkəmli, div güclü, ayı zəhimli, gərgədan qüvvəli Hənzəli adlı bir qəvi yağı onun gülüş müəlliminin texniki-taktiki fəndlərini öyrənmək üçün qurşaq tuturlar. Çoban cildində aldadaraq Həzrət Əli kimi şöhrətli bir bahadıra əhlin qarşısında ayıb olduğunu bəhanə gətirib xəlvəti yerə çəkərək gülüşdiklərinə peyğəmbərimiz gizlicə göz qoyur. Müridin fəndlərindən məharətlə istifadə edərək, yüksək fiziki bilik, bacarıq və vərdis sayəsində rəqibini oyuncaq kimi göydə bir neçə dəfə atıb tutur və axırda qəsdən hiylə işlədən Maliki-Əjdər xəncəri çıxarıb cəsusun boğazını üzür.

Şərq dünyasında xalqı bəşəri əməllər, hümanist ideyalar ətrafında cəmləməyə cəhd etmiş və bu yolda ağır məşəqqətlərlə, dözülməz mərhumiyyətlərlə üzləmiş Həzrəti-Əli (ə.) dərin qibtəyə layiq fiziki və hərbi hazırlığı sayəsində misilsiz zəfər yürüşləri ilə bütün müsəlman ümmətlərinin qəlbində əbədi bir heykəl qoymuşdur.

Tarixdə «Bədr döyüşü», «Ühüd döyüşü», «Əhزاب (Xəndək) döyüşü», «Xeybər döyüşü», «Təbuk döyüşü», «Cəməl» (əhdi sındırmaşlar) döyüşü, «Siffeyi» (haqdan dönmüşlər, zülmkarlar) döyüşü, «Nargin döyüşü» və s. kimi qanlı çarpışmalarda yüksək əzm və rəşadət, misilsiz fədakarlıq göstərmiş, «Salamatlıq ən gözəl geyimdir» - deyən peyğəmbərin bütün zəfər yürüşlərinin fəvqündə onun fiziki kamilliyi, gümrahlığı və qıvrıqlığı dururdu.

Fərəsət və hünərdə, şücaət və ərdəmlikdə qardaşı İmam Hüseyndən heç də geri qalmayan, mübarizə bayrağını çiyinə alaraq kafirlərə qənim kəsilən Həzrəti-Abbasın da yenilməz pəhləvanlığı qaynaqlarda dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, bu günümüzdə qədər gəlib çıxan Həzrəti-Əli qılıncının xofu böyük islam dünyasını xain kafirlərdən, qanıçən yezidlərdən təmizləyərək göstərdiyi misilsiz şücaətlə bağlıdır. Hələ indi də bəd əməl sahiblərini «Səni görüm Həzrəti Əli qılıncına tuş gələsən» nifrət ifası ilə lənətləyirlər.

Haqq, ədalət carçısı, sülh və xeyirxahlıq rəmzi olan humanist peyğəmbərlərimizin fiziki qüdrəti, pəhləvanlıq rəşadəti həmişə öz silahdaşlarına möhkəm arxa olmuşdur. O, Süffeyidə Müaviyyənin ordusu Fəratı zəbt edib su vermədiyi halda məğrur döyüşçülərini həmin qanlı savaqda fədakarlıq göstərməyə rüklandıran təkrarsız nitqi tarixi hadisələrdən hesab olunur: "... Ya mütilyi qəbul edib, şərəfsizliyi göz önünə alın, ya da qılıncı qanla sulayıb (Fəratın suyuna yetişin!...) Ölüm qəhr olaraq, alçalaraq yaşamaqdan doğur. Dirilik qəhr edərək, ucalaraq ölməkdəndir" (3, s.113).

Din, Vətən, Torpaq uğrunda məslək yoldaşlarının şəhidlik zirvəsinə ucalmaqda qorxmazlığı, cürətliliyi dönə-dönə təlqin edən Həzrəti-Əli deyirdi: "... yataqda ölməkdən qılıncla min dəfə yaralanmaq mənə daha yaxşıdır. Amma mən sizin üstünüzdən bir dağınıq yelinin əsdiyini görürəm; qurtuluş, özünü ürəkdən dərdə, bəlaya atan kişindir. Həlak olmaq isə zərif bir ürəklə geri dönməkdir"(3,s. 119).

Cahanşümul sərkərdə öz müridlərini öz döyüş texnikası və taktikasının gizli sirlərini, itkisiz vuruş qaydalarını başa salarkən buyurmuşdur: " Zirehlərinizi sinənizə tutun, zirehləri arxa cərgədə düzün. Dişlərinizi qıcaşın: çünki, savaqda tab gətirmək insanın başından qılıncı uzaqlaşdırır. Mizrağı vurarkən, yaxud sizə mizraq vurularkən lazım gələndə əyilin, ya da qamətinizi dikəldin; bu cür mizraq vurmaq daha təsirlidir. Hər tərəfə boylanmayın; boylanmaq, yalnız bir səmtə gözünü dikmək, gözyummamaq, ürəkdəki gücü, qüvvəti çoxaldır. Susun, susmaq, təmkinli olmaq insandan qorxunu uzaqlaşdırır..." (3, s. 119).

Göründüyü kimi, dövrünün mahir sərdarı olan Həzrəti-Əli bənzərsiz hərbi səriştəsi yüksək fiziki möhkəmliyi və iradi hazırlığı ilə öz döyüş silahdaşlarına nümunəvi sərkərdəliyini sübut etmişdir. Döyüşçülərinə cəsəətli həmlə, düşünərək müdafiə olunmaq, əkshücum, özünü ələ alma, özünə inam, təşəbbüskarlıq və s. kimi hərbi, fiziki və psixoloji hazırlığının

səfərbərliyiynin səmərəli nəticəsi barədə onlarda inam hissi yaratmağı təlim edirdi.

Siyasi liderliyin motivasiya problemi

Ü.Ə.Zeynalov
AMİ Mingəçevir
filialının müəllimi

Siyasi-psixoloji ədəbiyyatlarda liderliyin motivasiya problemi kimi, adətən hakimiyyətə olan tələbat götürülür. Bu fikirlə, hətta bu sahə ilə məşğul olmayan insanlar da razılaşırlar. Hakimiyyət uğrunda mübarizə istənilən cəmiyyətin istər gizli, istərsə də açıq cəhətlərindəndir. Bir çox müəllif hakimiyyətə canatma halını insanın bioloji təbiətinə məxsus olduğunu qeyd edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, bu xüsusiyyət insanın genlərindən gəlir.

Liderliyin psixologiyasına bu cür yanaşma söz yox ki, motivasiya problemini həll edə bilməz. Bu da bir sıra suallar doğurur. Birincisi hakimiyyətə canatma meyli bəzi insanlarda digərləri ilə müqayisədə daha güclü olur. Bəzi insanlarda isə bu hiss heç olmur. Bu cür müxtəlifliyin səbəbini bilmək üçün, kimin və nəyə görə siyasi lider olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. İkincisi, hətta ən adi düşüncə tərzindədə hakimiyyət siyasətlə məşğul olan insanların əsas məqsədi olmur. Çağdaş Azərbaycan mühitində bəzi liderləri məhz bu məqsədlərinə görə tənqid edirlər. Ancaq ola bilər ki, onların başqa məqsədləri də olsun.

Potensial və real liderlərin hakimiyyətə güclü tələbatını onların anadangəlmə fərdi xüsusiyyətləri ilə izah etmək olar. Doğurdan da liderliyi əldə etmək və həyata keçirmək üçün bəzi minimal təbii xüsusiyyətlərə malik olmaq lazımdır. Bunlardan siyasi iradə, inandırma, tez reaksiya və s. göstərmək olar. Seçilmiş bu cür keyfiyyətlərin bəzisi müxtəlif sosial-tarixi şəraitlərdə aparıcı rol oynayır.

Məlumdur ki, bacarıqlar tələbatlara çevrilir. Belə ki, idarə etmək qabiliyyətinə malik insan, onu həyata keçirmək tələbatı ilə üzləşir. Belə ki, öz inkişafı nəticəsində siyasi-psixologiya elmi “genetik” yanaşmadan uzaqlaşdı. XX əsrin ilk illərindən başlayaraq liderliyin psixologiyasının öyrənilməsində Z.Freydin psixianaliz ideyaları güclü təsir göstərməyə başladı. Həmin xəttin tərəftarları kiderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasını şəxsiyyətin ilkin olaraq sosiallaşması şəraitində, uşağın sosial mühitlə bilavasitə münasibəti dövrünə aid edirlər.

Amerikan siyasi-psixoloqu Q.Lassuel öz tədqiqatlarında sübut edir ki, siyasi fəaliyyətin psixoloji əsasında, şəxsiyyətin icyimai sferadakı obyektlərin və ictimai maraq anlayışlarının rasionallaşdırılması zaman şüuraltı “şəxsi münaqişələrin” sıxışdırılması durur. Onun fikrincə, hakimiyyətə güclü tələbat kompensasiya mənşəlidir. Hakimiyyətə malik olmaq istəyi şəxsiyyətin yaşadığı itkiləri, frustrasiyanı kompensasiya edir. Bu tezis təsdiqini ABŞ prezidenti V.Vilsonun bioqrafiyasında görmək olar. (C.Corc). V.Vilsonun hakimiyyətə canatması və onun siyasi stilinin xarakterik cəhətləri; mövqeyindəki əzmkarlığı, güzəştə və kompromisə getməməsi, onun tələbkar və ciddi xasiyyətə malik atasının olması ilə izah edirlər. Bu cür münaibət V.Vilsonun psixikasında frustrasiya əmələ gətirmişdir ki, bu onun tərəfindən hakimiyyətin zorakılıqla reallaşdırılmasını şərtləndirmişdir.

Sonrakı dövrlərdə Amerikan siyasi psixologiyasında liderlik fenomeninə psixopatoloji yanaşmaya ciddi etirazlar özünü göstərmişdir. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələrindən R.Leyn bu tezisə tam əksinə belə bir tezis irəli sürürdü ki, demokratik ölkələrdə sağlam psixikaya malik insanların liderə çevrilməsi daha realdır. İstənilən halda hakimiyyətə tələbatın yaranmasında, şəxsiyyətin müxtəlif xüsusiyyətlərinin meydana

çıxmasında və hakimiyyətin həyata keçirilməsində şüuraltı münaqişələrin rolunu danmaq olmaz.

Konkret tədqiqatlar və sağlam düşüncə sübut edir ki, hakimiyyətsevərlik insanı siyasətə cılb edin yeganə qüvvə deyildir. Bu cür motivasiyaya bürünən siyasətçilər, necə deyirlər “təmiz” halda olanlar, ictimai rəy tərəfindən asanlıqla qəbul edilir və xüsusi kateqoriyaya aid edilir.

Siyasi liderlərin motivasiyasının əsasında 3 əsas tələbatın olduğunu görmək olar; hakimiyyət, qrupdaxili əlaqələr və pozitiv münasibətlər (sevgi, dostluq və s.). hakimiyyətə tələbat cəmiyyətdə yüksək status qazanmaq tələbatı ilə üst-üstə düşür. Bundan başqa hakimiyyət sevən – lider hakimiyyəti reallaşdırma prosesində daxili və xarici siyasi məqsədlərə çatma və müəyyən problemin həllinə nail olurlar. Bu zaman bəzi motivlər köməkçi, alət rolunu oynaya bilər.

Siyasi liderliyin motivlərinin təsnifatlaşdırmaqda məqsəd, real liderlərin motivlərini müəyyənləşdirmək deyil, ümumiyyətlə liderliyin motivlərinin iyerarxiyasını yaratmaqdır. Bunu isə bir motivin digərləri ilə konflikt halında analiz etməklə mümkündür. Bu münaqişə zamanı “qalib gələn” motiv liderin psixologiyasını böyük həcmdə xarakterizə edir.

Sonda bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, Şəxsi və ictimai – siyasi motivlərin liderin psixologiyasında və fəaliyyətindəki nisbəti fəri xarakter daşıyır.

Pedaqoji prosesdə innovasiyaların yeri və əhəmiyyəti
Ləzifə Qasımova,
P.e.d., professor

Pedaqogikanın ən mühüm məsələlərindən biri də pedaqoji prosesdir. Bu prosesə tədris müəssisələrində aparılan bütün təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf məsələləri daxildir. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda bu, «təlim-tərbiyə prosesi» anlayışı kimi də işlədilir.

Pedaqoji prosesə təkcə tədris müəssisələrində aparılan

təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf məsələləri deyil, habelə məktəbəqədər tərbiyə, mədəni-maarif, istehsalat müəssisələrində, məktəbdənkənar tərbiyə ocaqlarında, ictimai təşkilatlarda aparılan təlim-tərbiyə işi, ailədə tərbiyə təcrübəsi də aiddir. Deməli, müxtəlif sahələri əhatə edən təlim-tərbiyə müəssisələrində aparılan təhsil, təlim, tərbiyə və inkişaf məsələləri pedaqoji prosesin mahiyyətini təşkil edir. Məhz buna görə də bir çox pedaqoji ədəbiyyatda o, tam, vahid pedaqoji proses kimi qiymətləndirilir. O, əslində güman edilən məqsədə çatmaq üçün öyrəndənlərlə öyrənənlərin qarşılıqlı təsiri, əlaqəsidir. Bu, təlimin, tərbiyənin, təhsilin və inkişafın vəhdəti şəraitində həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu vəhdət təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın özünəməxsus mahiyyətini, səciyyəvi cəhətlərini və təşkili formalarını inkar etmir.

Pedaqoji proses bir sistem kimi çox mürəkkəb mexanizmdir. O, təlim-tərbiyə, təhsil, inkişaf, formalaşma, öyrəndənlərlə öyrənənlərin, tərbiyə edənlərlə tərbiyə olunanların qarşılıqlı əməkdaşlığı və s. prosesləri özündə ehtiva edir. Bu proseslər müxtəlif mühit və şəraitdə, müxtəlif forma və metodlarla həyata keçirilir.

Pedaqoji prosesin özünəməxsus obyekt və subyekt mövcuddur. Onun obyektini ayrı-ayrı fərdlər (uşaqlar, şagirdlər, tələbələr və s.) və onların toplandığı qruplar təşkil edir.

Pedaqoji prosesin subyektini ayrı-ayrı şəxslər, yəni tərbiyə edənlər (tərbiyəçi, müəllim, valideyn, idarə başçıları və s.) və ya təhsil qurumları (məktəb, pedaqoji şura və s. qurumlar) təşkil edir.

Pedaqoji prosesin obyekt və subyekt bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdədirlər. Pedaqoji prosesin heç də həmişə passiv olmayan obyektinə nəinki subyektin tərbiyəvi təsirinə məruz qalır, o, bəzən özü subyektə təsir göstərir. Bu da pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırır.

Pedaqoji prosesin obyekt və subyektinin qarşılıqlı təsiri məlumat, təşkilatı fəaliyyət, ünsiyyət, idarə, səbəb-nəticə,

meyli üzə çıxaran əlaqələr formalarında özünü təzahür etdirir. Bunların hərəsinin özünəməxsus məzmun və mənalari vardır. Məlumat əlaqəsi obyekt və subyekt arasında ictimai mənə kəsb edən mübadiləni; təşkilati fəaliyyət təsiri forması fəaliyyətin sosial məzmununu; ünsiyyət əlaqəsi müxtəlif formalı adi insani ünsiyyəti; idarə əlaqəsi verilən tapşırıqların icrasını; səbəb-nəticə təsir forması təlim-tərbiyə vaxtı uğur və nöqsanların öyrənilib təhlil edilməsini və tədbirlər görülməsini, meyli üzə çıxaran əlaqə qarşılıqlı pedaqoji təsirin inkişaf meylini müəyyən etməyi nəzərdə tutur.

Pedaqoji proses dinamik sistem kimi öz quruluşuna və quruluş elementlərinə (*komponentlərə*) malikdir. Onlardan məqsəd, məzmun, fəaliyyət və nəticə elementlərini (*komponentlərini*) göstərmək olar. Məqsəd komponenti pedaqoji prosesin məqsəd və vəzifələrini, məzmun komponenti ümumi məqsəddən, habelə konkret vəzifədən tələb olunan mənanı, fəaliyyət komponenti müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığını və qarşılıqlı təsiri, prosesin təşkili və idarə olunmasını, nəhayət, nəticə komponenti qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin nəticələrini və onların səmərəliliyini əks etdirir.

Qeyd edək ki, sözügedən komponentlər pedaqoji proses zamanı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu da pedaqoji prosesin səmərəliliyinin mühüm şərtidir.

Pedaqoji prosesdə ən mühüm cəhətlərdən biri də məqsədə nail olmaq üçün səmərəli forma və üsulların seçilməsidir. Məsələn, əgər təlimdə ən çox sinif-dərs formasından istifadə edilirsə, sinifdən xaric və məktəbdən kənar təlim-tərbiyə işində idman, bədii özfəaliyyət, fənn dərnəkləri, faydalı əmək və s. kimi müxtəlif formalara üstünlük verilir. Pedaqoji prosesdə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaqda, onların nəticələrinin səmərəliliyinin yoxlanılmasında sorğu-sual, yoxlama işləri keçirmək kimi formalarının da mühüm rolu vardır.

Bütün digər proseslər kimi, pedaqoji prosesin də

qanunauyğunluqları vardır. Qanunauyğunluqlar pedaqoji prosesə xas olan obyektiv, zəruri əlaqələri özlərində əks etdirirlər. Bu qanunauyğunluqlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Pedaqoji prosesin inkişafının proses zamanı baş verən dəyişikliklərin kəmiyyətindən asılılığı;

2. Pedaqoji proses vaxtı şəxsiyyətin inkişafının ona təsir edən amillərdən: irsiyyətdən, təlim-tərbiyə mühitindən, təlim-tərbiyə işinə cəlb olunması səviyyəsindən və tətbiq olunan pedaqoji təsir priyom və vasitələrindən asılılığı;

3. Təlim-tərbiyənin idarə olunmasının pedaqoji prosesin səmərəliliyinə təsiri;

4. Pedaqoji prosesin ümumən idrakın və praktikanın vəhdətliyindən asılılığı;

5. Həvəsləndirmə metod və vasitələrinin pedaqoji prosesin nəticələrinə təsiri;

6. Xarici (pedaqoji) və daxili (idrak) fəaliyyətin vəhdətliyinin pedaqoji prosesin səmərəliliyinə təsiri;

7. Pedaqoji prosesin cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatlarından, imkanlarından və prosesin baş verdiyi şəraitdən asılılığı və s.

Məlumdur ki, pedaqoji proses müəyyən mərhələlərdən keçir. Pedaqoji ədəbiyyatda onların üçünün adı çəkilir: hazırlıq mərhələsi, əsas mərhələ və yekun mərhələsi.

Hazırlıq mərhələsində pedaqoji proses üçün zəruri şəraitin yaradılması məsələsi həll edilir. Burada qarşıda duran məqsədin müəyyən olunması, mövcud şəraitin diaqnostikası, proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması kimi mühüm vəzifələr müəyyən olunur.

Pedaqoji prosesin əsas mərhələsinin mahiyyətini qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün görülməli tədbirlər və onların həyata keçirilməsi təşkil edir. Mərhələ üçün məqsəd və vəzifələrin müəyyən olunması, müəllimlərlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması, zəruri forma və metodların dəqiqləşdirilməsi, əlverişli şəraitin yaradılması və s. bu

qəbildəndir.

Yekun mərhələsi pedaqoji proses zamanı əldə olunmuş nəticələrin təhlil edilib öyrənilməsi ilə səciyyələnir. Təhlil zamanı yol verilmiş səhvlər və nöqsanlar öyrənilir, onlara gələcəkdə yol verilməməsi üçün konkret tədbirlər görülməsi müəyyən olunur.

Buradan da pedaqoji prosesin səmərəliliyini təmin edəcək texnologiyanın müəyyən edilməsi zərurəti meydana gəlir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri texnologiya ideyasının pedaqogikaya da gətirilməsinə imkan yaratmışdır. Texnologiyanın pedaqogikada tətbiqinə başlanılması XX əsrin 60-cı illərinə məxsusdur. Pedaqoji texnologiya psixodidaktika, sosial psixologiya, kibernetika, idarəetmə və menecment nəzəriyyələrinə əsaslanır. «Pedaqoji texnologiya» anlayışı təlimə uyğun olan bir termin idi. O, texniki vasitələrin köməyi ilə aparılan təlim kimi başa düşülürdü. Hazırda pedaqoji texnologiya dedikdə müəllimin pedaqoji vəzifələri həll etməyə yönəldilmiş ardıcıl, qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti başa düşülür. Yəni pedaqoji texnologiya əvvəlcədən planlaşdırılmış pedaqoji prosesi plana uyğun və ardıcıl olaraq təcrübədə həyata keçirməkdir.

Pedaqoji texnologiya dedikdə pedaqoji ustalığa da nəzərdə tutulur. O, pedaqoji prosesin uğurla keçməsinin həlledici şərtlərindəndir.

Pedaqoji fəaliyyətin nəticələri müəllimin pedaqoji texnologiyaya yiyələnməsi səviyyəsindən də çox asılıdır.

Pedaqoji texnologiyanın bir sahəsini də pedaqoji ünsiyyət təşkil edir. O, müəllimlərlə şagirdlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin məqsəd və məzmunundan irəli gələn prosesdir. Onun məzmunu nizamnamə sənədləri, tədris planları və proqramları ilə müəyyən olunur.

Pedaqoji ünsiyyət texnologiyası pedaqoji ünsiyyətin yeniləndirilməsi, təşkili, idarə olunması, həyata keçirilməsi, nəticələrinin təhlili mərhələlərindən keçir.

Son onilliklərdə dünyanın, cəmiyyətin inkişafında ciddi

ictimai-siyasi, mədəni, elmi, texnoloji dəyişikliklər baş vermişdir. Onlar pedaqogika elmində də öz əks-sədasını tapmışdır. Təhsil, təlim, tərbiyə prosesini yaxşılaşdırmaq və təkmilləşdirmək məqsədilə pedaqoji sistemdə də yeniliklər həyata keçirilməyə başlamışdır. Bunların əksəriyyəti inkişafın xarici amillərinin təsiri ilə yanaşı, pedaqoji təhsil sisteminin daxili imkanları, ehtiyatları hesabına baş vermişdir. Son ədəbiyyatlarda bunlar innovasiya adlandırılır. Sözü lüğəti mənası *in-daxili*, *novasiya* yenilik deməkdir. Deməli, innovasiya pedaqoji sistem daxilində baş vermiş yeniliklərin məcmusudur.

Doğrudan da, son onillikdə dünyada, dünya elmində, o cümlədən pedaqoji sistemdə, çox böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni konsepsiyalar, dövlət standartları, yeni tipli məktəblər, inteqrasiyalaşmış elmlər, fənlər, alternativ tədris planları, dərslilər yaranmışdır.

Fikrimizcə, bu təbii prosesdir. Çünki yeniliklər yaranmasa, onlara etinasızlıqla yanaşılsa, pedaqoji sistem, onun idarə edilməsi, texnologiyası təkmilləşdirilməsə təhsil, təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyi də olmaz.

Bildiyimiz kimi, pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsinin iki başlıca yolu vardır. Onlardan biri intensiv («*intensif*» fransız sözündən götürülmüşdür. Mənaca *gücləndirmək*, *səmərəliliyi artırmaq* deməkdir) və *ikinci ekstensivdir* («*extensivus*» latın sözündən götürülmüşdür. Mənaca *genişləndirmək*, *artırmaq* deməkdir).

İntensiv yol pedaqoji sistemin inkişafı və məhsuldarlığını daxili ehtiyatlar, onlardan səmərəli istifadə etmək, tətbiq etmək yolu ilə təmin edilməsini nəzərdə tutur. Ekstensiv yol isə pedaqoji sistemin inkişafı və səmərəliliyi üçün yeni əlavə qüvvələrin, vasitələrin -avadanlıqların, texnologiyanın, investisiyaların və s. cəlb olunması yolu ilə əldə edilir.

Pedaqoji sistemin inkişafı bəzi ölkələrdə, o cümlədən Qərbdə ekstensiv yolla inkişaf etdirilir. Onlar yeni informasiya texnologiyası yaratmaq, vaxt bölgüsünə yenidən

baxmaq, mövcud təlim-tərbiyə metod və formalarını təkmilləşdirmək, sinif işinin differensiasiyası və fərdiləşdirilməsini həyata keçirmək hesabına pedaqoji səmərəliliyi və məhsuldarlığı kəmiyyətcə artırmağa nail olurlar. Bununla yanaşı, dünya pedaqoji sistemini təkmilləşdirmək məqsədilə intensiv inkişaf prosesi də getməkdədir.

Pedaqoji sistemin təkmilləşməsində meyllərdən biri də intensiv və ekstensiv inkişaf yollarının birləşdirilməsi, inteqrasiyası yoludur. Burada söhbət pedaqoji innovasiyaların inteqrasiyasından gedir. Bu da pedaqoji sistemin hələ istifadə olunmayan ehtiyatlarının, imkanlarının dərin tədqiq edilməsini tələb edir. Bu yol güman ki, pedaqoji sistemin səmərəliliyini artırmağın ən optimal yoludur.

Pedaqoji sistemin innovasiyası başlıca olaraq ümumən pedaqoji sistemdə, təhsil müəssisələrində, pedaqoji nəzəriyyədə, müəllim və şagirdlərdə, pedaqoji texnologiyada, təlim-tərbiyənin məzmununda, forma, üsul və vasitələrində, idarəetmədə, məqsəd və nəticələrdə gedir.

Müasir yeniləşmə prosesinin təhlili əsasında pedaqoji sistemdə gedən innovasiya prosesini üç növə ayırmaq olar: 1) aşağı səviyyə. Burada yeni qeyri-adi adlar və ümumi ifadələrdə dəyişikliklər aparılması güman edilir; 2) orta səviyyə. Burada mahiyyətə toxunulmadan formalar dəyişir; 3) yüksək səviyyə. Burada bütün sistemin və ya onun başlıca komponentlərinin əsaslı dəyişməsi baş verir. Əslində üçüncü yüksək elmi və praktiki dəyərə malikdir. Qalanlar keçici xarakter daşıyır və «innovasiya» xatirinə edilir. Təhlil göstərir ki, üçüncü səviyyə innovasiyanın çox cüzi hissəsini, ancaq 3 faizini təşkil edir.

Humanist pedaqogikanın təşəkkülünə pedaqoji sistemdə sözün əsl mənasında gedən innovation prosesi nümunə kimi göstərmək olar. Sözügedən pedaqogikanın başlıca mahiyyətini tərbiyə olunanların təlim-tərbiyə prosesinin fəal, süurlu, bərabər hüquqlu iştirakçalarına çevrilməsi təşkil edir.

Humanist pedaqogika şəxsiyyətin əsil mənada psixi, fiziki, intellektual, əxlaqi və b. cəhətdən inkişafına xidmət edir. O, təlim-tərbiyə prosesində vaxtilə kök salmış avtoritar pedaqogikadan imtina edir.

Respublikamızda ümumi təhsilin milli kurikulum layihəsinin elmi-pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsindən keçərək məktəbə daxil olması da innovasiyalardan biridir.

Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biridir. Kurikulum, hər şeydən əvvəl, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir. Dünyada kurikulum islahatlarının aparılması cəmiyyətin ehtiyac və tələblərindən irəli gələn bir proses kimi həyata keçirilir. Bu zaman müəyyən dövr üçün sabit olan məzmun və texnologiyalar dəyişilir, yeni dövr üçün gərəkli olanlarla əvəz olunur, informasiyaların çoxaldığı, texnologiyaların geniş yayıldığı hazırkı şəraitdə təhsil sahəsində kurikulumların yeniləşdirilməsi təhsil sahəsində keyfiyyəti daha konkret xarakterizə etməyə imkan verən standartların hazırlanması ilə müşayiət olunur.

Kurikulum anlayışının terminoloji aspektinə nəzər salsaq məlum olur ki, latın sözü olub lüğəti mənası «kurs», «elm» deməkdir. İngilis dilində olan lüğətlərdə «təlim kursu», «tədris planı», «program» kimi izah olunur.

Milli kurikulum layihəsi beynəlxalq təhsil praktikasında öz əksini tapmış aşağıdakı ümumi prinsiplərə istinadən hazırlanmışdır.

1. Milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması.
2. Ümumi inkişafı, meyl və maraqların nəzərə alınması, bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması.
3. Tələbyönümlülük.
4. Nəticəyönümlülük
5. Şagirdyönümlülük.
6. İnteqrativlik.

Innovasiya təhsil məkanında daha böyük vüsət almaqdadır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən distant təhsil innovasiya baxımından əhəmiyyətlidir. Distant təhsil dedikdə, əhalinin geniş təbəqələri üçün ölkə daxilində və xaricdə xüsusi informasiya – təhsil xidmətlərinə əsaslanan distant təlim məsafədən (telekommunikasiya, kompüter, elektron poçtlar, sputnik televiziya, radio, kompüter və İnternet əlaqələr və s.) təlim informasiyası mübadiləsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Distant təlim sistemi müxtəlif səviyyələrdə təşkil olunur.

1. Qlobal distant təlim sistemləri və onların təminatı.
2. Regional distant təlim sistemləri və onların təminatı.

Distant təlimin aşağıdakı təşkili istiqamətləri vardır:

1. Distant təlimin konseptual aspektləri.
2. Distant təlimin didaktik aspektləri.

Distant təlim sisteminin əsas vasitəsi telekommunikasiya sistemidir. Bunlar aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlir.

1. Zəruri tədris və tədris-metodik materialının təmin edilməsi.
2. Öyrədən və öyrənən arasında əks-əlaqənin yaradılması.
3. Distant təlim sistem daxilində idarəetmə informasiyası mübadiləsi.
4. Xalqlararası informasiya şəbəkəsinə qoşulmaq.

Humanist məktəblərin təcrübəsi artıq innovasion fəaliyyətin konkret forma və üsullarını müəyyən etmişdir. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Təlim-tərbiyə fəaliyyətinin diferensiasiyası;
2. Tərbiyə və təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi;
3. Hər bir tərbiyə olunanın meyl və qabiliyyətini inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
4. Homogen (eyni mənşəli) siniflərin və paralellərin formalaşdırılması;
5. Təlim-tərbiyə fəaliyyəti üçün rahat şəraitin olması;

6. Psixoloji təhlükəsizlik, şagirdlərin müdafiə edilməsi;
7. Şagirdə və onun imkanlarına inam;
8. Şagirdi necə varsa elə qəbul etmək;
9. Təlim və tərbiyənin uğurlu olması;
10. Məktəbin məqsəd istiqamətinin dəyişməsi;
11. Hər bir şagirdin inkişaf səviyyəsinin əsaslandırılması;
12. Qiyabi, ekstern təlimin aradan götürülməsi;
13. Müəllimlərin şəxsi daxili yönümünün dəyişdirilməsi;
14. Humanitar təhsilin gücləndirilməsi.

Qeyd edək ki, hazırda müstəqillik şəraitində Azərbaycan təhsil sistemində güclü innovasion proseslər baş vermiş və o, davam etməkdədir. Respublikada onlarla gimnaziya, litsey, seminariya, kollec, akademiya tipli dövlət və özəl tədris müəssisələri təşəkkül tapmışdır. Universitetlərə çevrilmə kütləvi hal almışdır.

Innovasiyanın bir istiqaməti də təlim-tərbiyə və təhsil prosesinin optimallaşdırılmasıdır. Optimallaşdırma (*optimum* sözündən götürülmüş, mənaca *ən yaxşı* deməkdir) bu və ya digər işdə, habelə pedaqoji işdə mümkün olan variantların ən yaxşısını seçib götürmək deməkdir. Pedaqoji optimallaşdırmada başlıca məqsəd pedaqoji sistemdə mövcud olan onlarla forma, üsul və variantlardan ən yaxşılarını axtarıb tapmaq, onları müqayisə etmək, alternativləri müəyyən etmək deməkdir.

Optimallaşdırmanın iki istiqaməti vardır: nəzəri aspektdə və praktiki aspektdə optimallaşdırma.

Nəzəri aspektdə optimallaşdırma dedikdə onun sinonim variantlarını tapmaq, onları müqayisə etmək və tutuşdurmaq nəzərdə tutulur.

Praktiki aspektdə optimallaşdırma pedaqoji sistemin yeniləşdirilməsi (innovasiya), yenidən təşkili və qurulması, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün onun ən yaxşı vəziyyətə gətirilməsidir.

Optimallaşdırmanın metodoloji əsasını sistemli yanaşma təşkil edir. Bu da pedaqoji prosesin bütün komponentlərini,

qarşılıqlı əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını vəhdətdə götürməklə səciyyələnilir. Optimallaşdırma mövcud pedaqoji prosesin vəziyyətinə və şəraitinə uyğun aparılmalıdır. Bununla bərabər, optimallaşdırma özü də öz növbəsində yeni şərait yaradır və pedaqoji prosesin ona uyğun aparılmasını tələb edir.

Pedaqoji prosesdə optimallaşdırmanın aparılmasında müəllim ən başlıca simadır. O, bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün mütləq yüksək pedaqoji biliyə, pedaqoji qanunauyğunluqlara və prinsiplərə, pedaqoji prosesin təşkili texnologiyasına yiyələnmiş olmalıdır. Habelə təhsilin, təlim-tərbiyənin və inkişafın müasir vəzifələrini başa düşməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, pedaqoji prosesdə optimallaşdırma aparmaq üçün müəllim aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərə: a) yaradıcı təfəkkürə; b) təfəkkür çevikliyinə; c) təfəkkür konkretliyinə; ç) təfəkkür sistemliliyinə; d) həddi gözləmək qabiliyyətinə; e) tez ünsiyyətə girmək və pedaqoji etikanı gözləmək qabiliyyətinə və s. malik olmalıdır.

Fikrimizcə, müasir mürəkkəb şəraitdə təlim-tərbiyə işinin optimallaşdırılması metodikasını bilmək hər bir müəllim üçün çox vacib və zəruri şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. Bakı, 2000.
2. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Bakı, 2001.
3. İsmixanov M.A. Pedaqogikanın əsasları. Bakı, 2002.
4. Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, 1999.
5. Məlikov R.S. Nəcəfli T.H. Tarixin interaktiv təlimi. Bakı, 2002.

6. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı, 2003.

İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ, POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA

AVTORİTAR REJİMİN XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ

*Politologiya və sosiologiya kafedrasının
dosenti Azər Mehdi oğlu Şirinov.*

Avtoritar rejim (latın dilində - autoritas – hakimiyyət, bani) öz xarakterinə görə totalitar rejimə yaxındır və daha dəqiq desək bu rejim totalitar və demokratik rejimlər arasında orta mövqə tutur. Bəzi hallarda totalitar, bəzən isə demokratik rejimə daha çox meyl edir. Totalitar rejimi isə öz növbəsində avtoritarizmin ən qatı forması kimi adlandırmaq olar. Demokratiyanın məhdudlaşdırılmış formada bəzi ünsürlərinin mövcudluğu avtoritarizmi demokratiya ilə yaxınlaşdırır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, dünyada “xalis” formada siyasi rejimə malik dövlət yoxdur və müxtəlif siyasi quruluşlar arasında Çin səddi çəkmək mümkün deyil.

Avtoritar rejim qeyri-demokratik rejimdir. Bu rejimin yaranmasının mümkünlüyünü mövcud siyasi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi o ölkələrdə meydana gəlir ki, orada ictimai quruluşun dəyişilməsi prosesi baş verərkən siyasi qüvvələrin kəskin qütbləşməsi müşahidə olunur. Həmin ölkələrdə uzun müddət davam edən iqtisadi və siyasi böhran insanların psixoloji gərginliyini artırır. Təbii ki, bu halları ölkədə mövcud olan demokratik qüvvələrin vasitəsilə aradan qaldırmaq imkansız olur. Bundan istifadə edən avtoritar rejim öz məqsədini həyata keçirmək üçün ölkədə qayda-qanun

yaradılmasını, cəmiyyətdə normal həyat şəraiti təmin edilməsinə çalışır. (5. s 116-117). Avtoritar rejimin tam hökmranlığı birdən-birə baş vermir, bu bir qayda olaraq ölkədə avtoritarlığın yaranmasına zəmin yaradan qanunlar qüvvəyə mindikdən sonra reallaşır. Bununla belə bu rejimdə hakimiyyət total xarakter daşımır. Bu hakimiyyət totalitarlıqdan fərqli olaraq vahid ideologiyaya deyil, çox zaman milli birlik və digər ideologiyaya arxalanır. Avtoritar rejim şəraitində cəmiyyətin bəzi sahələri, məsələn, iqtisadiyyat, mədəniyyət, şəxsiyyətlərarası münasibətlər və digərləri nəzarət altında olmur. Burada şəxsiyyətin müstəqilliyi məhdud şəkildə olur. Tarixən avtoritarizm müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı ölkələrdə cürbəcür formalarda meydana gəlir. Məsələn, ikinci dünya müharibəsinə qədər Avropanın bir sıra ölkələrinin parlamentləri böhran keçirirdilər. Bu səbəbdən avtoritar rejimlər faşist rejiminə çevrildilər. Böhranlı dövrlərdə həmçinin totalitar rejimlər avtoritar, ya da yarımavtoritar rejimə çevrilirlər. Bu rejimlər legitim, ya da qeyri-legitim olur.

Avtoritar hakimiyyət bir sıra ölkələrdə azad bazar münasibətlərinin inkişafına kömək edir. İqtisadi inkişafın strategiyasına təsir göstərir, fəal sosial-siyasət aparır. Lakin vətəndaşlar (bəzi ölkələrdə təbəələr) siyasətdən özgələşdirirlər, daha dəqiq desək uzaqlaşdırırlar. Çünki hakimiyyətin və siyasətin inhisara alınması vətəndaşların bu sferalara müdaxilə etməsini məhdudlaşdırır. Rəsmi hakimiyyət əhalini müxtəlif yollarla siyasətdən uzaqlaşdırılmasına çalışır. Bu məqsədlə istifadə edilən ən səmərəli üsullardan biri dövlətin iqtisadiyyatda vətəndaşlar üçün fəaliyyət azadlığı yaratmasıdır.

Avtoritarlıq şəraitində müxalifət məhdud şəkildə mövcuddur, o real siyasi qüvvə kimi çıxış edə bilmir. Demokratik rejimdən fərqli olaraq, avtoritar rejim gücə arxalanır, burada ordunun, polisın, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının fəallığı artır. Lakin kütləvi represiyalara, qırğınlara deyil, kütlə arasında özünün populyarlaşmaq

ənələrinə arxalanır. Bununla belə əhalinin hər bir narazılığı müqabilində istənilən vaxt ordudan istifadə edilir. Avtoritar hakimiyyət bir şəxsin simasında (liderin, yaxud elitar qrup kimi) ola bilər. Lider isə öz növbəsində tiran, diktator da ola bilər.

Bu rejim müxtəlif siyasi partiyaların olmasına qarşı çıxmır. Lakin avtoritarlıq şəraitində bu partiyaların imkanları çox məhduddur. Burada əsas rolü hakim partiya oynayır, çünki bu partiya dövlətin mənafeyini müdafiə edir. Bu rejimdə məhdud seçki sistemi mövcud olsa da o saxtakarlığa döndərilir. Onun yerinə təyinetmə prinsipi hökmranlıq edir.

Avtoritar hakimiyyətin müxtəlif formaları var. Tarixən avtoritarlığın ən geniş yayılmış forması monarxiyadır. Bununla belə, heç də bütün monarxiyalar avtoritar rejimə əsaslanmır. Məsələn, Avropanın 12 inkişaf etmiş ölkələrində monarxiya vardır. Lakin bu ölkələrin heç birində avtoritar rejim mövcud deyildir. İordaniya, Kuveyt, Mərakeş kimi ölkələrdə dualist monarxiya mövcuddur. Ümumiyyətlə, dünyada 40-a yaxın ölkədə monarxiya rejimli dövlət vardır. (6. s 150)

Avtoritar rejimlərin digər formaları da var: hərbi diktatura, irqçi və konstitusiyalı avtoritar və s. avtoritarizmin, həmçinin sol və sağ təmayülləri olur. Sol avtoritarizm utopik sosializm ideyasına arxalanır. Sağ avtoritarizm isə ötən əsrin 60-80-cı illərində Latın Amerikasında yaranan xuntalarda özünü göstərdi. Xunta (ispan dilində - yığınaq, birlik deməkdir) İspaniyada idarəçiliyin bir formasıdır. Bu rejim əsasən hakim dairələrin maraqlarını ifadə edir. Hakimiyyətə gəlməklə, xunta konstitusiyanın fəaliyyətini ya təxirə salır, ya da dayandırır ki, bu da ölkədə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, onların dövlətin siyasi həyatında iştirakının heçə endirilməsinə gətirib çıxarır. Bu rejimdə qanunları xuntanın əmrləri əvəz edir, partiya və ictimai təşkilatların fəaliyyəti qadağan edilir. Bütün kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti senzuranın nəzarəti altında olur.

Teokratik formada avtoritarizmin bir növü kimi dövlət hakimiyyətini ruhanilərin əlində cəmləşdirir. Tarixin müxtəlif dövrlərində bir çox dövlətlər bu struktura malik olmuşlar. Məsələn, Hindistanda V-I əsrlərdə m.ə; orta əsrlərdə xilafətin idarəçiliyi ötən əsrin 70-ci və XXI əsrin əvvəllərində İran və Vatikanın idarəçilik formasını göstərmək olar. Avtoritar rejimin bu formasında dini qanunlar hökm sürür. (3)

Avtoritar rejimin bütün formaları üçün konstitusiya hüququ demək olar ki, xas deyil. Bu ölkələrdə konstitusiya ya formal, ya da avtoritar xarakter daşıyır. Konstitusiyanı dövlət başçılarının fərmanları, partiya direktivləri və icra hakimiyyətinin əmr və sərəncamları əvəz edirlər.

Avtoritar rejimin tiplərindən biri də digər formalara nisbətən daha aza təsadüf edilən liberal rejimdir. Bu rejim totalitar və avtoritar rejimlərdən mütərəqqidir.

Liberal rejim əsasən feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə olmuşdur. Liberallar əsasən burjua islahatçılığının tərəfdarıdır. Onlar monarxın hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını tələb etsələr də bunu parlament və konstitusiya vasitəsilə həyata keçirilməsini istəyirlər. Bu rejim demokratiya və azadlığa yol açır. Beləliklə siyasi rejimin avtoritar tipinin bir sıra cəhətləri onu idarə üsulunun və hakimiyyətin başqa tiplərindən fərqləndirir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: hakimiyyət partiyanın əlində deyil, güclü dövlət təşkilatlarının əlində cəmləşir. Bu rejimdə partiya hakimiyyətə xidmət edir. Avtoritar rejimdə həmçinin mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət yaradılır. İdarəçilikdə qəti amirlik metodu bu rejimin əsas götürülür. Birbaşa tabelik avtoritar rejimin başlıca əlaməti hesab olunur. Bunlar adətən bir-birilə əlaqədardır. Bütün bu xüsusiyyətlər hakim şəxsin iradəsini yerinə yetirməyə məcbur etmək, tabelikdə olanların, ümumən cəmiyyətin iradə və azadlığını boğmaq, demokratik rejimləri xalqı birləşdirə, qayda yarada və ictimai problemləri həll edə bilməməkdə günahlandırmaq meyindən ibarətdir.

Bu və ya digər cəhətlər avtoritarizmi totalitarizmə yaxınlaşdırır. Bu rejim isə nəinki özünün hökmralıq etdiyi ölkənin, xalq kütlələrinin, habelə onun təsiri altında olan digər ölkələrin də vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını boğur. Buna misal olaraq ötən əsrin birinci rübündə Avropada meydana gələn faşist dövlətlərinin davranışında görmək olar. Faşizm kitabının müəllifi bolqar tarixçi alimi İ. Jelyer öz kitabında faşist dövlətini belə xarakterizə edir: “Faşist dövlətində vətəndaş yoxdur, burada hamı dövlətə xidmət göstərməyə və müəyyən tapşırıqlar yerinə yetirməyə borclu olan rəiyyətdir. Faşist dövləti öz bürokratik iyerarxiya prinsiplərini vətəndaş cəmiyyətinə tətbiq edir. Vətəndaş cəmiyyəti öz muxtariyyətini itirir, muxlifətin mövcudluğuna son qoyulur. Bu cür şəraitdə təbiidir ki, nə alim, nə incəsənət xadimi ictimai rəyin ifadəsinə çevrilə bilər. Totalitar dövlətdə böyük alimlər, yazıçılar, filosoflar ola bilər, amma onların vətəndaşa çevrilmələri qeyri-mümkündür. Böyük alim və ya yazıçı qüdrətli dövlət və partiya qarşısında qorxaq nökr görkəmində ən miskin məmur kimi əsə-əsə qalır”. (4. s, 135-136)

Avtoritar rejimdə hakim dairələr nəinki gizli, hətta açıq-aşkar bir surətdə ölkədə zorakılıq metodları qorxu və terror yaradır, hər cür müqavimət göstərmək hallarına qarşı güc tətbiq edirlər. Avtoritar hakimiyyət siyasi sabitliyi və ictimai qaydaları zorakı üsullarla təmin etmək, siyasi əleyhdarlarının müqavimətini qırmaq kimi yüksək üsullara malikdir. Avtoritar rejimlərin demokratik istiqaməti uzunömürlü deyildir və onların real perspektivi siyasi sistemin daha mükəmməl və sabit tipi olan demokratiyadır.

Muasir şəraitdə postsovet ölkələrində artıq diktaturadan demokratiyaya keçməsi prosesi baş verir. Bir sıra ölkələrdə isə avtoritar rejimlərin ömrünü uzatmağa cəhd göstərən Rusiyada avtoritar şüurun öz tarixi kökləri vardır. Belə ki, məişət demokratiyası ənənəsi kimi avtoritarizm ənənəsi də rus mentalitetinin kökündədir. Avtoritarizm həmişə Rusiyanın siyasi

eliasında üstün amil olmuşdur. Bir çox rus mütəfəkkirlərinin demokratiyanın əleyhinə olması bunu bir daha sübut edir. Belə ki, demokratiyanın fəlsəfi mənzərəsini verməyə çalışan rus filosofu H. Berdyayev (1874-1948) onu çoxluğun diktaturası adlandıraraq yazırdı: "...Demokratiya həqiqəti tanımadığı üçün onu çoxluğun səsi ilə müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Kəmiyyətin hakimiyyətinin qəbul olunması, ümumi səsvermə qarşısında səcdə, ancaq həqiqətin məlum olmaması və həqiqətə inamsızlıq şəraitində mümkündür...Demokratiya unudur ki, çoxluq yalanı da müdafiə edə bilər, həqiqət isə azlıq tərəfində qalmış olar. Demokratiyada xalqın iradəsini yaxşılığa doğru aparacağına heç bir təminat yoxdur". (1).

Bu gün Rusiyada hakimiyyətdə olanlar digər postsovet ölkələrində keçirilən seçkilərə müdaxilə edir, saxta seçkilərə hüquqi don geydirərək onu tanıyır, bu yolla həmin ölkələrə siyasi dəstək verir, avtoritar rejimlərin ömrünü uzatmaqla özündən asılı vəziyyətə salır.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Əsədov. Təfəkkürün fəlsəfəsi. B., 1997
2. D. İsmayılov. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyaları. B.,2005
3. Politologiya: Ensiklopedik lüğət. B., 2008
4. J. Jefer. Faşizm. B., 2005
5. A. Садохин. Политология конспект лекций. М., 2006
6. А. Цыганов. Современные политические режимы: структура, тинология, динамика. М., 1995

Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu sistemində unitar dövlətin yeri və rolu.

Politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti Nazim İbadov

Ənənəvi olaraq siyasi ədəbiyyatda və konstitutsiya hüququnda dövlət formasını müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edirlər. Bunlardan biri də, dövlət quruluşu (ərazi-siyasi) formasıdır. Dövlətin ərazi siyasi quruluşu formasında unitar dövlətlər xüsusi yer tutur.

Unitar dövlət vahid dövlət olub (latıncadan "unis" – bir), dövlət qurumlarından deyil, inzibati-ərazi vahidlərindən, vilayətlərdən, əyalətlərdən, quberniyalardan və bəzən də muxtar qurumlardan ibarət olur. Adətən, iri və orta şəhərlər, ayrıca inzibati-ərazi vahidi kimi ayrılır. Onlardan bəziləri hələ xeyli əvvəl özlərinin özünüidarəetmə sənədlərinə malik olmuşdur. Belə şəhərlər daha geniş səlahiyyətli icma statusuna malik ola bilər, lakin mərkəz tabeli şəhərlər də mövcud ola bilər.

İnzibati-ərazi bölgüsünün pillələrinin sayı müxtəlif ola bilər. Bəzi çox kiçik dövlətlərdə ümumiyyətlə, inzibati-ərazi bölgüsü yoxdur, digərlərində isə iki pilləlidir (məsələn, Bolqarıstanda vilayətlər və icmalar), başqa qrup dövlətlərdə isə dörd pilləlidir (Fransada regionlar, departamentlər, rayonlar, icmalar), vilayət, rayon, icma tipli bölgü daha geniş yayılmışdır. Hər bir inzibati-ərazi vahidində idarəetmə orqanı mövcuddur: bəzi dövlət orqanları, bəzən seçkili yerli özünüidarəetmə orqanları, bəzən isə Fransada və ya Ukraniyada olduğu kimi, hər ikisi ərazi kollektivləri hesab edilən inzibati-ərazi vahidlərində həmişə əhali tərəfindən seçilən orqanlar fəaliyyət göstərir. Belə statusu olmayan və icma hesab edilməyən vahidlərdə isə təyin edilən vəzifəli şəxslər fəaliyyət göstərir.

Unitar dövlətlərin konstitutsiyalarına nəzər saldıqda dövlətin unitar xarakteri birbaşa göstərilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının dövlətin əsasları adlı 2-ci fəslin 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan unitar

respublikadır. Bəzən isə konstitutsiyalarda vahid bölünməz dövlət haqqında qeydlər öz ifadəsini tapır. Bu ifadə Türkiyə Respublikasının Konstitutsiyasının 3-cü maddəsində verilmiş və göstərilmişdir ki, Türkiyə dövləti, ölkəsi və millətilə bölünməz bir bütövlükdür. Bu ifadə həmçinin İtaliya, Fransa və digər ölkələrin konstitutsiyalarında səslənmişdir.

Unitar dövlət əsasən inzibati-ərazi vahidlərindən ibarətdir, lakin mürəkkəb unitar dövlətin tərkibində muxtar vahidləri də mövcud olur. Sadə unitar dövlətlərdə isə yalnız inzibati-ərazi vahidləri olur. Unitar dövlətləri mərkəzləşdirmə dərəcəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. mərkəzləşdirilmiş unitar dövlət;
2. nisbi mərkəzləşdirilmiş unitar dövlət;
3. mərkəzsizləşdirilmiş unitar dövlət.

Mərkəzləşdirilmiş unitar dövlətlərdə inzibati-ərazi bölgüsünün bütün pillələrində onları idarə etmək üçün yuxarıdan nümayəndələr təyin olunur və ya belə məmurlar yerli məclisin, yerli nümayəndəli orqanın təklif etdiyi namizədlər sırasından yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq olunur. Sonuncu qayda İndoneziyada, Taylandda və s. mövcuddur. Vilayət pilləsində nümayəndəli orqanları olmayan (məsələn, Bolqarıstanın vilayətlərində, Polşanın voyevodalıqlarında) unitar dövlətlər az dərəcədə də olsa da, mərkəzləşdirilmiş dövlətdir, çünki həmin inzibati-ərazi vahidlərini hökumətin təyin olunmuş nümayəndələri (Bolqarıstanda vilayət rəisləri-idarə edənlər, Polşada voyevodalar) təkbaşına idarə edirlər.

Nisbi mərkəzləşdirilmiş unitar dövlət onunla xarakterizə olunur ki, inzibati-ərazi bölgüsünün yuxarı pillələrində (adətən rayon pilləsindən başqa) iki orqan vardır: yuxarıdan təyin olunmuş ümumi səlahiyyətli məmur (komissar-prefekt) dövlət hakimiyyətinin nümayəndəsi və əhali tərəfindən seçilən şura – yerli özünüidarəetmə orqanı.

Şəhərlərdə və icmalarda belə şura (bələdiyyə) idarəetmə ilə məşğul olan mer seçilir. Belə sistem Fransada mövcuddur. Onu

bir qədər mərkəzləşdirilmiş qaydada Afrikanın bəzi fransızdilli ölkələri də qəbul etmişdir. Fransada 40 min yerli idarəetmə orqanı vardır, onların nümayəndələri xalq tərəfindən seçilir. Lakin bu nümayəndələr yerli idarəetmə orqanlarının özləri kimi prefektlərin tam nəzarəti altındadır. Prefektlər isə daxili işlər nazirliyinin məmurlarıdır. Qanuna görə burada yerli muxtariyyət mövcud deyildir. Praktikada isə o yox dərəcəsinədir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq şəhər, rayon pillələrində prezidentin təyin etdiyi nümayəndə şəhər və rayon icra hakimiyyətinin başçıları fəaliyyət göstərir. Qəsəbə və kənd pillələrində isə müvafiq olaraq rayon tabeliyində olan icra nümayəndələri fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı həmin səviyyələrdə əhali tərəfindən seçilən seçkili orqanlar, yerli özünüidarələr fəaliyyət göstərir. Yerli özünüidarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələr seçkilər əsasında yaradılır. Bələdiyyələrin səlahiyyətləri konstitutsiyanın 144-cü maddəsində verilmişdir. Bundan əlavə bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər. Belə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə müvafiq olaraq qanunvericilik və icra hakimiyyətləri nəzarət edirlər.

Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasına görə əyalətlər inzibati-ərazi orqanları özünüidarə prinsipi əsasında təşkil olunur. İnzibati-ərazi bölgüsünə görə Türkiyə vilayətlərə, vilayətlər qəzaya, qəzalar nahiyəyə, nahiyələr isə qəsəbə və kəndlərə bölünür. Vilayətlərdə hakimiyyət və idarəetmə funksiyasını Daxili İşlər Nazirliyinin təqdimatı əsasında Nazirlər Şurası tərəfindən təyin olunan **vali** həyata keçirir. Vali vilayətlərdə əhali tərəfindən 4 il müddətinə seçilən vilayət məclisinin sədridir. Vali vilayətin inzibati və yerli idarəetmə orqanına başçılıq edir.

Qəzanın başında valinin təqdimatı əsasında Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən təyin olunan **qaymaqam** durur. O, valiye

tabedir və hökumət qərarlarını icra edir. Qaymaqam ictimai asayışı qoruyur.

Nahiyyə **müdirleri** də Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən təyin olunur. İnzibati cəhətdən şəhərlər rayon və məhəllərə bölünür. Bələdiyyə idarələri şəhər idarəetmə orqanlarıdır. O, yerli büdcəni qəbul edir, şəhər təsərrüfatının, kommunal xidmətlərin, nəqliyyatın təkili və idarə olunmasına, ictimai asayişin, yerli vergilərin müəyyənləşdirilməsinə nəzarət edir.

Mer Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan hakimiyyət orqanının nümayəndəsi kimi hökumətin qanun və sərəncamlarının yerinə yetirilməsini təmin edir, bələdiyyə polisi ona tabedir.

Kəndlərdə idarəetmə funksiyasını dərnək, ağsaqqallar məclisi və muxtar həyata keçirir. Dərnək ağsaqqallar şurasını və dərnəyi seçir. Ümumiyyətlə, Türkiyədə yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanları aşağıdakı ardıcılığa malikdir.

	Əyalət inzibati orqanları	İdarəetmə funksiyasını yerinə yetirir	Yerli özünü idarə orqanı
1.	Vilayət	Qubernator (vali)	Vilayət məclisi
2.	Qəza	Qaymaqam	Bələdiyyə şurası
3.	Nahiyyə	Nahiyyə müdiri	Ağsaq qallar şurası
4.	Qəsəbə və kənd	Muxtar	

Mərkəzsizləşdirilmiş unitar dövlətdə hökumətin yerlərdə (inzibati ərazi vahidlərində) təyin etdiyi və idarəetmə üzrə

ümumi səlahiyyətlərə malik olan nümayəndələri yoxdur. Yerlərdə kiçik inzibati-ərazi vahidlərində vətəndaşların yığınaqları çağırılır, daha iri vahidlərdə isə şuralar seçilir. Belə sistem İtaliyada, İspaniyada və b. ölkələrdə mövcuddur. İtaliya Respublikasının konstitutsiyasının 5-ci maddəsinə uyğun olaraq vahid, bölünməz olaraq, respublika yerli muxtariyyətləri tanıyır və onların gerçəkləşməsinə şərait yaradır, dövlətin səlahiyyət dairəsinə daxil olan sahələrdə ən geniş inzibati mərkəzləşdirməni həyata keçirir; öz qanunvericiliyinin prinsip və metodlarını bu muxtariyyət və mərkəzləşdirmənin tələblərinə uyğunlaşdırır.

Respublika - qanunun müəyyən etdiyi qaydada yaradılan hər hansı vilayət orqanı mərkəzsizləşdirilmə formasında, əyalətlərin, icmaların və digər yerli qurumların aktlarının qanuniliyinə də nəzarət edir (maddə 130). Muxtar qurumların öz konstitutsiyası yoxdur, lakin dövlətin konstitutsiyasında onlar üçün müəyyən səlahiyyətlər təsbit olunmuşdur. Öz yerli nümayəndəli orqanları ilə yanaşı muxtariyyətin yerli qanunvericilik orqanı tərəfindən təşkil olunan yerli icra hakimiyyəti orqanı da vardır. İtaliyada muxtar qurumlara mərkəzdən təyin olunan nümayəndələrin səlahiyyətləri məhduddur.

Göstərilən təsnifat müəyyən dərəcədə şərtidir. Polşada voyevoda yanında məşvətçi orqan – seymik mövcuddur, onun tərkibinə hər icma iki nümayəndə göndərir. Fransada əksər pillələrdə seçkili orqanlar vardır, lakin rayon pilləsində belə orqanlar fəaliyyət göstərmir. Bütün işləri superfekt idarə edir, həmçinin aşağı bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir. İndoneziyanın vilayətlərində də seçkili şuralar vardır. Düzdür, onların qərarları təyin olunmuş, qubernatorlar tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

Mərkəzsizləşdirilmiş unitar dövlətlərdə inzibati-ərazi vahidləri arasındakı sərhədlər onların razılığı əsasında mərkəzi dövlət orqanlarının iştirakı olmadan dəyişir. Mərkəzləşdirilmiş

dövlətlərdə belə dəyişikliklər mərkəzin razılığını tələb edir. Bu bəzən icmaların sərhədlərinin dəyişilməsinə də aid olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. B. 2005.
2. Xarici dövlətlərin konstitutsiyası. Qanun 2-3. B. 1994.
3. Z. Əsgərov. Konstitutsiya hüququ. B. 1997.
4. V. Cəfərova. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi. Türkiyə Respublikası. B. 2000.
5. V. Y. Çirkin. Xarici ölkələrin konstitutsiya hüququ. B. 2007.

QABİLİYYƏTLƏRİN ÖLÇÜLMƏSİNDƏ PSİXOLOJİ TESLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARINA DAİR

BDU-nun sosiologiya kafedrasının
dissertantı A.İ.Kosayev

Psixologiyada qabiliyyətlərin ölçülməsi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə bir sıra psixoloqlar (Kettel, Termen, Spirmen) kütləvi ixtisaslar üçün daha münasib namizədlər seçmək üçün insanların qabiliyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Psixologiyada qabiliyyətlərin ölçülməsi vasitəsi kimi əqli istedad testlərindən istifadə olunmağa başlandı. Bu testlərin köməyi ilə bir sıra ölkələrdə qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

Məzmun etibarilə əqli istedad testləri bir sıra sual və məsələlərdən ibarətdir. Testlərin həllinin müvəffəqlilik

dərəcəsi bal və xalların cəmi ilə hesablanır. Verilən testlər sadədən mürəkkəb prinsipi ilə tədqiq olunaraq təqdim edilir. Testlər həll edilib qurtardıqdan sonra alınmış nəticələr standart yolla hesablanır və hər bir tədqiq olunanın topladığı bal qeyd edilir. Bu isə öz növbəsində əqli istedad əmsalı (İQ) adlanan ölçünün müəyyən edilməsinə imkan verir.

Bəs intellektin səviyyəsini necə ölçmək olar? Bu sahədə ilk təşəbbüs fransız psixoloqu A.Bineyə məxsusdur. Əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar problemini öyrənən alim bu problemi öyrənmək üçün uşaqlar tərəfindən müvəffəqiyyətlə həll edilməsi mümkün olan xüsusi tapşırıqlar hazırlayıb ondan istifadə etməyi təklif etdi. Sonradan bu problemə digər fransız psixoloqu T.Simonodu qoşuldu. Nəticədə psixologiya Bine-Simon testləri yaradıldı. Bu testologiyada yeni istiqamət idi. Bu testlər yoxlanılan uşaq öz həmyaşıdları tərəfindən yerinə yetirilə bilən tapşırıqları həll edə bilirdisə, o normal uşaq hesab olunurdu. Lakin bir sıra hallarda həmin tapşırıqlar uşaq üçün ya həddindən artıq asan, ya da çətin olurdu. Ona görə də bu sahədə aparılan tədqiqatlarda xronoloji yaş anlayışı ilə yanaşı, ağıl yaşı anlayışından istifadə olunmağa başladı. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsi ya əqli geriliyin, ya da istedadın, qabiliyyətin göstəricisi hesab olunurdu. Bu məsələləri tədqiq edən V.Stern onların nisbətini intellekt əmsalı adlandırdı.

Bu deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, qabiliyyətlərin ölçülməsi və bunun üçün müxtəlif diaqnostik metodlardan və testlərdən istifadə olunması mühüm əhəmiyyət əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bir çox testlərdən istifadə imkanları mühüm bir məsələ kimi mütəxəssisləri narahat edir.

TESTOLOGİYA VƏ MÜASİR TƏHSİL

BDU-nun sosiologiya kafedrasının
dissertantı A.İ.Kosayev

Müasir dövrdə cəmiyyətin dinamikliyi təhsil sisteminin də dinamikliyini tələb edir və onda bir sıra dəyişikliklərin aparılmasını zəruri sayır. Bununla belə cəmiyyətdə baş verən müxtəlif yönümlü təbəddülatlarla əlaqədar siyasi, sosial həyatda, o cümlədən cəmiyyətin bir sahəsi olan təhsil sferasında bir çox dəyərlərə münasibət dəyişmişdir. Respublikamızda aparılmış islahatlar təhsil sistemində bir sıra yeniliklər yaratmışdır. Xüsusilə də qəbul imtahanlarında test üsulundan istifadəyə keçilməsi ənənəvi təhsildən uzaqlaşmanın bir vasitəsi kimi qəbul edilməlidir. Lakin bununla yanaşı test sisteminin istər insanların psixoloji qabiliyyətlərinin, intellektual səviyyəsinin ölçülməsində, istərsə də təhsildə biliklərin qiymətləndirilməsində testdən istifadənin tərəfdarları və əleyhdarları olmuşdur.

Doğrudur bir çoxları testlərin yalnız insanın müəyyən qabiliyyətinin ölçülməsində bir vasitə kimi baxsalar da onun tətbiqini məqbul hesab etmirlər. Düşünülür ki, testologiya subyektiv mövqeyə və fərdi metodoloji prinsiplərə arxalandığından onun tətbiqi metodoloji baxımdan səhvdir. Çünki hər bir insanın qabiliyyəti fərdi-psixoloji xüsusiyyətli var və standartlaşdırılmış testləri hər bir insanın düşüncə tərzini, intellektini olduğu kimi ölçə bilmir. Təbii ki, bu məsələnin bir tərəfidir. Yəni psixoloji testlərlə bağlı tərəfidir. Məsələnin ikinci tərəfi ondan ibarətdir ki, aparıcı və inkişaf etmiş ölkələrdə testologiya müasir təhsilin tərkib hissəsidir. Respublikamızın Boloniya sistemə qoşulması müasir təhsildə testologiyanın tətbiqini zəruri edir. Nə üçün onun tətbiqi zəruridir? Nəzərə alsaq ki, müasir dünya informasiya əsaslanan cəmiyyətdən ibarətdir və hər hansı bir bilik İnternet şəbəkəsində istifadə sayəsində tez bir zamanda köhnələ bilər. Eləcə də sayı-hesabsız informasiya axınları yalnız mexaniki yoldaş heabına qorunub saxlanıla bilməz. Bunun üçün dərin düşüncə qabiliyyəti təfəkkürün inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Məhz buna görə də hesab edirik ki, testologiyanın müasir təhsilin bütün sahələrinə nüfuz etməsi zəruri və vacibdir.

Bunsuz cəmiyyətin gələcək perspektivlərini təmin etmək çətindir.

BAKALAVR VƏ MAGİSTRATURA PİLLƏLƏRİNDƏ MÜHAZİRƏ VƏ SEMİNAR MƏŞĞƏLƏRİNİN APARILMASI HAQQINDA

BDU-nun «İqtisadi nəzəriyyə»

kafedrasının dosenti R.Filiyev

Nə qədər mükəmməl mühazirə oxunsa da belə, seminar məşğələləri tələb olunan səviyyədə aparılmadıqda tələbələr keçirilən fənni lazımcına mənimsəyə bilmirlər. Çünki seminar məşğələsi tələbdən müəllimin tələbi əsasında elmi mühakimələr yürütməyi tələb edir. Ona görə də güclü və hərtərəfli izah olunmuş mühazirə ilə yanaşı güclü və effektiv seminar məşğələsi aparılmalıdır.

Seminar məşğələlərinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş forması məşğələ zamanı bir tələbənin çıxış üçün çağırılması, onun çıxışı, müəllim tərəfindən ona müəyyən sualların verilməsi və s. istiqamətində aparılan məşğələdir.

Bu halda həmin seminar məşğələsini bir qədər təkmiləşdirilərək, çıxış edən tələbəyə çıxışı başa vurduqdan sonra, ona auditoriya tələbələri tərəfindən sual-cavab dialoqunun təşkili formasında bu məşğələni daha da təkmiləşdirmək olar. Bu halda tələbələrin çıxış edən tələbəyə istənilən sualın verilməsi deyil, həmin seminar çıxışında nəzərdə tutulmuş məsələ ilə əlaqədar sual verilməlidir. Digər tərəfdən yerdən sual verən tələbə çıxış edən tələbdən dolğun cavab almadıqda həmin sualı cavablandırmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Dialog xarakterli seminar məşqələsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dialog xarakterli məşqələ müəllim tərəfindən auditoriya tələbələri ilə sual-cavab edilməsi yolu ilə aparıla bilər. Bu haldamüəllim verilmiş mövzu üzrə tələbələrə müəyyən sual verilir və tələbələr (bilənlər) həmin sual ətrafında cavablar verilir, onların əsasında tələbələrə müvafiq qiymətlər verilir.

İki və ya üç tələbə məşqələ suallarına cavab vermək üçün çağrılır. Əvvəlcə onlar mövzunun sualları ətrafında danışirlar, sonra isə bütün auditoriya tələbələri ilə sual-cavab təşkil olunur. Bütün seminar məşqələləri həmin sual-cavablar ətrafında aparılır. Sonra çıxış edən tələbələrin qiymətləndirilməsi və yaxşı, məzmunlu suallar verən tələbələrin də qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Müasir seminar məşqələlərindən biri də test üsulu ilə aparılan seminar məşqələləridir. Bu halda müəllim keçiriləcək seminar mövzusu üzrə test sualları hazırlayır. Bu suallar əsasında müəllimin bilavasitə nəzarəti altında məşqələ aparılır və tələbələrin bal qiymətləri müəyyənləşdirilir.

İnzibati amirlik sistemində müəllimlər xüsusi hazırlanmış plakatlar əsasında seminar və ya mühazirə aparırlar. Bu, həmin dövrdə (1970-80-ci illərdə və ondan əvvəlki dövrdə) tədris üçün texniki vasitələrin nisbətən zəif olması ilə əlaqədar idi.

1980-ci illərin ortalarından başlayaraq, xüsusilə SSRİ-nin mərkəzi (Moskva) və qıraq şəhərlərində – Kiyevdə, Minskə, Rostovda, Novosibirskdə indiki Sank Peterburqda və digər şəhərlərdə xüsusi pərdələrlə təchiz olunmuş auditoriyalarda slayd tipli kino aparatları vasitəsilə mühazirə və ya seminar məşqələləri apararkən müəyyən qurultay materiallarına əhəmiyyətindən danışdıqda həmin kino aparatı vasitəsilə söhbət gedən yeri göstərdilər.

Son dövrdə təhsilin yeni formalarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq (baloniya sistemi və s.) test üsulu ilə də seminar məşqələləri aparılır. Bu halda məşqələlər üzrə

testlər hazırlanır, test sxemi əsasında paylanmış suallar kodlaşdırılır və tələbələrə paylanır, sonra həmin sualların nə dərəcədə düz və ya səhv olması müəyyənləşdirilərək tələbələr qiymətləndirilir. Bu halda tələbələrin daha yığcam formada sualların cavablandırılmasına şərait yaranır.

Bu dövr üçün həmin üsul tədrisdə tətbiq edilən və xeyli dərəcədə maraq doğuran bir tədris texniki yenilik hesab edilirdi. Lakin elmi, texniki tərəqqi nəticəsində bir hal-hazırda tədris prosesinə dünyanın ən yeni texnoloji prosesləri tətbiq etmək iqtidarındayıq. Amma təəssüf olsun ki, orta və orta ixtisas məktəblərində kompüterlər əsasında dərs keçildiyi halda ali məktəb auditoriyaların əksəriyyətində hələ də flamaster və digər primitiv vasitələrdən istifadə olunaraq dərslər keçilir. Yaxşı olardı ki, dərs keçilən auditoriyalar kompüterlərlə təchiz olunsun. Elə hallar olur ki, rayon məktəblərini qurtarmış abuturiyentlər tələbə olarkən onlar kompüteri ali məktəb müəllimlərindən yaxşı bilirlər. Bu da ali məktəb müəllimlərinin keyfiyyət dərəcəsinə toxunur. Eyni zamanda dərslərin effektivliyinə də neqativ təsir göstərir. Müasir dövrlərdə keçilən seminar məşqələlərindən biri də tələbələrə ev tapşırığı formasında suallar verilir. Onlar həmin suallar əsasında məşqələyə hazırlaşdılar və seminar məşqələləri keçilir. Nəticələr əsasında tələbələrin bal qiymətləri müəyyənləşdirilir.

Müasir dövrdə kompüter və internet sisteminin tədris prosesinə tətbiqi geniş yayılmışdır. Hal-hazırkı dövrdə elm və texnika sahələrində atom texnologiyası, lazer texnologiyası, biotexnologiya, uzaqdan idarə olunan texnologiya, robot texnologiyası və habelə kompüter texnologiyası da çox geniş tətbiq edilir. Bununla yanaşı internet sistemli dünya miqyasında geniş vüsət almışdır. İndiki dövrdə internet sistemindən həm dünya ədəbiyyatından istifadə olunmasında, həm də tədris prosesində geniş tətbiq olunur və gələcəkdə daha geniş tətbiq olunacaqdır. İnternet sisteminin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, bu sistemin vasitəsilə dünyanın elmi-

texniki nailiyyətləri haqqında yazılmış monoqrafik ədəbiyyatdan, son mətbuat yenilikləri, statistik məlumatları həm əldə etmək həm də tədris prosesində onlardan istifadə etmək imkanları meydana gəlir. Ali məktəb auditoriyalarında bu sistem çox da geniş tətbiq olunmasa da gələcəkdə o, çox geniş tətbiq olunacaq. Hazırda bu sistemdən müasir tiptə ixtisaslaşdırılmış liseylərdə, orta və orta ixtisas məktəblərində internet sistemindən tədris prosesində geniş istifadə olunur. Bu sistemin çox böyük gələcəyi var və o, gələcəkdə bütün ali və orta ixtisas məktəblərində geniş tətbiq olunacaqdır. Seminar və mühazirələrin geniş yayılmış forması magistrlərlə aparılan işdir. Son dövrlərə qədər bakalavr pilləsində keçilən dərslərlə magistrlərə keçilən mühazirələr arasında prinsipal fərq demək olar ki yoxdur. Bir o cəhət var ki, magistraturada mühazirə və seminar məşqələləri nisbətən geniş keçirilir. Bizim fikrimizcə magistrlərə mühazirə və seminar məşqələlərindən daha çox fərdi mövzular verməklə onlarda elmi tədqiqat vərdisləri aşılamaq lazımdır. Çünki onlar magistraturanı bitirməklə alimlik dərəcəsi alırlar. Magistrlərin öz dissertasiyaların müdafiəsi bəzi hallarda buraxılış işi müdafiəsindən də aşağı səviyyədə gedir. Ona görə də həm magistrlərin dissertasiyalarına olan tələbat artırılmalı, həm də fərdi komissiyalarının işini gücləndirmək lazımdır. Bunu magistr işini bir neçə rəydən keçirməklə, müdafiə komissiyalarının tərkibini zənginləşdirməklə etmək olar. Tədrisdə texniki vasitələrin tətbiqi eynilə magistrlərin dərş prosesinə də aiddir.

Tələbələrin istehsalat təcrübəsi üçün istehsal müəssisələrinə aparılmasına xüsusi diqqət verilməlidir. İqtisadi nəzəriyyə elmi nəzəri elm olsa da, onun bir tərəfi bilavasitə istehsalın özü ilə bağlıdır. İstehsaldan təcrid olunmuş XXXX formada ayrıca götürülmüş iqtisadi nəzəriyyə yoxdur. Ona görə də iqtisadi nəzəriyyə və ya iqtisadiyyat fənni üzrə ixtisaslaşan tələbələrin istehsalat təcrübəsinin bir hissəsinin bir başa istehsalat və ya tədavül

sferasındakı müəssisələrdə (fabrik, zavod, tikinti müəssəsi, topdan və ya pərakəndə satış müəssisələrində aparılması) aparılmasının xüsusi əhəmiyyəti var. Bu həmin sahədə tələbələrin bir başa istehsalatla tanış olmasına, nəzəriyyə ilə təcrübənin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə səbəb olur.

İxtisas artırma və ya tələbələr istehsalat təcrübəsinə göndərilərkən bu işə bazar iqtisadiyyatı şəraitində termal yanaşmaq olmaz. Çünki inzibati-amirlik sistemində göndərişlə əlaqədar gənc mütəxəssislərin bir neçə il təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən formalaşdırmaqdan fərqli olaraq müasir şəraitdə ali məktəbi bitirən və ya magistraturanı bitirən şəxslərin sahibkarla və ya özəl müəssisə rəhbərləri bir başa bu və ya digər işin heç bir hazırlığı olmadan icraedilməsini tələb edirlər. Buna görə də tələbələrin istehsalat qrafikasını ya Rusiya Federasiyasının müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşmış özəl müəssisələrə və yaxud Minsk, Kiyevin, Qonşu Türkiyənin, Qazaxstanın qabaqcıl müəssisələrinə göndərilməlidir. Bu halda onlar müəyyən təcrübə toplaya bilərlər və müəyyən mənada hazır mütəxəssis olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Əliyev. Azərbaycan neft və dünya siyasəti. Bakı-2002.
2. İqtisadi nəzəriyyə – 1999.
3. Kənd təsərrüfatında intellektual potensialın mövcud vəziyyəti və inkişaf problemləri. Bakı-2007.
4. О.М.Юнь. Интенсификация экономики: теория и практика планирования. 1999.
5. H.N.Namazəliyev. Sənaye müəssisələri təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhsili. Bakı-2002.
6. Аббас Аббасов. Содержание взаимозависимых государств. М., 2002.

Сущность и оценка предпринимательского риска

Доц.Дж.А.Багиров
Кафедра экономической теории БГУ

В связи с развитием рыночных отношений предпринимательскую деятельность в нашей стране приходится осуществлять в условиях нарастающей неопределенности ситуации и изменчивости экономической среды. Значит, возникает неясность и неуверенность в получении ожидаемого конечного результата, а следовательно, возрастает риск, то есть опасность неудачи, непредвиденных потерь. Так как осуществление предпринимательства в его любом виде связано с риском, который принято называть хозяйственным, или предпринимательским. В особенности это присуще начальным стадиям освоения предпринимательства.

Рынок есть прежде всего экономическая свобода. Над предпринимателем могут возвышаться только закон и устанавливаемые им ограничения. Государственное регулирование в условиях рынка сводится преимущественно к установлению норм осуществления предпринимательской деятельности и к налоговой системе. Все остальное определяется производителем и потребителем, их волей, а в какой-то степени складывается случайным образом.

К сожалению, в нашей экономической науке и практике хозяйствования, по существу, отсутствуют общепризнанные теоретические положения о хозяйственном риске. Крайне слабо разработаны методы оценки риска применительно к тем или иным производственным ситуациям и видам деятельности,

отсутствуют распространенные практические рекомендации о путях и способах уменьшения и предотвращения риска.

Следует отметить, что имеются отдельные виды предпринимательской деятельности, в которых риск поддается расчету, оценке и где методы определения степени риска отработаны и теоретически, и практически. Это прежде всего страхование имущества, здоровья и жизни, а также лотерейное и игорное дело.

Понятно, что в данном случае речь идет об узких, крайне специфических видах предпринимательской деятельности. Применяемые по отношению к таким видам деятельности методы оценки риска обычно не удается использовать в других областях и сферах предпринимательства. К тому же страховой риск относится преимущественным образом к объекту, вне прямой зависимости от вида деятельности. Страховка дома, автомобиля обычно не учитывает способов использования страхуемого объекта.

При оценке же предпринимательского риска нас прежде всего интересует не судьба всего объекта, а мера опасности и степень потенциального ущерба в условиях конкретной сделки с сопровождающих ее видов деятельности.

К примеру, страхуя предприятие или дом от пожара, страховое агентство анализирует только опасность возгорания объекта и меру возникающего при этом имущественного урона, который придется компенсировать. Соответственно устанавливаются и страховые платежи.

Предприниматель же вынужден изучать риск, возникающий при производстве, закупке, продаже продукции и при всех других видах деятельности предприятия. Ведь его интересует не компенсация риска, а предотвращение ущерба, но это уже совсем иное дело.

Под хозяйственным (предпринимательским) будем понимать риск, возникающий при любых видах деятельности, связанных с производством продукции, товаров, услуг, их реализацией, товарно-денежными, и финансовыми операциями, коммерцией, осуществлением социально-экономических и научно-технических проектов.

В рассматриваемых видах деятельности приходится иметь дела с использованием и обращением материальных, трудовых, финансовых, информационных (интеллектуальных) ресурсов, так что риск связан с угрозой полной или частичной потери этих ресурсов.

В итоге, предпринимательский риск характеризуется как опасность потенциально возможной, вероятной потери ресурсов, или недополучения доходов по сравнению с вариантом, рассчитанным на рациональное использование ресурсов в данном виде предпринимательской деятельности. Иначе говоря, риск есть угроза того, что предприниматель понесет потери в виде дополнительных расходов сверх предусмотренных прогнозом, программой его действий, либо получит доходы ниже тех, на которые он рассчитывал.

В абсолютном выражении риск может определяться величиной возможных потерь в материально-вещественном (физическом) или стоимостном (денежном) выражении, если только ущерб поддается такому измерению. В относительном выражении риск определяется как величина возможных потерь, отнесенная к некоторой базе, в виде которой наиболее удобно принимать либо имущественное состояние предпринимателя, либо общие затраты ресурсов на данный вид предпринимательской деятельности, либо ожидаемый доход (прибыль) от предпринимательства.

Как следует из предыдущего изложения, центральное место в оценке предпринимательского риска

занимают анализ и прогнозирование возможных потерь ресурсов при осуществлении предпринимательской деятельности. Чтобы оценить вероятность тех или иных потерь, обусловленных развитием событий по непредвиденному варианту, следует прежде всего знать все виды потерь, связанных с предпринимательством, и уметь заранее исчислить их или измерить как вероятные прогнозные величины. При этом естественно желание оценить каждый из видов потерь в количественном измерении и уметь свести их воедино, что, к сожалению, далеко не всегда удается сделать.

Говоря об исчислении вероятных потерь в процессе их прогнозирования, надо иметь в виду одно важное обстоятельство. Случайное развитие событий, оказывающее влияние на ход и результаты предпринимательства, способно приводить не только к потерям в виде повышенных затрат ресурсов и снижения конечного результата. Одно и то же случайное событие может вызвать увеличение затрат одного вида ресурсов и снижение затрат другого вида, т. е. наряду с повышенными затратами одних ресурсов может наблюдаться экономия других. Так что, если случайное событие оказывает двойное воздействие на конечные результаты предпринимательства, имеет неблагоприятные и благоприятные последствия, при оценке риска надо в равной степени учитывать и те и другие. Иначе говоря, при определении суммарных возможных потерь следует вычитать из расчетных потерь сопровождающий их выигрыш.

Потери, которые могут быть в предпринимательской деятельности, целесообразно разделять на материальные, трудовые, финансовые, потери времени, специальные виды потерь.

Материальные виды потерь проявляются в непредусмотренных предпринимательским проектом дополнительных затратах или прямых потерях оборудования, имущества, продукции, сырья, энергии и т. д. По отношению к каждому отдельному из перечисленных видов потерь применимы свои единицы измерения.

Наиболее естественно измерять материальные потери в тех же единицах, в которых измеряется количество данного вида материальных ресурсов, т. е. в физических единицах веса, объема, площади и др. Однако свести воедино потери, измеряемые в разных единицах, и выразить их одной величиной не представляется возможным. Поэтому практически неизбежно исчисление потерь в стоимостном выражении, в денежных единицах. Для этого потери в физическом измерении переводятся в стоимостное измерение путем умножения на цену единицы соответствующего материального ресурса.

Для достаточно значительного количества материальных ресурсов, стоимость которых заранее известна, потери сразу можно оценивать в денежном выражении. Имея оценку вероятных потерь по каждому из отдельных видов материальных ресурсов в стоимостном выражении, можно свести их воедино, соблюдая при этом правила действий со случайными величинами и их вероятностями.

Трудовые потери представляют потери рабочего времени, вызванные случайными, непредвиденными обстоятельствами. В непосредственном измерении трудовые потери выражаются в человеко-часах, человеко-днях или просто часах рабочего времени. Перевод трудовых потерь в стоимостное, денежное выражение осуществляется путем умножения трудочасов на стоимость (цену) одного часа.

Финансовые потери - это прямой денежный ущерб, связанный с непредусмотренными платежами, выплатой штрафов, уплатой дополнительных налогов, потерей денежных средств и ценных бумаг. Кроме того, финансовые потери могут быть при недополучении или неполучении денег из предусмотренных источников, при невозврате долгов, неоплате покупателем поставленной ему продукции, уменьшении выручки вследствие снижения цен на реализуемые продукцию и услуги.

Особые виды денежного ущерба связаны с инфляцией, изменением валютного курса рубля, дополнительным к узаконенному изъятием средств предприятий в государственный (республиканский, местный) бюджет.

Наряду с окончательными, безвозвратными могут быть и временные финансовые потери, обусловленные замораживанием счетов, несвоевременной выдачей средств, отсрочкой выплаты долгов.

Потери времени существуют тогда, когда процесс предпринимательской деятельности идет медленнее, чем было намечено. Прямая оценка таких потерь осуществляется в часах, днях, неделях, месяцах запаздывания в получении намеченного результата. Чтобы перевести оценку потерь времени в стоимостное измерение, необходимо установить, к каким потерям дохода, прибыли от предпринимательства способны приводить случайные потери времени.

Специальные виды потерь проявляются в виде нанесения ущерба здоровью и жизни людей, окружающей среде, престижу предпринимателя, а также вследствие других неблагоприятных социальных и морально-психологических последствий. Чаще всего специальные виды потерь крайне трудно определить в количественном, тем более в стоимостном выражении.

Естественно, что для каждого из видов потерь исходную оценку возможности их возникновения и величины следует производить за определенное время, охватывающее месяц, год, срок осуществления предпринимательства.

При проведении комплексного анализа вероятных потерь для оценки риска важно не только установить все источники риска, но и выявить, какие источники преобладают.

Анализируя перечисленные выше виды потерь, необходимо разделить вероятные потери на определяющие и побочные, исходя из самой общей оценки их величины.

При определении предпринимательского риска побочные потери могут быть исключены в количественной оценке уровня риска. Если в числе рассматриваемых потерь выделяется один вид, который либо по величине, либо по вероятности возникновения заведомо подавляет остальные, то при количественной оценке уровня риска в расчет можно принимать только этот вид потерь.

Предположим, что в результате предварительного анализа удалось "отфильтровать" наиболее весомые по величине и вероятности возникновения виды потерь. Далее надлежит вычлениить случайные составляющие потерь и отделить их от систематически повторяющихся.

В принципе надо учитывать только случайные потери, не поддающиеся прямому расчету, непосредственному прогнозированию и потому не учтенные в предпринимательском проекте. Если потери можно заранее предвидеть, то они должны рассматриваться не как потери, а как неизбежные расходы и включаться в расчетную калькуляцию.

Так, предвидимое движение цен, налогов, их изменение в ходе осуществления хозяйственной деятельности предприниматель обязан учесть в бизнес-

плане. Только в силу несовершенства используемых методов расчета предпринимательской деятельности или недостаточно глубокой проработки предпринимателем бизнес-плана систематические ошибки могут рассматриваться как потери в том смысле, что они способны изменить ожидаемый результат в худшую сторону.

Следовательно, прежде чем оценивать риск, обусловленный действием сугубо случайных факторов, крайне желательно отделить систематическую составляющую потерь от случайных. Это необходимо и с позиций математической корректности, так как процедуры действий со случайными величинами существенно отличаются от процедур действий с детерминированными величинами.

Следует отметить также и потери от воздействия непредвиденных политических факторов. Такие потери порождают политический риск. Он проявляется в форме неожиданного, обусловленного политическими соображениями и событиями изменения условий хозяйственной деятельности, создающими неблагоприятный для предпринимателя фон и тем самым способными привести к повышенным затратам ресурсов и потере прибыли.

Типичные источники такого риска - увеличение налоговых ставок, введение принудительных отчислений, изменение договорных условий, трансформация форм и отношений собственности, отчуждение имущества и денежных средств по политическим мотивам. Величину возможных потерь и определяемую ими степень риска в этом случае очень трудно предвидеть.

Весьма специфичны возможные потери, вызванные несовершенством методологии и некомпетентностью лиц, формирующих бизнес-план и осуществляющих расчет

прибыли и дохода. Если в результате действия этих факторов величины ожидаемых значений прибыли и дохода от предпринимательского проекта будут завышены, а реально полученные результаты окажутся ниже, то разница поневоле воспринимается как потери.

Хотя в действительности если бы номинальные значения прибыли (дохода) были определены корректно, то угроза таких условных потерь могла бы и не учитываться. Но когда завышение расчетной прибыли произошло, то ее “недобор” заведомо будет считаться ущербом, и риск подобных потерь существует.

Особое место занимают потери предпринимателя, обусловленные недобросовестностью или несостоятельностью компаньонов. Риск оказаться обманутым в сделке или столкнуться с неплатежеспособностью должника, невозвратностью долга, к сожалению, достаточно реален.

МЕСТО ФИНАНСОВОГО РЫНКА В СТРУКТУРЕ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА.

**Кафедра экономической теории,
доцент Султанов А.Ш.**

Экономика страны не мыслима без соответствующей финансовой системы, которая представлена государственным бюджетом, казначейством, валютными фондами, банками, страховыми и лизинговыми компаниями, пенсионными фондами, сберегательными кассами, фондовыми биржами, а также любыми владельцами денег. Важнейшее место в финансовой системе принадлежит финансовому рынку, на котором

происходит купля продажа денег. Именно с финансовым рынком, в первую очередь, сталкивается предприниматель, который ищет в нём необходимые для себя денежные средства.

Все участники финансового рынка подразделяются на две группы: действующие секторы, представленные бизнесменами, и финансовые посредники, которые, в свою очередь, представлены тремя финансовыми группами:

- посредники депозитного типа - коммерческие банки, сберегательные, совместные сберегательные банки, кредитные союзы;
- посредники контрактного типа - страховые компании, пенсионные фонды;
- прочие посредники - финансовые компании, брокеры и дилеры по ценным бумагам.

В условиях рыночных реформ и в процессе образования новых коммерческих структур формируются новые рыночные отношения в обществе. Продолжается процесс приватизации предприятий, функционируют предприятия с разными формами собственности, возрождается акционирование и биржевая торговля, осуществляется полномасштабный переход к цивилизованному рыночному хозяйствованию. Постепенно складывается механизм, основанный на законах рыночной экономики и отвечающий интересам потребителей и производителей.

Как известно, рынок - это система экономических отношений, позволяющая эффективно функционировать отраслям народного хозяйства на основе спроса, предложения и балансирующей их цены. Рынок - это форма связи производства с потребителем, а также совокупность всех существующих и потенциальных продавцов, покупателей товаров и услуг. В узком смысле

рынок представляет собой сферу непроизводственного, товарного и денежного обращения. Рыночная экономика современного государства состоит из множества рынков, которые, в свою очередь подразделяются на более мелкие сегменты. Особое место в системе экономических отношений занимает финансовый рынок или рынок капиталов. Рынок капиталов - подразделяется на три составные части: рынок краткосрочного кредита, то есть денежный рынок, на котором обращаются коммерческие, финансовые и казначейские векселя, рынок долгосрочного денежного кредита (облигационный рынок) и рынок фиктивного капитала или рынок ценных бумаг.

Рынок ценных бумаг, или рынок финансовых активов, представляет собой систему экономических отношений, связанных с эмиссией, продажей, размещением и продажей ценных бумаг, и выполняет следующие функции:

- обеспечивает контакт продавца и покупателя;
- способствует стабилизации цен, балансирующих спрос и предложение на фондовые ценности.

Объектом купли продажи на фондовом рынке выступают ценные бумаги. Они представляют собой юридический финансовый документ особого рода, удостоверяющий право собственности или отношения по займу. Ценные бумаги являются важным элементом экономики, основанной на принципах рынка. К ним относятся: акции (простые, привилегированные), облигации (обычные, дисконтные, кумулятивные, муниципальные и др.), сберегательные бонны, депозитные сертификаты, опционы и фьючерсы на продажу и покупку, и ряд других. Но обычно в финансовой практике к ценным бумагам относят лишь такие денежные документы, которые могут быть объектом сделки, а также источником получения разового или постоянного дохода. Поэтому к

ценным бумагам не относят долговые расписки, завещания, лотерейные билеты, страховые полисы и документы на получение банковского кредита.

Назначение и основная задача рынка ценных бумаг состоит в обеспечении нормального функционирования всех отраслей экономики путем инвестирования через продажу финансовых активов в их хозяйственную деятельность крупных капиталов. Одним из источников такого финансирования являются кредиты банка, но банки сами зависят от вкладчиков и не всегда могут обеспечить достаточную сумму необходимых денежных средств. Эта проблема особенно актуализируется в условиях действующего экономического кризиса, снижения учетных ставок и, в целом, снижения финансовой активности. Другим, не меньшим по значению, является фондовый рынок, представляющий собой механизм прямого вложения (инвестирования) и перелива финансового капитала из отрасли в отрасль путем выпуска (эмиссии) и продажи фондовых ценностей. С этой целью нуждающиеся в дополнительном капитале фирмы и организации продают ценные бумаги, выручаемые деньги пускаются в оборот, а за счет получаемой прибыли выплачивают владельцам ценных бумаг их доход (дивиденды по акциям, проценты по облигациям), а также номинальную стоимость ценных бумаг при погашении долговых обязательств. По своей структуре фондовый рынок представляет собой сложное многоуровневое образование.

Он характеризуется системой отношений купли-продажи различных финансовых активов или фондовых ценностей. В качестве покупателей на этом рынке выступают индивидуальные и институциональные инвесторы. К последним относятся государственные учреждения, инвестиционные и пенсионные фонды,

инвестиционные банки, страховые компании, трастовые отделы коммерческих банков, траст - компании и т.д.

После того как ценные бумаги новых выпусков размещены на первичном рынке, они становятся объектом перепродажи. Перепродажа ценных бумаг осуществляется на так называемом вторичном рынке.

Как на первичном, так и на вторичном рынках имеется много путей и методов продажи и покупки ценных бумаг. Главным из них является торговля ценными бумагами на фондовой бирже.

Существует несколько путей привлечения капитала компаний в Азербайджане и один из них функционирование фондового рынка. В этой связи правительство определяет основные направления развития рынка ценных бумаг в Азербайджанской Республике, цели, приоритеты и механизмы развития рынка ценных бумаг в целях обеспечения экономических ресурсов, их распределения, перераспределения, рационального использования и установления правовой защиты интересов инвесторов. Это задача особенно актуальна в условиях мирового экономического кризиса, когда обостряется проблема неплатежей, нехватки финансовых ресурсов, нарушение хозяйственных договоров.

Среди перечисленных групп инвесторов наиболее представительной и влиятельной является группа институциональных инвесторов. В качестве институциональных инвесторов могут выступать различные финансовые институты: пенсионные фонды, страховые компании, траст компании. С одной стороны, они привлекают денежные средства своих клиентов, с другой - значительную часть привлеченных средств без ущерба интересов своих клиентов инвестируют в различные фондовые ценности.

В качестве институционального инвестора на рынке ценных бумаг могут выступать компании потребительского кредита, кредитные союзы, а также многочисленные инвестиционные фонды. Инвестиционные фонды, выпуская собственные акции и продавая их населению, вкладывают средства, получаемые от продажи собственных акций, в ценные бумаги государства и других предприятий от имени фонда, т.е. формируют собственный портфель ценных бумаг. Доход инвестиционного фонда зависит от того, насколько эффективно его управляющие формируют инвестиционный портфель и оперируют им. Доходы по акциям напрямую зависят от величины совокупного дохода инвестиционного фонда, т.е. этот доход после покрытия всех расходов фонда и убытков, связанных с инвестиционным риском, распределяется в качестве дивидендов владельцам акций инвестиционного фонда.

И эмитенты, и инвесторы, как правило, редко выходят самостоятельно на фондовый рынок. Чаще всего они прибегают к помощи профессиональных посредников. В качестве основного посредника на фондовом рынке функционирует институциональный инвестор - юридическое лицо, осуществляющее деятельность с ценными бумагами как исключительную.

Институциональный инвестор может осуществлять свою посредническую деятельность на рынке ценных бумаг в качестве:

- финансового брокера;
- инвестиционного консультанта;
- инвестиционной компании.

Кроме того, на рынке ценных бумаг как профессиональные посредники могут выступать и коммерческие банки.

Из вышеизложенного вытекает необходимость определение параметров и аспектов функционирования рынка ценных бумаг и фондового рынка, на которых необходимо сосредоточить внимание и предпринять действенные меры к их выполнению, способствующих развитию рынка и ослаблению возможных последствий мирового экономического кризиса. Основные аспекты таковы:

- анализ развития и современного состояния рынка ценных бумаг и его инфраструктуры в Азербайджане.

- необходимость усиления государственного регулирования рынка ценных бумаг путем:

1. защиты прав и интересов инвесторов, собственности граждан и юридических лиц, ведущих операции с ценными бумагами, совершенствование инфраструктуры рынка как условия привлечения капитала в экономику;

2. решения и распоряжения Государственной комиссии по ценным бумагам и контроль за соблюдением законодательных и нормативных актов;

3. дальнейшее развитие инфраструктуры и создание единой телекоммуникационной системы рынка ценных бумаг.

4. определение основных направлений разработки нормативно законодательной базы, способствующей развитию рынка ценных бумаг.

İNNOVASIYA (YENİ) İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ TƏBİİ MONOPOLİYALARIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dos.P.Ə.Həsənova,

BDU, İqtisadi nəzəriyyə kafedrası

Dövlətin ölkə qarşısında qoyduğu məsələ – qısa bir müddət ərzində ÜDM bir neçə dəfə artırmaq çətin ki, iqtisadiyyatın ancaq xammal sektorunun hesabına həll olunsun. Yalnız neft çıxarma sektorunu deyil, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən bir sıçrayış lazımdır. Şübhəsiz ki, ən yaxın gələcəkdə təbii inhisarlar ölkədə iqtisadi artımın əsas bazası olacaq. Belə ki, Respublikanın xammal ixracatı vəziyyətində əldə etdiyi gəlirlərin ölkənin sonrakı inkişafına istiqamətləndirmək üçün lazım olan bütün şəraitləri yaratmaq lazımdır. Deməli, ölkənin iqtisadi inkişafında flaqman olmaq iqtidarında olan innovasiya sahəsi birinci plana çıxır. «Texnoloji eriliyi möhkəmləndirməyi və buraxılan məhsulu rəqabət qabiliyyəti ilə təmin etməyi üçün innovasiyasız investisiyanın mənası yoxdur» prinsipi prioritet təşkil edir.

Azərbaycanın innovasiya inkişafında geri qalmanın əsas səbəbini birincisi təbii monopoliyaların innovasiyaya laqeydliyi və ikincisi dövlətin innovasiya prosesinə zəif müdaxiləsi adlandırmaq olar. Qərbdə innovasiya xərclərinin olduqca böyük hissəsini maliyyə-sənaye qrupları və transmilli korporasiyalar çəkir. Korporasiyaların həyata keçirdiyi ETTKİ (elmi-tədqiqat təcrübi-konstruktor işləri) daha səmərəlidirlər, çünki onlar potentlərin real mücəmməsidir. Planlı iqtisadiyyatdan və keçid dövrü iqtisadiyyatından fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatında innovasiyalar maliyyə-sənaye qruplarının investisiya fəaliyyətində, onların ÜDM yaratmasında, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasında hakim mövqe tutmalıdır. İqtisadiyyatda innovasiya təmin olunmasında hakim mövqe tutmalıdır. İqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyəti strategiyaları arasında «başqasından götürmə» və «artırma» strategiyaları böyük rol oynayırlar.

«Başqasından götürmə» strategiyası ondan ibarətdir ki, korporasiya ucuz işçi qüvvəsindən və itirdiyi elmi-texniki

potensialın bir hissəsindən istifadə edərək əvvəllər inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal olunan məhsulun istehsalını mənimsəyir və onu sonradan artırır. Daha sonra özünün elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərini aparmaq imkanı yaranır. Belə strategiya Çində və bir sıra Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrində maliyyə-sənaye qrupları tərəfindən qəbul olunub.

«Artırma» strategiyası ondan ibarətdir ki, öz elmi-texniki potensialından istifadə etməklə, xarici alim və konstruktorları cəlb etməklə, fundamental və tətbiqi elmlərin inteqrasiyası ilə daima istehsalatda və sosila sahədə realizə olunan məhsullar, yəni texnologiyalar yaradılır. Yəni innovasiyanın artırılması baş verir. Bu strategiya ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Fransada, Almaniyada maliyyə-sənaye qrupları (MSQ) tərəfindən aktiv surətdə tətbiq olunur.

Dövlətin innovasiya proseslərində iştirakına gəldikdə, dünya təcrübəsi göstərir ki, elmin və texnologiyanın inkişaf səviyyəsinə görə aparıcı mövqə tutan ölkələrdə dövlət aktiv rol oynayır. Bu elm və texnologiyanın inkişafı işində təbii inhisarlara əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Dünya təcrübəsi vergi güzəştləri vermək hesabına təbii inhisarların innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi stimullaşdırılması sistemini hazırlamışdır. Məsələn, ABŞ-da innovasiya fəaliyyəti sahəsində birbaşa investisiyalar güzəştli vergilər sistemi ilə ETTKİ proqramını həyata keçirən korporasiyalara isə güzəştli vergiqoymalarla tamamlanır.

Vergi krediti proqrama sərf olunan xərclərin üç mislini (bir şərtlə ki, son üç ildə ETTKİ-nin xərclərini ən azı 5% artırmış olur) korporasiyanın gəlirinin vergi qoyulmalı olan məbləğindən silinməsinə ifadə edir. Bundan əlavə, belə güzəşt əsas istehsal fondlarının sürətli amortizasiya tətbiq olunmasında istifadə olunur. Vergi güzəştləri verməkdən savayı dövlət ETTKİ üzrə kooperativ müqavilələr bağlamaq yolu ilə innovasiya layihələrində birbaşa iştirak edir. Bu layihələr haqqı qismən ödənilən layihələrdir. Onlar dövlət iqtisadiyyatında elmi biliklərdən daha dolğun istifadə etmək

məqsədi ilə xüsusi sektorun dövlət laboratoriyalarındakı işləmələrə girişinin artırılmasına təmin edir. Federal laboratoriyaların rolu ondan ibarətdir ki, onlar təbii inhisarların maliyyələşdirilməsində iştirak etmədən texnologiyalar verir və layihələrin ekspertizasını həyata keçirirlər.

Mülki ETTKİ-nin xərclərindəki payına görə dünyada lider olan Yaponiyada dövlət elmi-tədqiqat işlərinin ümumi koordinasiyasında, ETTKİ-nin genişmiqyaslı dövlət elmi-tədqiqat işlərinin ümumi koordinasiyasında, ETTKİ-nin genişmiqyaslı inkişaf proqramının realizə edilməsində və xüsusi şirkətlərin mükafatlandırılmasında müstəsna rol oynayır. Hazırda Yaponiyada innovasiya siyasəti 2001-2006-cı illərdə elm və texnologiyalar üzrə Dövlət maliyyə planına uyğun olaraq formalaşır. Burada ETTKİ-nin dövlət maliyyələşdirilməsini ÜDM 0,7%-dən 1%-dək artırmaq, korporasiyaların, hökumətin və akademik sektorun əməkdaşlığı vasitəsi ilə sənaye texnologiyalarının rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin etmək nəzərdə tutulur.

Müasir şəraitdə texnoloji və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması ölkədə birinci dərəcəli məsələ olmalıdır. Buna görə də innovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını dövlət əhəmiyyətli proqramla etimək lazımdır. Bu məsələni həll etmək üçün həm ETTKİ-nə birbaşa xərcləri artırmaq, həm də təbii inhisarları innovasiya investisiyasına daha çox maraqlandıran vergi güzəştləri və başqa imtiyazlar verməklə təbii inhisar investorlarını dolayısı stimullaşdırmaq yolu ilə innovasiya biznesinə dövlət dəstəyini gücləndirmək lazımdır.

Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən, innovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların idarə olunmasının aşağıdakı xüsusiyyətləri dəqiq görünür.

1. Təbii inhisarların inkişafının və onların maddi texniki bazasının ümumi qanunauyğunluğu iqtisadi inkişafın müxtəlif və keyfiyyətli mal və xidmətlərə daim artan tələbatı ödəməyin

əsas kimi istifadə olunan texnologiyaların və istehsal olunan məhsulların innovasiya təzələnməsidir.

2. Təbii inhisarların innovasiya inkişafı bərabər olmayan dövrlərlə həyata keçirilir. Dövrlərin innovasiya inkişafı bərabər olmayan dövrlərlə həyata keçirilir. Dövrlərin müxtəlif fazalarında – ortamüddətli, uzunmüddətli və daha uzunmüddətli (mədəni) – fazalarında innovasiya aktivliyinin artma və azalma dalğaları bir-birini əvəz etdirlər. Təxminən on ildə bir dəfə lider ölkələrdə və təbii inhisarlarda texnikanın, yarım əsrdən bir üstünlük təşkil edən texnoloji sistemlərin, bir neçə yüz ildən bir istehsalın texnoloji üsullarının yenisi ilə dəyişməsi baş verir. Hər bir dəyişiklik iqtisadi və texnoloji böhranla müşahidə olunur. Bu da təbii inhisarlarda bazis və təkmilləşdirici innovasiyasının innovasiya təzələnməsi yolu ilə aradan qaldırılır.

3. XXI əsrin əvvəllərində avanqard ölkələrdə innovasiya (yeni) iqtisadiyyatına, təbii inhisarlarda ona adekvat altıncı texnoloji sistemin yaranması və yayılması əsasında istehsalın postsənaye texnoloji üsuluna keçid inkişaf etməkdədir. Bu texnoloji inqilabın periferiyasında qalmamaq üçün, öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini itirməmək üçün təbii inhisarların idarə edilməsində ölkənin gələcək innovasiya siyasətində müasir beşinci texnoloji sistemin yayılmasına və gələcək altıncı sistemin ayrı-ayrı istiqamətlərinin ilkin mənimsənilməsinə, bunun bazasında ölkədə istehsal olunmuş malların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, iqtisadi inkişafın yüksək sürətlərinin, əhəlinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin inkişafının əsası kimi bazardakı yeni boş yerlərin mənimsənilməsinə istiqamətlənmək lazımdır. Təbii inhisarların innovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində innovasiya-texnoloji inkişafının ilkin mənbəyi elm və ixtiralarlardır. Təbii inhisarların gələcəkdə selektiv elmi-texniki siyasəti yeni nəsil texnika və texnologiya bazasını formalaşdıran prioritet fundamental tətbiqi tədqiqatların və təcrübi-konstruktiv işlərinin maliyyələşdirilməsinə, gələcəkdə

daxili və xarici bazarlarda ixtiraların seçilməsinə və dəstəklənməsinə istiqamətlənməlidir. Qarşıda təbii inhisarların elmi potensialının tənəzzül meyllərini və struktur deformasiyasını aradan qaldırmaq durur; əvvəlki praktikaya qayıtmadan tədqiqatların geniş cəbhədə inkişafı, təbii inhisarların iqtisadi təhlükəsizlik təminatında vaxtı çatmış məsələlərin həlli üçün, altıncı texnoloji sistemin mənimsənilməsi və yayılmasının konstruktiv bazasının və fundamental əsasının bünövrəsini qoyan, postsənaye elmi paradiqma formalaşdıran elmi məktəbləri dəstəklənməklə selektiv elmi siyasətin həyata keçirilməsi. Təbii inhisarların elmi, konstruktor və mühəndis korpusunu bu sahələrdə gənclər üçün əməyin cəlb ediciliyini artırmaq, ali təhsil müəssisələrinin təbii inhisarların elm və istehsalat təşkilatları ilə real inteqrasiyası yolu ilə cavablandırmaq lazımdır.

4. İnnovasiyanın mənimsənilməsinin əsasını təbii inhisarların əsas kapitalına investisiya qoyuluşu təşkil edir. təbii inhisar səviyyəsində innovasiya-investisiya siyasətinin başlıca vəzifəsi (həm dövlət, həm də korporasiya) investisiyalara innovasiya xarakteri verməkdən ibarətdir. Ancaq bu baza əsasında innovasiya inkişafının maliyyə bazasını, innovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii monopoliyaların mali və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək olar.

5. Təbii inhisarların açıqlığı və qloballaşma şəraitində innovasiya (yeni) iqtisadiyyatında innovasiya-texnoloji inkişaf idarəetmənin əsası kimi inteqrasiya mexanizmlərinə söykənir, qlobal xarakter daşıyır. Bu inkişafın prioritet istiqamətlərini seçərkən texnoloji dinamikanın qlobal meyllərini təkcə nəzərdə tutmaq deyil, həm də patent və texnologiyaların idxal və ixracını genişləndirmək, təbii inhisarlar üçün birbaşa xarici investoların və strateji partnyorların cəlb edilməsi, MDB, Avroasiya II, Belarusiya-Rusiya İttifaqının ümumi innovasiya strategiyasının hazırlanması, innovasiya istiqamətləri üzrə təbii inhisarların inkişafının və dünyaya

bazarındaki boş yerlərin mənimsənilməsi üçün strateji alyansların formalaşması yolu ilə ona aktiv qoşulmaq lazımdır. 6. İnnovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların innoasiya inkişafı dövlətin, təbii inhisarların yaradıcı şəxsiyyətlərin və cəmiyyətin partnyorluğu şəraitində həyata keçirilməlidir. Bu zaman hər bir partnyor bu inkişafda öz funksiyalarını yerinə yetirir.

Dövlət istiqamətləri, innovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların resurs təminatını və innovasiya-texnoloji inkişaf perspektivlərini təyin edir, onun prioritetlərini seçir və bu prioritetlərin reallaşdırılması üçün selektiv innovasiya siyasəti həyata keçirir; təbii inhisarlarda innovasiyanı dəstəkləyir və maliyyələşdirir; əlverişli innovasiya şəraiti təşkil edir, təbii inhisarların elmi-texniki və innovasiya infrastrukturunu inkişaf etdirir; progressiv vergi və gömrük ödəmələrinin köməyi ilə toplanmış innovasiya üstüngəlinin bir hissəsini bu siyasətin aparılması üçün istifadə edir.

Təbii inhisarlar şəxsi və cəlb olunmuş investisiyalar hesabına təkmilləşdirici innovasiyalar həyata keçirir, bazis innovasiyasının dövlət köməyi ilə mənimsənilməsinin nəticələrini əldə edir və yayır, daxili və xarici bazarlarda öz mallarının və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin edir; innovasiya inkişafını müdafiə etdikdə, xüsusən də dövrün böhran fazasında, itkilərə və iflasa məruz qalırlar; səmərəli innovasiya həyata keçirdikdə texnoloji kvazirentin bir qismi ilə mükafatlandırılırlar.

Təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarə edilməsi prinsipləri

Dos.P.Ə.Həsənova

BDU, İqtisadi nəzəriyyə kafedrası
Təbii inhisarların idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını qeyd edərək və onların inkişafında innovasiyanın daha perspektivli istiqamət olduğunu göstərərək, təbii monopoliaların innovasiya inkişafının idarə edilməsinə prinsiplərinə nəzər salmaq. Bunu elmi-texniki tərəqqinin və iqtisadi inkişafın təbii inhisarların innovasiya və investisiya təşəkkülünün əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirilməsinin əsas müddəalarının məntiqi-analitik tərifi əsasında izah etmək olar.

Təbii inhisar rəhbərinin öz cari və uzunmüddətli rəqabət mövqeyinin gücləndirilməsi üçün innovasiyanın tətbiqinin və səmərəsiz monopol istehsal xərclərinin azaldılmasının zəruriliyinə və məqsəduyğunluğuna münasibətini formalaşdıran resurs şəraitlərinin, şərtlərinin toplusunu özündə əks etdirir. Təbii ki, bu şəraitlərdə diqqət innovasiya inkişafının imkan və təhlükələrini maddi-energetik balansına yönəldilir. Burada bizim üçün ən başlıcası təbii inhisarların innovasiya inkişafı sistemlərinin dəyişməsinin sırsılmazlığının və aktuallığının başa düşülməsidir. Belə ki, innovasiyanın tətbiqi haqqında qərarın seçilməsi təbii inhisarların innovasiya rəftarının perspektiv baza meyarları ilə əsaslandırılmalıdır. Həmçinin onun imkan və təhlükələr balansına konstruktiv və destruktiv təsirinə işlənməsi planında təbii inhisarların innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə rəşional yanaşmaq vacibdir. Təbii inhisarların səmərəli innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməyə hazır olması üçün təbii inhisarların öz innovasiya rəftarını dəyişməyə resurs hazırlığı birmənalı şəkildə müəyyən olunmalıdır.

Təbii inhisarlara yeni innovasiya fəaliyyətinin düzgün reallaşdırılmasına resurs bazasının qiymətləndirilməsinin ardınca innovasiyanın tətqiqinin və qarşıya qoyulmuş uzunmüddətli nailiyyətlər gerçəkliyinin imkanlarını birmənalı

şəkildə ifadə edən innovasiya inkişafının texnoloji prinsipləri imkan verir. Hər şeydən əvvəl texnoloji dinamizm prinsiplərini qeyd etmək lazımdır. Bu dinamizm iqtisadiyyatda innovasiya proseslərinin balanslaşdırılmış dövlət tənzimlənməsi, özünütəşkilin kafiliyi və təbii inhisarların innovasiya inkişafının resurs baxasının özünütənzimlənməsini göstərir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin və perspektivlərinin öyrənilməsi zamanı, siyasi və sosial faktorların təsirinin aradan qaldırılması üçün iqtisadi və innovasiya inkişafı proseslərinin qarşılıqlı asılılığını dəqiq başa düşməyə imkan verir. Faktiki olaraq təbii inhisarların inkişafının texnoloji prinsipləri innovasiya rəftarının dövlət və təbii monopoliya rəhbərliyi səviyyəsində tənzimlənməsinin elə konseptual bazasıdır ki, dövlət maraqlarının və xüsusi sahibkarlıq maraqlarının reallaşdırılması arasında balans təmin olunur. Başqa sözlə, texnoloji prinsiplər iqtisadiyyatın rəqabətliyini təmin edir ki, bu da əlavə innovasiya imkanlarını təyin etməyə və istifadə etməyə gətirir.¹

Şübhəsiz ki, balanslaşdırma təbii inhisarların innovasiya inkişafının proqram-məqsədli idarəedilmə prinsiplərini dolğun səviyyədə təmin edir. birincisi, biz ancaq mikro səviyyələrdə investisiya nəticələri nəaliyyətləri nöqtəy-nəzərindən deyil, həm də milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı və dövlət innovasiya fəaliyyətinin perspektiv və istiqamətlərinin təyini səviyyəsində təbii inhisarlarda innovasiyaların tətbiqi üçün investisiya resurslarının kafiliyini dəqiq təsəvvür edəcəyik. Bundan əlavə proqram-məqsədli idarəetmənin məzmunlu açılışı bizə mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin vacibliyini optimal sübut etməyə, dövlət innovasiya-investisiya inkişafı siyasətinin optimal parametrlərini seçməyə, milli iqtisadiyyatın rəqabət bazarının formalaşmasına əngəl törədən inzibati maneələri

¹ Инновационная экономика / Под ред. А.А.Дынкина, Н.Н.Ивановой. М.: Наука, 2001, с.80.

azaltmağa və imkan olduqda aradan qaldırmağa imkan verəcək. Başqa sözlə, innovasiya inkişafının proqram-məqsədli idarəedilməsi prinsipləri iqtisadiyyatda innovasiya proseslərinin dövlət təşkilinin dünyanın perspektiv təcrübələrini maksimum əzərə almağa və təbii monopoliyanın innovasiya rəftarının rəqabət bazarının tələblərinə uyğunlaşmağa və milli iqtisadiyyatın təşkilatı (innovasiya və investisiya) infrastrukturalarının resurs bazarından rəşional istifadə etməyə imkan verir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişafı nöqtəy-nəzərindən innovasiyaların tətbiqinin ayrı-ayrı zəruri və təsadüfi faktorlarını nizamlayan təbii monopoliyaların innovasiya inkişafı proseslərinin intensivləşdirilmə prinsipləri bizim üçün ən qiymətli prinsiplərdir. Məsələn, burada biz ETTKİ-nin (Elmi-tədqiqat təcrübi konstruktor işləri) seçilməsinin müsabiqə sisteminin təkmilləşdirilməsi şərtlərini, dünya və ya regional innovasiya sistemlərinin yaradılması və reallaşdırılması imkanlarını, milli iqtisadiyyatın infrastruktur sektorunun inkişafı şəraitini və ayrı-ayrı innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi qanunlarını, qanunauyğunluqlarını qeyd etməliyik.

İnnovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların fəaliyyəti nöqtəy-nəzərindən tədqiq olunan inkişafının innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması prinsipləri tamamlayıcı prinsiplərdir. Bu prinsiplərə əsasən demək olar ki, onlar elmi-texniki tərəqqinin gedişinin dinamikliyinə görə yeniliklərin meydana gəlməsinin ilkin səbəblərinin təsbit olunması sahəsində əsas qanunauyğunluqları təşkil edir. Bundan başqa bu prinsiplər təbii inhisarların resurs potensialının balanslaşdırılması və planlaşdırılmış yeniliklərin həyata keçirilməsinin formatı nöqtəy-nəzərindən innovasiya fəaliyyətinə koordinat sistemini daxil etməyə və miqyaslaşdırılmağa imkan verir. Bütün bunlar təbii inhisarları öz innovasiya fəaliyyətinin səmərəlilik

sərhədlərini genişləndirməyə elə istiqamətləndirirki, dar ixtisaslar sahəsinə aid olan yeniliklərin maneəsi yaranmasın, belə ki, ETTKİ-nin ümumiqtisadi istifadəsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin maksimum inkişafını təmin edir. İnkişafın innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması prinsiplərinin reallaşdırılmasının bütün bu dörd aspektinin başa düşülməsi innovasiya proseslərinin məqsədyönlü makro-, mezo- və mikrosəviyyələrə istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir. Təbii inhisarların həm innovasiya-investisiya fəaliyyətinin özünütəşkilini, həm də dövlətin strateji-innovasiya funksiyasının xarakterini dəqiqləşdirməyə də şərait yaradır.

Təbii inhisarlarda innovasiya inkişafı prinsiplərini müəyyən edərkən, xüsusilə, təbii inhisarların fəaliyyətinin təşkilinin müasir texnologiyalarına giriş əldə etmiş bütün ölkələr, müvazinətli bir inkişaf tryektoriyasına çıxarkən öz aralarında əmək məhsuldarlığının yaxınlaşan dəyişmə tempinin hüdudlarına malik olmalıdırlar (əlbəttə, start şəraitlərinin, əhali artımı sürətinin, kapitalın və modernləşdirilən innovasiya və investisiya prosesləri çərçivəsindən kənara çıxan faktorların mühafizə normalarının düzəlişləri ilə). İqtisadiyyatda belə konvergensiya ilə oxşar nəyinsə haqqında ancaq sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə danışmaq olar və onların Latın Amerikasını, Afrika ölkələri ilə Asiya ölkələrinin əksəriyyəti ilə müqayisə etdikdə bu barədə danışmaq yersizdir.

Qeyd olunan şərait 80-ci illərdə təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarə olunmasının əsas prinsiplərinin müəyyən olunmasının tamamlanmasında, milli sahələrdə və xüsusən də təbii monopolialarda əsas texnoloji proseslərin təşkilinin innovasiya və investisiya kapitalının toplanması ideyasına əsaslanmış endogen elmi-texniki tərəqqinin modellərini qurmaq səylərinin stimullaşdırılmasında vacib rol oynadı.

80-ci illərin ortalarında vacib nəzəri partlayış baş verdi. P.Romer, R.Lukas, F.Aqiyon, P.Xouvitt, C.Qrossman və E.Xelpmen, həmçinin onların bir sıra davamçıları öyrənilən makroiqtisadi sistemdə ona məxsus daxili (endogen) texnoloji dəyişikliklərin generasiya imkanlarını nəzərdə tutan, təbii monopoliaların innovasiya inkişafının idarə olunmasında onların yaratdığı yeni prinsiplərdən istifadə etdilər. Nəticədə təbii inhisarların texnoloji, innovasiya və investisiya proseslərinin modelləşdirilən sistemləri istehsalın ənənəvi faktorlarının – əmək və kapital xərclərinin eyni nisbətində əlavə inkişaf impulsu alırlar. Ən ümumi şəkildə bu təbii inhisarlarda əsas texnoloji proseslərin və funksiyaların reallaşdırılmasının miqyas artmasına gətirən innovasiya və investisiya kapitalının yığımı hesabına baş verir.

Təbii inhisarların innovasiya inkişafında idarə olunması prinsiplərinin müəyyən olunması çərçivəsində endogen texnoloji tərəqqi ilə yeni sinif inkişaf modellərinin meydana gəlməsi milli sahələrin, xüsusilə təbii inhisarların ekstensiv və intensiv inkişaf problemlərinə marağın nəzərə çarpan dərəcədə artmasına gətirdi. Burada təbii inhisarların innovasiya inkişafının bu modernləşdirmələrdə üç vacib nəticə xüsusi rol oynadı.

1. Təbii inhisarlar üçün yeni texnologiya funksiyaların alınması prosesinə cəlb edilmiş innovasiya və investisiya resurslarının artım miqyasının qabaqcadan söylənilmiş nəticəsi haqqında;

2. Təbii inhisarların innovasiya və investisiya kapitalının yığımını stimullaşdıran müvafiq dövlət siyasətinin köməyi ilə təbii inhisarların innovasiya və investisiya inkişafının uzunmüddətli tempinə təsir imkanları;

3. İqtisadi məkanın ölçülərinin rolu, xüsusilə, beynəlxalq ticarətin, həmçinin təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarə olunmasında qloballaşma və dezintegrasiya proseslərinin əhəmiyyəti haqqında. Həmin dövrdə iqtisadçı

alimlər (C.Qrossman və E.Xelpmer) təbii monopoliyaların innovasiya inkişafının idarəolunma prinsiplərini müəyyən edərkən təbii monopoliyaların innovasiya inkişafının idarəolunmasının (ETTKİ sferası, aralıq malların istehsalı, son istehlak mallarının istehsalı) üçsektorlu modelini qurdular. Bu modeldə innovasiya və investisiya kapitalının təbii inhisarlar arasında yenidən bölüşdürülməsinə yol verilir və onun çərçivəsində müvazinətli inkişaf trayektoriyasına (innovasiyanın diffuziyası) yaxınlaşdıqca transmilli korporasiyaların formalaşmasının mümkünlüyünü göstərdilər. Təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarəolunmasının bu modelinə əsasən bəzi maraqlı və uzağa gedən nəticələr çıxarılmışdır. Xüsusilə, bu nəticədən irəli gəlir ki, təbii inhisarlar üçün tədqiqat və işlənilib-hazırlamada nisbətən üstünlüyü olan ETTKİ-nin əlavə subsidiyalaşdırılması ölkənin təbii inhisarlarının innovasiya və investisiya inkişafının ümumi templərinin artmasına aparır. İnnovasiya inkişafının deyil, texnoloji proseslərin və fəaliyyət sistemlərinin daha çox inkişaf etdiyi təbii inhisarlarda analoji subsidiyalar əks nəticələr verə bilər.

Endogen texnoloji tərəqqili təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarəolunmasının əvvəllər təqdim olunmuş xüsusiyyətlərdən çıxarılan nəzəri nəticələr qloballaşma ilə əlaqədar olan dünya innovasiya və investisiya inkişafının bir çox əhəmələrində qəti təsdiqini tapırlar. Məsələn, ETTKİ xərclərinin ABŞ-da 18%; Böyük Britaniyada isə 14%-i xarici kapitalın hesabına təmin olunur.

Təbii inhisarlar sahəsində ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarda iri beynəlxalq elmi əməkdaşlıq proqramlarının həyata keçirilməsi ilə yanaşı, buna həm də korporasiya səviyyəsində, xüsusilə də beynəlxalq strateji alyanslar səviyyəsində, beynəlxalq texnoloji korporasiyaların yeni təşkilat formalarının intensiv inkişafı imkan yaradır.

Belə ki, hələ aydın olmayan çoxlu suallar, xüsusilə də modellərin yaradılması və endogen texnoloji prosesli,

həmçinin bu modellərdən alınmış nəticələrin empirik təsdiq olunduğu təbii inhisarlarda inkişafının idarəolunması prinsiplərinin əsasında qərarlaşmış bəzi nəzəri müddəaların əsaslandırılması ilə bağlı suallar qalmaqdadır.

GUAM BİRLİYİ ÖLKƏLƏRİNİN SOSIAL-İQTİSADI MAHIYYƏTİ

BDU-nun «İqtisadi nəzəriyyə»

kafedrasının dosenti R.Filiyev

GUAM dörd ölkədən ibarət olan beynəlxalq regional təşkilatdır. Buraya Gürcüstan, Ukraina, Azərbaycan və Moldova Respublikası daxildir. Bu regional təşkilat ilk dəfə 10 oktyabr 1997-ci ildə Strasburqda həmin ölkələrin prezidentlərin birgə bəyanətin imzalanması nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu bəyannamədə Avropada müstəqillik ərazisi bütövlüyünün qorunması, demokratiyanın və insan azadlığına əsaslanması şüarı irəli sürülmüşdür. Bu ölkələrin prezidentləri həmçinin bu dövlətlər birliyi vasitəsilə qarşılıqlı mehriban əlaqələrin yaradılması və Avrasiya nəqliyyat dəhlizini yaratmaqla və bu dəhlizin vasitəsilə xoşagəlmən dostluq və qarşılıqlı, əməkdaşlıqmünasibətlərini yaratmaq qərarına gəldilər.

İlk GUAM samiti 7 iyun 2001-ci ildə Yalta şəhərində baş verdi və bununla bu ölkələrin beynəlxalq miqyasda birləşməsinin ilkin əsası qoyuldu. GUAM-ın Yalta konfransında bu ölkələrin prezidentləri tərəfindən ölkələrin birgə fəaliyyətinin məqsədi, prinsipləri və fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edildi. Yalta xartiyasının məramnaməsinə görə bu ölkələrin başlıca qarşılıqlı fəaliyyəti

aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: sosial-iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri saxlamaq, ticarət və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq etmək; GUAM ölkələrinin mənafeyi naminə qarşılıqlı əlaqələri saxlamaq; yaradılmış infrastruktura əsasında onların ərazisində yerləşən sahələrdə transport və rabitə əlaqələrinin arteriyasını təmin etmək. Regional təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsidir. Yalta xartiyasının məramnaməsinə əsasən bu qurumun başlıca vəzifələrindən biri hər GUAM üzvlərinin ildə bir dəfə görüşməkdən ibarət idi. Bu qərar verən əsas orqanı GUAM-ın (ali orqanı hesab edilirdi). GUAM-ın əsas təşkilatı onun struktur təşkilatı hesab edilirdi və s. strukturlar hansı ki, onun xartiyası tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi, təcrübədə öz effektivini göstərdi və GUAM-ın qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirildiyinə görə ona daxil olan ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrini möhkəmləndirirdi. Orqanın xarici işlər nazirliyi (icra orqanı) və milli koordinasiya komitəsi (işçi orqanı) mövcuddur. GUAM-ın koordinasiya əməkdaşlıq sahələr səviyyəsində fəaliyyət göstərən yeddi işçi qrupuna həvalə olunmuşdur. Bu, energetika, nəqliyyat, ticarət və iqtisadi inkişaf, informasiya texnologiyası və telekommunikasiya; mədəniyyət, elm və təhsil, terrorizmdə mübarizə, mütəşəkil cinayətkarlıq və narkotika ticarəti ilə mübarizə sahələridir. Həm də qərara alınmışdır ki, təşkilatın katiblik funksiyasını icra etmək üçün Kiyevdə informasiya qərəgahının yaradılması GUAM çərçivəsində 20-dən artıq coxtərəfli müqavilələr qəbulu həyata keçirmişdir. Bu sənədlər azad ticarət zonalarının yaradılması, nəqliyyat, hüquqmühafizə orqanları arasında müəyyən vəzifələrin icrası üçün hüquqi sənəd hesab edilə bilər. Bu təşkilatın işgüzarlıq funksiyalarını gücləndirmək üçün GUAM-ın işçi Soveti yaradılmışdır.

23 sentyabr 2004-cü ildə GUAM-ın parlamentariyası GUAM-ın Parlament Assambleyası elan elədi ki, bu təşkilat onun qanunauyğun bir təşkilat olmasını əsaslandırmaq üçün yaradılmışdır.

GUAM-ın üzvü olan dövlətlər fəal olaraq Beynəlxalq təşkilatlarla, hər şeydən əvvəl BMT və ATƏT ilə əməkdaşlıq etmək hüququna malikdir. Onlar ümumi əsaslarla çoxlu beynəlxalq əhəmiyyətli məsələlərlə əlaqədar onlarla əlaqə saxlayırlar. 2003-cü ildə GUAM, BMT-nin Baş Assambleyasında müşahidəçi olmaq statusu verilmişdir. GUAM-ın təşəbbüsü ilə BMT-nin Baş Assambleyasında 61-ci sessiyasında «GUAM ərazisində yaranmış və onun beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafı üçün onun nəticələri» və bu qəbildən olan digər məsələlər qaldırılmışdır.

GUAM-ın ABŞ-la əməkdaşlığı 2002-ci ildə həyat keçirilmişdir. Bu GUAM-ın həyatında xeyli dərəcəli irəliləyiş idi. GUAM və ABŞ-ın birgə samiti əsasında qəbul olunmuş qərarlar terrorizmə qarşı mübarizənin təşkilində, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. GUAM-ın həmin qərarların habelə məhsul daşınması və digər istehsal xarakterli əməliyyatların həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. 2005-ci ildə keçirilmiş Kişinyov Samtində ölkələrin demokratiyalaşdırılmasında, avropaya inteqrasiyası, iqtisadi inkişaf, sabillik və regionda təhlükəsizlik üzrə GUAM ölkələrinin fikir uyğunluğunun olması qoyuldu və qərar qəbul edildi. Dövlət rəhbərləri müstəqil qərara gəldilər ki, GUAM-ı beynəlxalq təşkilata qəbul etməklə ondan regionun demokratik inkişafına və bu ərazinin stabil və təhlükəsizlik regionuna çevrilməsində ondan istifadə etmək zəruridir.

Dövlət rəhbərləri dövlətlərinin ümumi qərarını GUAM-ın Beynəlxalq demokratiyanın gücləndirilməsinə və sabilliyin təmin olunmasına və regionun stabil inkişafına yönəldilmiş beynəlxalq təşkilatlara təkamül olunmasına çalışmaq zəruridir. Ölkələr başçılarının bu qərarı GUAM-ın 22-23 may tarixli Kiyevdə keçirilmiş, Samtində həyata keçirilməsinə qərar verildi.

GUAM-ın sənədlərinin siyahısı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir

(зборник документов ГУАМ с.13)

Adlar	Qərarların qəbulu tarixi (P) qüvəyə
-------	-------------------------------------

	minən çıxışlar			
	Gürcüstan	Ukraina	Azərbaycan	Moldava
GUAM ölkələri - iştirakçıların konsulluq məsələləri üzrə qarşılıqlı kömək göstərmək üzrə konvensiya	20 sentyabr 2002-ci il 9 dekabr 2002-ci il	9 dekabr 2002-ci il	29 aprel 2002-ci il 24 dekabr 2002-ci il	9 dekabr 2002-ci il
Kiyevdəki informasiya ofisində olan müvəqqəti vəziyyəti	16 sentyabr 2004-cü il 10 may 2005-ci il	15 may 2003-cü il 10 may 2005-ci il	1 iyun 2003-cü il 10 may 2005-ci il	14 aprel 2005-ci il 10 may 2005-ci il
Terorizmlə, mütəşəkil cinayətkarlıq və digər təhlükəli cinayətləri ilə əlaqədar GUAM üzvü olan ölkələrin öz aralarındakı qarşılıqlı əməkdaşlığı	24 iyun 2004-cü il 25 avqust 2004-cü il	24 oktyabr 2002-ci il 25 avqust 2004-cü il	10 iyun 2003-cü il 25 avqust 2004-cü il	25 avqust 2004-cü il
GUAM-ın işçi sovetinin yaradılması üzrə qarşılıqlı	20 iyul 2002-ci il	20 iyul 2002-ci il	20 iyul 2002-ci il	20 iyul 2002-ci il

razılıq.				
Azad sahibkarlıq zonalarının (GUAM ölkələri üzrə) yaradılması üzrə qarşılıqlı razılıq	28 dekabr 2002-ci il	28 oktyabr 2002-ci il	25 dekabr 2002-ci il	14 aprel 2005-ci il
GUAM-ın uzun olan ölkələrin azad ticarət zonalarının yaradılması haqqında qarşılıqlı razılıq	10 dekabr 2003-cü il	10 dekabr 2003-cü il	10 dekabr 2003-cü il	10 dekabr 2003-cü il

2000-ci ildə GUAM ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin bəyanətində göstərilirdi ki, 24 may 2000-ci ildə Florensiya (İtaliya) şəhərində GUAM-ın nümayəndələr heyətinin rəhbərləri və Xarici İşlər nazirləri səviyyəsində növbəti müntəzəm görüşü keçiriləcək.

Qeyd edilmişdir ki, GUAM dövlətlərinin tərəfdaşları prezidentlərin dediklərinə əsasən 24 aprel 1999-cu ildə Vaşinqtonda toplanmış sammitdə göstərilirdi kimi onların hərtərəfli inkişafı üçün xoşagələm şərait yaradılır. Bu da siyasi, ticarət-iqtisadi və mədəni münasibətləri, eyni zamanda təhlükəsizlik və global problemlərin həll edilməsinə kömək göstərir. Yenidən sübut olunmuşdur ki, bu ölkələrin bir –biri ilə yaxınlığı Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaranmasına və bu sahədə qarşılıqlı əlaqələrin aktivləşməsinə səbəb olmuşdur. Onlar həmçinin Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi ölkələrinin mədəniyyətinin öyrənilməsi və bizə münasib olan tərəflərin qəbul edilməsinə tərəfdardılar. Digər tərəfdən bu sahədə üstünlüyünün o cəhət hesab edilir ki, tarixi və mədəni abidələri saxlansın və turist marşrutları

yaradılısın, mədəniyyət günləri qeyd edilsin və humanitar sahədə əməkdaşlıq edilsin. Avropa strukturlarına inteqrasiya olunması baxımından çıxış edərək, xüsusilə də Avropa İttifaqına və eyni zamanda qarşılıqlı əməkdaşlığa meyl göstərməklə məqsəd əsas etibarilə bu ölkələrin beynəlxalq təşkilatı və onun müxtəlif formaları olan BMT, ATƏT, SEAP /PRM, Avropa Birliyi və habelə, MDB çərçivəsində birgə çıxış edərək, eyni zamanda da Xarici İşlər nazirliyi səviyyəsində bu birliyi ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq görmək istəyirdi.

Eyni zamanda bu ölkələr arasında ayrı-ayrı sahələr məsələn müəyyən çətin iqtisadi problemləri həll etməyə çalışan həmkarlarla, GUAM-ın yuxarıda göstərilən prezidentləri ilə birbaşa əlaqələri yaratmaq cəhdləri qeydə alınmışdır.

Sammitin növbəti görüşündə Gürcüstan, Ukraina, Azərbaycan və Moldova Respublikası GUAM qruppası adlandırıldı. Görüşün axırında Nyu-York memorandumu qəbul olundu. GUAM-ın başçıları qərara gəldilər ki, GUAM ölkələri çərçivəsində əməkdaşlıq etmək zəruri olduğunu söylədilər və ona müxtəlif səviyyəli xarakter verməklə onu daha da canlandırmaq məqsədə uyğun olduğunu hesab etdilər. Forumun dövlət başçıları özlərinin vəzifələri sırasında bura daxil olan ölkələrin ilk növbədə iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirmək və bu ölkələrin xalqlarının sosial-iqtisadi şəraiti yaxşılaşdırmaq, onların təhlükəsizliyini artırmaq və habelə səmərəli nəqliyyat kommunikasiya dəhlizi olan Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizini yaratmaq qərarına gəldilər, eyni zamanda bu ölkələr arasında sərbəst ticarət əlaqələri yaratmaq zərurətini hiss etdilər. Buna görə də həmin ölkələr eyni zamanda sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması üçün qərara gəldilər. Sərbəst iqtisadi zonalar deyərkən bu və ya digər bir-birinə yaxın olan ölkələrin ərazisində vergi və gömrükrüsumları ya heç olmayan ya da tamamilə aradan qaldırılmış zonaların yaradılmasıdır. Azərbaycan ərazisində

hələlilik belə zonalar yaradılmamışdır. Lakin yaxın gələcəkdə belə zonaların yaradılması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə hələlik Sumqayıt zonası nəzərdə tutulur, lakin belə zonaların yaradılması üçün Azərbaycan demək olar ki, bütün iqtisadi regionlarda şərait mövcuddur. Məsələn Balakən, Zakatala zonasında yazın əvvəlində mərkəzdən (yəni) bazardan uzaq, yaxın Gürcüstana hərbiçilər tərəfindən gediş yolu bağlı olduğuna görə yetişdirilmiş xiyar-pamidor məhsulları yetişdirildikdən sonra (min əzabla) onu reallaşdırmaq mümkün olmur, bu zonada həm də qoz-fındıq və korolyok-xurma bol olur. Demək olar ki, bu məhsullar (xüsusilə xurma-korolyok) elə ağacın başında qalıb xarab olur. Bunun həlli üçün azad ticarət zonaların yaradılması və regionlarda alıcılıq məntəqələrinin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Bu, həm bazar qiymətlərinin aşağı düşməsinə həm də əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olardı. Biz bir zonanın adını çəkdik ki, belə zonalar Azərbaycan ərazisində olduqca çoxdur.

Azərbaycanın inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri (Fransa, Almaniya, İngiltərə, İtaliya).

BDU-nun «İqtisadi nəzəriyyə»

kafedrasının dosenti R.Filiyev

Azərbaycanda formalaşmaqda olan bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı şəraitində onu dünya ölkələri arasındakı sosial-iqtisadi nüfuzu getdikcə artmaqdadır. Son dövrlərdə Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsul istehsalının artım sürətinin yüksəlməsi onun dünya ölkələri tərəfindən sürətlə inkişaf edən ölkə kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Bu da Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələrinə inteqrasiya olunmasına, bu yolda dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda Azərbaycan dünyanın 141 ölkəsi ilə ticarət əlaqələrinə, 40-a yaxın ölkə ilə ticarət hərtərəfli sosial-iqtisadi əlaqələrinə daxil olur. Keçən əsrin sonunda dünyanın mühüm global problemlərindən biri olan “Qədim İpək yolu”-nun Azərbaycana mərkəzi mövqə tutması, Aralıq dənizi, Qara dəniz hövzəsi ölkəmizin iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayan dəniz nəqliyyatının respublika ərazisində kəşiməsi, Avropa-Asiya ölkələri arasında səmərəli iqtisadi əlaqələrin inkişafına şərait yaradan Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin birbaşa respublika ərazisində mərkəzləşməsi; dəniz nəqliyyatı vasitəsilə İran-Rusiya-Orta Asiya respublikaları ilə əlaqələrin Azərbaycanda kəşiməsi və digər amillər, respublikamızın dünya ölkələri ilə inteqrasiya olunmasına geniş imkan yaratmasıdır. İqtisadiyyatımızın son dövrlərdə sürətli inkişafı eyni zamanda dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin yaranmasına əsasını təşkil edən ictimai əmək bölgüsünün də genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarının 28,5%-i Avropa Birliyi, 25,5 faizi MDB ölkələri ilə, 46,0 faizi isə digər dövlətlərlə aparılmışdır. I-ixracın strukturunda maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparaturlar, bitki mənşəli məhsullar, mineral məhsullar, hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün, kimya sənayesi məhsulları, plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar, daş, gips, sement, slyuda, keramika və şüşə məmulatları, quru yol nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri,

optik fotoqrafik ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatlar, saatlar, musiqi alətləri üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin strukturuna nəzər salsaq, burada Türkiyə və Rusiyadan sonra İtaliya, İngiltərə, Almaniya və Fransanın xüsusi çəkisinin böyük olduğunu görürük:

Xarici ticarət dövriyyəsində ölkələrin xüsusi çəkisi (milyon ABŞ dolları)		
Ölkələr	Dövriyyə	%-lə çəkisi
Türkiyə	1680,8	14,28
Rusiya	1529,8	13,00
İtaliya	1081,8	9,19
İran	540,0	4,59
Birləşmiş Ştatlar	496,6	4,22
Ukrayna	494,7	4,20
Almaniya	490,7	4,17
Birləşmiş Krallıq	414,0	3,52
Gürcüstan	406,7	3,46
İsrail	400,7	3,41
İndoneziya	396,3	3,37
Fransa	362,6	3,08
Qazaxıstan	349,9	2,97
Yaponiya	295,0	2,51
Çin	288,9	2,46
Koreya Respublikası	216,3	1,84
Digər	2322,1	19,73
Cəmi:	11766,9	100,00
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi		

Cədvəldən görüldüyü kimi, Türkiyənin və Rusiyanın məhsullarının xarici ticarət dövriyyəsində həcmi başqa ölkələrlə müqayisədə çoxdur. Lakin Almaniyanın, Fransanın, İngiltərənin, İtaliyanın Azərbaycana ixrac etdikləri məhsulların tərkibində istehsal xarakterli məhsulların miqdarı üstünlük təşkil edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə əsas istehsal vasitələrinin mənəvi aşınması fiziki aşınmadan daha sürətlə baş verir. Ona görə də həm istehsal xarakterli məhsulların sivil keyfiyyətlərini nə dərəcədə özündə ifadə olunmasına, həm də idxalda onun istehlak şeylərinə nisbətən üstünlük təşkil etməsinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Fransa Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 3,08 faiz, o cümlədən idxalda 1,82 faiz, ixracda isə 4,27 faiz təşkil etmişdir.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycan Respublikasının Fransa Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 362,6 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 103,7 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 258,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində xarici ticarət saldosu 155,1 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində idxalın 38,7 faizini maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura; 15,5 faizini kimya sənayesi məhsulları; 11,8 faizini nəqliyyat vasitələri və hissələri; 11,0 faizini qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar; 8,9 faizini ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatlar; 1,9 faizini bitki mənşəli məhsullar; 1,0 faizini spirtli və spirtsiz içkilər; 11,2 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə bunların əsas tərkibi göstərilir:

İdxal (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları

Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	40109,0
Kimya sənayesi məhsulları	16112,7
Nəqliyyat vasitələri və hissələri	12187,7
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	11451,1
Ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatlar	9179,5
Bitki mənşəli məhsullar	1976,0
Spirtli və spirtsiz içkilər	1074,0
Digər	11632,4
Cəmi:	103722,4
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi	

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ixracın 59,0 faizini xam neft; 27,6 faizini dizel yanacağı; 12,9 faizini mazut; 0,5 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ixrac olunan məhsulların siyahısı və miqdarı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

İxrac (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Xam neft	152702,6
Dizel yanacağı	71511,0
Mazut	33277,8
Digər	1351,3
Cəmi:	258842,7
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi	

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycan Respublikasının Almaniya Federativ Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 490,7 milyon ABŞ dolları, o

cümlədən idxalın həcmi 471 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 19,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində xarici ticarət saldosu mənfi 451,2 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

2006-cı ilin yanvar-dekabr ayları ilə müqayisədə Almaniya Federativ Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsi 18,9 faiz, o cümlədən idxal 16,7 faiz, ixrac isə 119,1 faiz artmışdır.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində idxalın 29,1 faizini quru nəqliyyat vasitələri və onların hissələri; 22,5 faizini avadanlıq və mexaniki qurğular və onların hissələri; 17,8 faizini tütün; 10,2 faizini elektrik maşınlar və avadanlıqlar, aparatura, onların hissələri; 7,4 faizini optik, fotoqrafik, ölçü, nəzarət, tibbi alətlər və aparatlar; 2,3 faizini qara metallar və onlardan məmulatlar; 10,8 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə Almaniya Federativ Respublikasından Azərbaycana idxal olunan məhsulların adları və miqdarı verilmişdir.

İdxal (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Quru nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	136900,1
Avadanlıq və mexaniki qurğular və onların hissələri	105885,1
Tütün	83707,9
Elektrik maşınlar və avadanlıqlar, aparatura, onların hissələri	48039,7
Optik, fotoqrafik, ölçü, nəzarət, tibbi alətlər və aparatlar	34652,7
Qara metallar və onlardan məmulatlar	10802,2
Digər	51005,4
Cəmi:	470993,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ixracın 66,1 faizini qabığı təmizlənmiş meşə fındığı; 13,8 faizini qoz-fındıq və bitkilərin emalı məhsulları; 7,0 faizini optik daşıyıcılar; 13,0 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bu məhsulların adları və miqdarı verilmişdir:

İxrac (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Qabığı təmizlənmiş meşə fındığı	13046,1
Qoz-fındıq və bitkilərin emalı məhsulları	2731,7
Optik daşıyıcılar	1387,8
Digər	2565,6
Cəmi:	19731,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Birləşmiş Krallığın Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 3,5 faiz, o cümlədən idxalda 7,2 faiz, ixracda isə 0,1 faiz təşkil etmişdir.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 413,9 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 410,9 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 3 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində xarici ticarət saldosu mənfi 407,8 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

Göstərilən dövrdə (2007) idxalın 50,3 faizini avadanlıq və mexaniki qurğular, onların hissələri; 22,6 faizini azqiyətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar; 8,1 faizini elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatura və onların hissələri; 4,9 faizini kimya sənayesi məhsulları; 4,9 faizini optik, fotoqrafik,

ölçü, nəzarət, tibb alətləri və aparatları; 3,0 faizini plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar; 6,1 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə Böyük Britaniyadan Azərbaycana idxal olunmuş məhsulların siyahısı və miqdarı verilmişdir:

İdxal (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Avadanlıq və mexaniki qurğular, onların hissələri	206601,5
Azqiyətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	92748,5
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatura və onların hissələri	33332,0
Kimya sənayesi məhsulları	20326,9
Optik, fotoqrafik, ölçü, nəzarət, tibb alətləri və aparatları	20261,7
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	12462,8
Digər	25172,7
Cəmi:	410906,1
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi	

Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniyaya ixracınının 2007-ci ildə 48,5 faizini qara metallardan məmulatlar; 29,0 faizini elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatura və onların hissələri; 10,3 faizini avadanlıq və mexaniki qurğular, onların hissələri; 4,2 faizini toxuculuq materialları və məmulatları; 8,1 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasından Böyük Britaniyaya ixrac olunan məhsulların siyahısı və miqdarı verilmişdir:

İxrac (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Qara metallardan məmulatlar	1494,4
Elektrik maşınları və avadanlıqları, aparatura və onların hissələri	894,0
Avadanlıq və mexaniki qurğular, onların hissələri	316,7
Toxuculuq materialları və məmulatları	128,3
Digər	250,0
Cəmi:	3083,4
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi	

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində İtaliya Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 9,2 faiz, o cümlədən idxalda 2,47 faiz, ixracda isə 15,5 faiz təşkil etmişdir.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 milyard 82 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 141 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 941 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində xarici ticarət saldosu müsbət 800 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

2006-cı ilin yanvar-dekabr ayları ilə müqayisədə İtaliya Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsi 63,6 faiz, o cümlədən ixrac 66,9 faiz azalmış, idxal isə 13 faiz artmışdır.

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində idxalın 52 faizini maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura, 23,9 faizini az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, 24,1 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanın İtaliyadan idxal etdiyi məhsulların siyahısı və miqdarı verilmişdir:

İdxal (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	73184,7
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	33653,5
Digər	33994,7
Cəmi:	140832,8
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi	

2007-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ixracın 98,4 faizini mineral yanacaqlar, neft və neft emalı məhsulları, 1,2 faizini qabığı təmizlənmiş meşə fıındığı, 1,6 faizini isə digər məhsullar təşkil etmişdir.

Aşağıdakı cədvəl Azərbaycanın İtaliya Respublikasına ixrac etdiyi məhsulların siyahısı və miqdarı verilmişdir:

İxrac (2007)	
Malların adları	min ABŞ dolları
Mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları	925812,1
Qabığı təmizlənmiş meşə fıındığı	11228,4
Digər	15116,4
Cəmi:	940928,5
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi	

Azərbaycanın inkişaf etmiş Avropa ölkələri – Fransa, Almaniya Federativ Respublikası, Böyük Britaniya və İtaliya ilə olan xarici ticarət əlaqələrində ölkəmizə idxal olunan məhsulların əksəriyyəti istehsal xarakterli məhsullardır.

Ümumiyyətlə, müasir bazar iqtisadiyyatının əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün istehsal – xüsusilə sənaye tipli müəssisələrin yaradılmasına üstünlük verilməsi vacib şərtidir. Azərbaycanın ağır maşınqayırma sənayesi yoxdur. Ona görə də hələ yüngül sənaye sahələrinin yaradılması və dağılmış sənaye sahələrinin bərpa edilməsi üçün biz istehsal vasitələri – maşın və avadanlıqları inkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxal edirik. Burada iki cəhətə fikir verilməlidir: birincisi, xaricdən idxal olunan istehsal vasitələrinin – maşın və avadanlıqların nə dərəcədə sivil texnologiya olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki müasir elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafı şəraitində əsas istehsal vasitələrinin mənəvi köhnəlməsi fiziki köhnəlmədən daha sürətli gedir. Bu baxımdan ixrac edən ölkə mümkün qədər özündə mənəvi köhnəlməyə məruz qalmaqda olan maşın və avadanlıqları sivil texnologiya kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrə (eyni zamanda Azərbaycana) ixrac etməyə can atır. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, adi gözlə nəzər saldıqda belə müəyyən etmək olar ki, bizim istehlak malları bazarı istehsal vasitələri bazarından zəngindir. İstehlak malları içərisində elə məhsullar var ki, onlar o qədər də yaşayış üçün zəruri deyildir. Ona görə də bu növ məhsulların əvəzində istehsal xarakterli vasitələrin idxalına daha çox yer verilməlidir. Əlbəttə, əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatın tam ödənilməsi vacib şərtidir. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, hazırkı global inkişaf şəraitində bu və ya digər ölkənin ağır maşınqayırma sənayesinin (istehsal vasitələri istehsal edən sahənin) yaradılmasına xüsusi kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki inkişaf etmiş ölkələrdən bu alət və vasitələri asanlıqla idxal etməklə həmin sahəni yaratmaq mümkündür. Bu fikir bəlkə də inkişaf etmiş Avropa ölkələri – xüsusilə Avropa birliyi ölkələri üçün qəbul olunandır. Çünki onlar arasında iqtisadi əlaqələr o

dərəcədə ir-birinə sirayət etmişdir ki, burada istənilən ölkə heç bir maneəyə rast gəlmədən həmin məsələni həll edə bilər.

Lakin Azərbaycan iqtisadiyyatına gəldikdə, bu məsələ xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdir. Azərbaycan siyasi cəhətdən 15 ildir ki, müstəqildir. Lakin onun iqtisadi cəhətdə müstəqil olması üçün bütün istehsal sahələrinin mütənəşib inkişaf etməsi zəruridir. Neft sənayesi ilə yanaşı regionlar da inkişaf edərək onun səviyyəsinə çatmalıdır. Regionların özlərində iqtisadi inkişaf baxımından qeyri-bərabərlik mövcuddur.

Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının geostrateji mövqeyi elədir ki, o, Avropa ilə Asiya arasında bir körpü rolunu oynayır. Ona görə də Azərbaycan Rusiyanın, İranın, ermənistanın daim gözü altındadır. Eyni zamanda Azərbaycan özünün xammal ehtiyatı baxımından dünyanın nadir ölkələrindəndir. MDB ölkələri içərisində istehsal potensialına görə özünü tam təmin edə bilən ölkələr Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikasıdır.

Bütün bu cəhətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının öz milli ağır maşınqayırma sənayesi olmalıdır. Düzdür, ağır maşınqayırma sənayesi külli miqdarda kapital qoyuluşu tələb edir. Bizim hal-hazırda buna maliyyə vəsaiti ayırmaq imkanımız yoxdur. Lakin hazırda yaratdığımız yüngül sənaye sahələri də yüksək, sivil texnologiya əsasında fəaliyyət göstərməlidir ki, bu sahələrdən gələn gəlir və eyni zamanda xarici ölkələrin məqsədyönlü kapital qoyuluşu sayəsində ağır maşınqayırma sənayesi yaratmaq olar. Ancaq onda biz deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən müstəqildir. Azərbaycanda infrastruktur sahələrinin yaradılmasına hər il xüsusi fikir verilir, büdcədən xeyli vəsait ayrılır. Bu halda da istehsal infrastrukturalarına xüsusi fikir verilməlidir. Bir sözlə, çox gecikmədən Azərbaycan istehsal vasitələri ixrac edən ölkədən istehsal vasitələri ixrac edən ölkəyə çevrilməlidir. Onda dünya ölkələri bizimlə daha çox

hesablaşacaqlar. Bu həm də bazar iqtisadiyyatının maddi-texniki əsasının tam yaradılması üçün əsaslı zəmin olacaqdır

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1) Heydər Əliyev. “Azərbaycan nefti – dünya siyasətində”. Bakı-1997.
- 2) Zəhid Məmmədov “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri”, Bakı-2004.
- 3) Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı – 1998.
- 4) Məmməd Hacıyev. Müasir statistika. Bakı – 2001.
- 5) İrşad Kərimli. Nizami Süleymanov. “Milli iqtisadiyyatın əsasları”. Bakı – 2001.
- 6) G. Z. Yüzbaşıyev, Z.S. Abdullayev. “Azərbaycanın qaz strategiyası: problemlər və proqnozlar”. Bakı – 2006.
- 7) C. Kərimov, A. Orucov, H. İsmayılov. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı. 2007.
- 8) İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı. 2003.
- 9) Экономическая теория. Учебник. М. 2007.
- 10) Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı – 2007.
- 11) Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı – 2008.
- 12) www.azstat.org
- 13) www.economy.gov.az

Резюме.

В работе рассматриваются экономические взаимоотношения Азербайджана с развитыми странами – Францией, Германией, Англией и Италией. В рамках этих взаимоотношений особое внимание уделяется проблемам международной торговли, а также воздействию экспорта и

импорта на социально-экономическое развитие
Азербайджана.

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ” ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİNDƏ ƏLDƏ OLUNMUŞ NƏİLİYYƏTLƏR

**M.A.Hüseynov - AMİ-
nin Ağcəbədi filialının dosenti,
Y.A. Səmədov - AMİ-
nin Ağcəbədi filialının baş müəllimi**

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində neft-qaz hasilatı sahəsinin inkişafı ilə bərabər neft məhsullarının daşınması sahəsinin də inkişafı mühüm təsərrüfat vəzifəsi kimi irəli sürülmüşdür.

Bizə məlumdur ki, hələ “Əsrin müqaviləsi” imzalanandan sonra hasil olunacaq milyonlarla ton xam nefti Qərb bazarlarına çıxaracaq ixrac boru kəmərlərinin hansı ölkələrin ərazisindən keçəcəyi uzun müddət mübahisəli mövzulardan biri olmuşdur. İlk gündən bununla əlaqədar müxtəlif təklif və ideyalar irəli sürülmüş, bəzi dövlətlər tərəfindən bu istiqamətdə rəsmi Bakıya böyük təzyiqlər də göstərilmişdir. Lakin prezident H.Əliyevin siyasi iradəsi, prinsipial və qətiyyətli mövqeyi, habelə o zaman ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti vəzifəsində çalışan cənab İlham Əliyevin danışıqlar prosesində nümayiş etdirdiyi diplomatik məharət, tərəfdaşları inandırmaq bacarığı sayəsində Azərbaycan neftinin nəqli marşrutları barədə optimal qərarlar qəbul edilmişdir. 1996-cı ilin yanvar ayında Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk marşrutu ilə nəql edilməsi haqqında Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında hökumətlərarası saziş imzalanmış, 1997-ci ilin oktyabr ayında həmin xətt istifadəyə verilmişdir. 1997-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında neftin Qara

dənizə çıxarılması üçün Bakı-Tbilisi-Supsa marşrutu ilə nəqlini nəzərdə tutan saziş də imzalanmışdı. 1999-cu il aprelin 17-də müstəqil respublikamızın tarixində daha bir əlamətdar hadisə yaşanmışdır-Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna prezidentlərinin iştirakı ilə uzunluğu 850 km, illik buraxılış qabiliyyəti isə 5 milyon ton olan Bakı-Supsa neft kəməri ilə bərabər Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verilmişdir.

Bununla belə həmin kəmərlər də Azərbaycanın getdikcə artan ehtiyaclarını tam ödəmək iqtidarında olmamışdır. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində neft hasilatının tam çoxalması yeni əsas ixrac boru kəmərinin qısa bir zamanda inşasını da tarixi zərurətə çevirmişdir. Prezident H.Əliyev bununla bağlı müdrik, uzaqgörən qərarını hələ ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında vermiş və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ideyasını ilk dəfə olaraq gündəmə gətirmişdir. Azərbaycan xalqının mənafeyini daim uca tutan ulu öndərimiz H.Əliyev sonrakı mərhələdə də böyük diplomatik ustalıqla həmin kəmərin alternativsizliyini “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak edən şirkətlərə, habelə onların təminatçısı olan dövlətlərə qəbul etdirə bilmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası üzərində dayanan prezident H.Əliyevin strateji və siyasi baxımdan qətiyyətli, prinsipial mövqeyinin ən optimal qərar olduğunu hal-hazırda həyat özü də sübuta yetirdi.

1998-ci il oktyabrın 29-da prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi ilə bağlı “Ankara bəyannaməsi” imzalamışlar. 1999-cu ilin noyabr ayının 18-də ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cumhuriyyəti əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair (1) razılaşma əldə olunmuşdur. Həmin razılaşmaya ABŞ və Qazaxstanın dövlət başçıları da imza atmaqla üzərlərinə müəyyən hüquqi və siyasi

təəhhüdlər götürmüşdülər. Bakı-Tbilisi-Ceyhanın reallaşması “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra Azərbaycan üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edən mühüm hadisə olmuşdur.

2002-ci il sentyabr ayının 18-də Səngəçal terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin təməl qoyma mərasimi keçirildi. Bu tədbir ulu öndərimiz H.Əliyevin yeni neft strategiyasının əməli nəticəsi və 2003-cü ildən başlayaraq cənab İlham Əliyev tərəfindən o dövr əfsanəsinin reallığa çevrilməsində göstərdiyi fədakarlığının məntiqi nəticəsi oldu. Belə ki, respublikamızın dinamik iqtisadi inkişafına təkan verən yeni neft strategiyası 2003-cü ilin oktyabrından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirildi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2005-ci ildə ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayan transmilli layihələrin gerçəkləşdirilməsinə diqqəti daha da artırdı. Xüsusilə də H.Əliyevin əsasını qoyduğu yeni neft strategiyasının reallaşdırılması baxımından 2003-2008-ci illərdə kifayət qədər uğurlu nailiyyətlərə imza atıldı. 2004-cü ilin fevralında Bakı-Tbilisi-Ceyhanın maliyyələşdirilməsi məsələsi tam həllini tapdı. 2004-cü ilin fevral ayının 4-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin iştirakı ilə “Gülüstan” sarayında Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin layihəsinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar sənədlərin imzalanması mərasimi keçirildi. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətlərinin, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kreditorlar qrupunun nümayəndələri tərəfindən imzalanan maliyyələşmə paketi 78 müxtəlif tərəfin 17 mindən artıq imzası olan 208 maliyyə sənədini əhatə etdi. Ümumi dəyəri 3,6 milyard ABŞ dolları olan layihənin xərcinin təxminən 30%-i səhmdarların vəsaiti hesabına, qalan 70%-i isə üçüncü tərəfdən maliyyələşmə formasında təmin olunması nəzərdə tutulurdu. Artıq göründüyü kimi, fevral

ayının 4-dən başlayaraq Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşasına start verildi və qısa bir müddət ərzində uğurlu nəticələr əldə olunmağa başlandı. Təsadüfi deyil ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin reallaşmasında yüksək diplomatik bacarığına və global enerji layihələrinin maneəsiz gerçəkləşməsinə xidmət edən uğurlu siyasətinə görə, eyni zamanda digər çoxsaylı fəaliyyətinə görə Türkiyənin tanınmış nüfuzlu nəşirlərindən olan “Siyasət” jurnalının idarə heyəti Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevi “2004-cü ilin dövlət adamı” elan etmişdir. Göründüyü kimi, İlham Əliyevin yüksək diplomatik bacarığı nəticəsində vaxtilə prezident H.Əliyevin memarı olduğu Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri reallığa çevrildi və müxtəlif mətbuat orqanları səhifələrində kəmərin açılış günü əldə olunan nailiyyətlərə aşağıdakı şəkildə yüksək qiymət verildi: “İyulun 13-də (2006-cı il 13 iyulda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin açılışı oldu) Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin rəsmi açılışı H.Əliyevin neft strategiyasının təntənəsi, üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gündür” (2).

Bütün bu uğurlar onu sübut edir ki, prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu-diplomatik siyasəti nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri reallığa çevrildi və bu təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Avroatlantik məkanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynamaqla bərabər, həm də respublikamızın iqtisadi baxımdan güclü bir dövlətə çevrilməsində mühüm bir mərhələnin başlanğıcını qoydu.

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində neft sənayesinin inkişafını təmin edən onun maddi-texniki bazası sahəsinin də möhkəmləndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi məsələləri günün mühüm vəzifəsi kimi ön plana çıxarılmışdır. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq bu istiqamətdə də uğurlu nəticələr əldə edildi. Prezident İlham Əliyevin yüksək diplomatik bacarığı sayəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin reallaşdırılması üçün mühüm amil olan onun maddi-texniki bazası yaradıldı. İlk növbədə Bakı-Tbilisi-

Ceyhan neft kəməri layihəsinin reallaşdırılması üçün lazım olan 2,95 milyard ABŞ dolları həcmində vəsaitin əldə edilməsinə nail olundu və kəmərin çəkilişinə lazım olan boruların istehsalını “Sumitoma” (Yaponiya) şirkəti, digər texniki problemlərin həllini isə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, İtaliya, Finlandiya, Almaniya, Türkiyə, Çexiya və bir sıra başqa ölkələrin neft şirkətləri öz üzərlərinə götürdülər. Göründüyü kimi prezident İlham Əliyevin böyük diplomatik bacarığı sayəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilişi üçün lazım olan maddi-texniki bazanın yaradılması bu kəmərlə bağlı ortaya çıxan əfsanənin gerçəkliyə çevrilməsində həlledici hüquqi nöqtə oldu.

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi İdarəsinin də texniki imkanları xeyli genişləndirildi və neft sənayesi məhsullarının daşınmasında mühüm yerlərdən birini tutan bu müəssisəyə Nijni-Novqorodda istehsal edilən iki ədəd 13 min ton tutumlu tankerlərin gətirilməsi üçün razılıq əldə edildi.

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Bakı Dərin Özüllər Zavodunun da maddi-texniki imkanları xeyli genişləndirildi və “Qərbi və Şərqi Azəri” yataqlarında layihə üzrə işlərin həyata keçirilməsi üçün olan platformaların bu zavodda tikilməsi qərara alındı.

“Şahdəniz” platformasını isə qazma avadanlıqları ilə təmin etmək üçün Norveçin Qrimsad şəhərindən Bakıya qazma avadanlığı və onunla əlaqədar beş partiya yükün yola salınmasına göstəriş verildi. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin işlənməsi üçün Niderlandın “Merkon” şirkəti ilə müqavilə imzalandı, layihə dəyəri 11 milyon ABŞ dolları olan müqavilədə yatağın qazma avadanlıqları ilə təchizini də həmin şirkət öz üzərinə götürdü (3). Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, İlham Əliyevin prezidentliyinin ilk illərindən başlayaraq “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Azərbaycan neft sənayesinin ən mühüm

sahələrindən olan maddi-texniki sahənin də inkişafına böyük diqqət yetirildi, bunun nəticəsində neft sənayesinin müxtəlif sahələrində böyük nailiyyətlər, uğurlar və müvəffəqiyyətlər əldə olundu.

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi sahəsində əldə olunan uğurları aşağıdakı rəqəmlərdən aydın görmək mümkündür: Məsələn, ARDNŞ-i üzrə tikinti işlərinə 2006-cı ildə 266,8 milyon manat sərf edildiyi halda, bu rəqəm 2007-ci ildə 703,4 milyon manat olmuşdur. “Neft-qaz tikinti trest” də tikinti işlərinə 2006-cı ildə 126,2 milyon manat vəsait sərf etdiyi halda, 2007-ci ildə bu rəqəm 436,7 milyon manata çatdırılmışdır. 2007-ci ildə magistral qaz kəmərlərinin inşasında da yüksək nəticələr əldə edilmişdir. 2008-ci ildə isə rekord miqyasda 262 km uzunluğunda yeni xətlərin çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdur (4).

Beləliklə, **qeyd etmək olar ki**, prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində sənayenin ən mühüm sahələrindən olan neft məhsullarının daşınması və maddi texniki təchizatı sahələrində həyata keçirilən nəhəng təsərrüfat işləri Azərbaycan neft sənayesinin dinamik xətlə inkişafını təmin etmiş və gələcəkdə daha böyük nailiyyətlərin əldə olunmasında həlledici rol oynamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti, 5 may 2006-cı il.
2. “Azərbaycan” qəzeti, 13 iyul 2006-cı il.
3. “Azərbaycan” qəzeti, 16 oktyabr 2004-cü il.
4. “Azərbaycan” qəzeti, 12 yanvar 2008-ci il.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun ictimai-siyasi görüşləri

Dos. İ. Ə. Eyyubov

Görkəmli ədib, ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Əlimərdan bəy Topçubaşov 1862-ci ilin may ayının 4-də Tiflisdə anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarından atasını itirən Əlimərdan bəy 1885-ci ildə Tiflis gimnaziyasında orta təhsilini başa vurmuşdur. O, 1885-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, 1889-cu ildə oranı bitirmişdir. 1994-cü ildə Bakıya gəlmiş bir müddət Bakıda hüquq-mühafizə orqanlarında vəkil kimi işləmişdir. O, 1894-cü ildə Həsən bəy Zərdabinin qızı Pəri xanımla ailə qurmuşdur.

Böyük istedadla malik olan Əlimərdan bəy öz ana dilindən başqa rus, fransız, fars, ingilis, gürcü dillərini də mükəmməl öyrənmişdir. Bakıda deyil bütün Rusiyada yaşayan müsəlmanlar arasında nüfuz qazanan Topçubaşov təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının milli-azadlıq hərəkatı tarixinə daxil olmuşdur.

1890-cı illərdə maarifpərvər Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda yerləşən “Kaspi” qəzeti redaksiyasını və onun mətbəsinə pulla satın alır. 1998-ci ildə mətbəni yeni binaya köçürür. Tağıyev o dövrün ziyalıları içərisindən xoşu gələn Əlimərdan bəy Topçubaşovu seçərək “Kaspi” qəzetinin redaktorluğunu ona həvalə edir. Topçubaşov qısa bir müddət ərzində şəhər əhli tərəfindən tanınır. Ona hər yerdə Bakı ziyalılarından biri kimi hörmət edilir. Qısa bir müddətdən sonra Topçubaşov Bakı Dumasına deputat seçilir. Əlimərdan bəy Topçubaşov bir ziyalı kimi şəhər məktəblərinə yaxından köməklik göstərir.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Kaspi” qəzetində M. F. Axundova həsr olunmuş “İlk Azərbaycan dramaturqu” adlı məqaləsi çap olunur. Onun ardınca Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabına yazdığı resenziyası və bu kimi Azərbaycan ədəbiyyatına aid

məqalələri dərc olunmuşdur. Bunlar oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Əlimərdan bəy Topçubaşov bir müddət rus dilində nəşr olunan “Bakinski torqovı – promışlennək listok” qəzetinin də redaktoru olmuşdur.

Əlimərdan bəy Topçubaşov öz ictimai-siyasi görüşlərini genişləndirmək məqsədi ilə “Bakı qız gimnaziyasının”, Ticarət məktəbinin, rus-müsəlman qadın məktəbinin və digər şəhər məktəblərinin himayədarları şurasının üzvü kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

XX əsrdə Çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkəçilik və ayrı-seçkilik siyasəti Azərbaycan xalqına da böyük təsir göstərmişdir. Bu dövrdə müsəlman xalqlarının azadlıq mübarizəsinə hazırlığın tərkibində Topçubaşovun əvəzsiz xidməti olmuşdur.

1905-ci il birinci rus inqilabı dövründə avqustun 15-də Nijni-Novqoroddakı yarmarka zamanı Oka çayında “Qustavstruve” gəmisində Ümumrusiya müsəlmanlarının birinci qurultayı açılmışdır. Qurultayada Qafqaz, Krım, Kazan, Ural, Türkünstan və Sibirdən gəlmiş 150 nəfərə yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. Qurultaya Əlimərdan bəy Topçubaşov rəhbərlik etmişdir. O, çıxışında demişdir ki, “Ey möminlər! Ey qardaşlarım, Mən bugün o qədər məmnun oldum ki, bu məmnunluğum heç bir vaxt xatirimdən çıxarmaram. Bu günün bundan sonra ümumrusiya müsəlmanları üçün bayram olacağı şübhəsizdir. Biz türk balaları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dilimiz birdir. Qərbdən Şərqə qədər bizim atalarımızın mülki idi. Atalarımız o qədər qəhrəman millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krımın bağlarında, Kazanın göllərində və Orta Asyanın ovalıqlarında atalarımızın mülki olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda, öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkanımız qalmadı”.

Qurultayada Əlimərdan bəyin hazırladığı 23 maddəlik nizamnamə və 79 maddəlik proqram layihələri üzrə

“Ümumrusiya müsəlman ittifaqı” – “İttifaqul-müsəlman” partiyasını təşkil etmək qərarına alınır.

1906-cı ilin yanvar ayında Rusiya müsəlmanlarının 2-ci qurultayı Peterburqda keçirilir. Orada da Əlimərdan bəy Topçubaşov iştirak edir. 1906-cı ildə yenidən 3-cü qurultay Nijni-Novqorod şəhərində keçirilir. Ə. Topçubaşov bu qurultayda bu dəfə də qurultayın sədri seçilir və qurultayı böyük həvəslə idarə edir. Burada “İttifaq” partiyasının nizamnaməsinə yenidən baxılır. Müsəlman uşaqlarının digər xalqların uşaqları ilə bərabər təhsil almaları barədə layihə hazırlanır. Eyni zamanda seçki hüququ haqqında, müsəlmanların sünnü-şiə məsələlərinə və s. proqramda yer ayrılır.

Ə. Topçubaşov 1906-cı ildə Bakı Quberniyasından Peterburqda açılan I dövlət dumasına deputat seçilir. O, dumanın “Müsəlman fraksiyasını” yaradır. Bu fraksiyanın idarə heyətinə 7 nəfər üzvü seçilmişdir.

Çar II Nikolay 22 iyunda Dövlət Dumasının buraxılması haqqında fərman verir. Buna etiraz olaraq 167 nəfər Follandiyanın Viborq şəhərinə toplaşaraq məşhur “Viborq bəyənnaməsi”ni imzalayırlar. Bu bəyənnaməni imzalayanları o cümlədən Ə. Topçubaşovu da məhkəməyə verirlər. Məhkəmənin qərarı ilə onları 3 ay həbs edirlər. Eyni zamanda məhkəmə qərara alır ki, onlar hər hansı bir siyasi işlə məşğul ola bilməzlər.

Əlimərdan bəyin “Kaspi” qəzetinin idarə etmək və mətbəə işlətmək haqları da əlindən alınmışdır. O, 1906-cı ildən 1916-cı ilə kimi Qafqaziyada zemstvo işləri ilə məşğul olmuş bütün haqlardan məhrum olunduğuna baxmayaraq vəkilliklə məşğul olmuşdur. O, Bakıda “Nicat” maarif cəmiyyətinin rəisi olmuş, “Səadət” məktəbinin fəxri müdiri sifətilə də məktəbi müdafiə etmişdir. O, gürcü şairi Seretellinin dəfn mərasimində söylədiyi nitqində demişdir ki, “Azərbaycanlıların və bütün Qafqaziya müsəlmanlarının simpatiyası – yaşa və başqasına

yaşamaq imkanı ver! Biz yaşamaq prinsipinə riayət edək, yaşamaq millətin tərəfindədir”. Əlimərdan bəy Topçubaşovun fikircinə Azərbaycanlılarla gürcülər bir münasibətdə, bir ittifaqda olmalıdırlar.

Əlimərdan bəy Topçubaşov sonrakı dövrlərdə yəni 1916-cı ildə Tiflisdə, 1917-ci ildə Moskvada və həmin ildə Bakıda keçirilən müsəlmanların qurultaylarında da sədrlik etmişdir. Qurultaylarda o, irqi, milli, dini bərabərliklərin verilməsi, eyni zamanda müsəlmanlara da söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq tətil və s. kimi siyasi azadlıqların verilməsini elan etmişdir.

Topçubaşov 1917-ci ilin sonuna qədər Bakıda Azərbaycan Milli Komitəsinə sədrlik edir. O, həmin ildə Gəncədən Rusiya müsəlmanları məclisinə nümayəndə seçilir. 1917-ci ilin fevralından sonra o ömrünün axırına kimi heç bir siyasi partiyanın üzvü olmayacağını elan edir.

Məlum olduğu kimi 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunmuşdur. Yeni yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün dünyada tanınmasında Əlimərdan bəy Topçubaşovun böyük xidməti olmuşdur.

1918-ci ilin iyulunda Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi hökumətdə xarici işlər naziri vəzifəsini tutur. Həmin ilin yayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəvqəladə elçisi və səlahiyyətli naziri kimi İstanbula yola düşür. Yolda müxtəlif səbəblərə görə ləngiyir. Sentyabr ayında İstanbula gəlir. Burada İngiltərənin, Rusiyanın, ABŞ-ın nümayəndələri ilə və digər nümayəndələrlə 36 rəsmi görüşlər keçirir. Bu görüşlər onun dərin biliyə, geniş dünyagörüşə, diplomatik yanaşmalar aparmaq səriştəliyinə, beynəlxalq hüquq və diplomatiya elmi ilə dərinlən tanışlığına bir daha əyani sübutdur.

1918-ci ildə Türkiyədə onun “Azərbaycanın təşəkkülü” adlı əsəri çap olunur. Elə həmin ilin dekabrın 7-də Bakıda keçirilən parlamentdə M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə Əlimərdan

bəy Topçubaşov bir səsle parlamentin sədri seçilir. O, Bakıda olmadığı üçün onun işini birinci müavin seçilən Həsən bəy Ağayev icra edir.

1918-ci il aprel ayının 22-də dəniz və dəmiryolu ilə Topçubaşov İstanbuldan Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Fransaya gedir. O, burada ABŞ-ın prezidenti V. Vilsonla, Fransa və İtaliyanın dövlət başçıları və başqaları ilə görüşür.

Topçubaşov Paris sülh konfransında vahid mövqedən gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin mənafeyi mövqeyindən çıxış edir. Azərbaycan həqiqətlərini konfrans iştirakçlarına çatdırır. Konfransda Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin müstəqilliyini de-fakto tanıdıqlarını elan eirlər. Bu Ə. Topçubaşovun böyük fəaliyyətinin nəticəsində olmuşdur. Əlimərdan bəy Topçubaşov rus qoşunlarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı apardığı qanlı hadisələri eşitmişdir, o, bu hadisələrdən qorxaraq Azərbaycana qayıtmışdır. O, Fransada qalmış, 1934-cü il noyabrın 5-də Parisin Sen-Deni rayonunda vəfat etmiş, st. Kloud qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Muasir dövrdə Azərbaycan nümayəndələri fransaya səfər edərkən dəfələrlə Topçubaşovun qəbrini ziyarət etmişlər. Bəlkə gələcəkdə Topçubaşovun qəbri Azərbaycana köçürüləcəkdir. Bu hər bir azərbaycanlının arzusudur. Bu gün uzaqda deyil.

Kütləvi siyasi tədbirlər və siyasi sosiallaşma

Dosent Ü.A.Şəfiyev

Bəşər tarixi boyu insanlar siyasi iştirakçılığa , siyasi qərar qəbulu ixtiyarına sahib çıxmağa əbədi meyilli olmuşlar. Sosietal zəminli bu meyl əlbətdə hər zaman gerçəkləşə bilməmiş,tarixi mərhələlər adlayaraq müasir gerçək

emansipasiya taleyini yaşamaqdadır. Bu daha çox bəşər siyasi şüurunun boyartımının elə keyfiyyət halıdır ki, insanların siyasət qabiliyyətlərinin realizəsinə onların mənsub olduqları tarixi-sosial statusları (irqi,cins, milli-dini , strat və.s.) baryer yaratmır,əksinə qlobal bəşəri sifariş kimi günümüzün reallığına çevrilməkdədir. Zaman-zaman idarəetmə sistemləri və rejmlərinin (aristokratiya, monarxiya, respublika, avtarkiya və.s.) əvəzlənməsi, nəhayət, estafeti demosun hakimiyyətinə (demokratiya) ötürmək zorunda qalmışdır. Siyasi fikir adamı Frensis Fukayamanın » tarixin sonu» qənatini bölüşmədiyimizdən o fikirdəyik ki, demoratiya son hədd deyil, idarəetmə forması, siyasi qərarqəbulunun optimumları ilə bağlı bəşəri ictimai axtarışın davamı şübhəsizdir.

Ancaq qlobal miqyasda demokratiyanın heç olmasa bir etalon nümunəsinə bəşəriyyət hələ nail ola bilməmişdir.Demokratiyanı ixrac edən ölkələrdə mövcud olan demokratiya xalq hakimiyyətinin təntənəsindən daha çox metropol məqsədə yönəlidir.Bu simada çıxış edən demokratiya ilə kommunist, sosialist demokratiyası arasında təkə şüar qohumluğu (sosializmin bütün ölkələr boyu hücumu - dünya demokratiya sisteminin yaradılması) deyil, xilaskar ordu misiyasının identikliyi, çağırışa cavab və onun institutlaşmış halı və.s. atributlar da oxşar mahiyyət kəsb etməkdədir. Demokratiya vasitə kimi məqsəd olan demokratiya üçün ciddi təhlükə kimi öz-özünün qəbirqazıyanı kimi çıxış edə bilər, nesə ki,sosializm öz əsl mahiyyətini yaşamadan vasitə olaraq tarixin muzeyinə atıldı. Demokratiya normal siyasi sosiallaşmış cəmiyyətlərdə daha çox münbit inkişaf imkanı qazanır. Siyasi sosiallaşma ömrünü yaşayan subyektin siyasi iştirakçılığı demokratik dəyərlərə sahib çıxma şansını artırır. Demokratiya qədim idarəçilik forması kimi öz tarixi təcrübə yolu ilə insanlıq tarixinə çox şey deyir.İlkin təcrübə kimi Afina demokratiyası (Perikl epoxası) belə bütün xalqı, təbəqələri əhatə etmir (400

min əhalidən ancaq 40 mini tam hüquqlu vətəndaş idi) müəyyən müddətdən sonra öz yerini oxlokratiyaya və son nəticədə kütlə tiraniyasına ötürdü. İnsanların siyasi iştirakçılığının oxlokratiya keyfiyyət halında çıxış etməsi anomol siyasi sosiallaşma təzahürü olub daha sərt rejimlərin tətbiqini zəruri edir.

Siyasi iştirakçılığa fərd şüurlu və avtonom şəkildə qoşularsa, bu halda daha çox demokratik dəyərlərin təntənəsindən danışmaq olar. Ancaq cəmiyyətin sosial xarakteri də bu bu çağırışa meyilli olmalıdır. Əgər siyasi iştirakçılıq etatizmin sayəsində və ya qeyri siyasi uollarla gerçəkləşərsə bu zaman ən yaxşı halda demokratiya totalitar mahiyyət kəsb edə bilər.

Demokratiya yolunda nə qədər qan tökülsə, nə qədər mürəkkəb axılırsa da bu gün də demokratik dəyərlər inandırma yolu ilə deyil, məcburetmə metodları ilə yayılmaqdadır. Bu isə onun məqsəddən çox vasitə olduğuna şəhadət verir.

Demokratiyanın əsas atributlarından biri kimi müxtəlif maraq, tələblərin təmin edilməsini, idarə edənlərin seçilməsini, insanların siyasi qərarqəbulunda iştirakını nəzərdə tutan siyasi iştirakçılığın təmin olunması çox önəmli məsələdir. Siyasi iştirakçılıq leqal və qeyri-leqal formasından asılı olmayaraq sosiallaşma və resosiallaşma prosesinə təsirsiz ötürmüşür. Kütləvi siyasi iştirak təkə vətəndaşların elektoral aktivliyini özündə ehtiva etməyib, həmçinin qeyri-konvensional siyasi aktivliyini əhatə edir. BMT Baş Asambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli toplantısında qəbul olunmuş insan haqları ilə bağlı deklarasiyanın 21-ci maddəsində ilk dəfə olaraq vətəndaşların siyasətdə və dövlətin idarə olunmasında iştirakı məsələsi təsbit olundu. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşların siyasi iştirakçılığı məsələsi öz ifadəsini 1-ci fəslin 2-ci maddəsi, 3-cü fəslin 55, 56, 58-ci maddələrində tapmışdır.

Seçkilər, referendum və digər kütləvi siyasi tədbirlər vətəndaşların siyasi sosiallaşmasının əsas amillərindən biridir. Bu da tam başa düşüləndir. Belə ki, referendum, seçkilər və digər kütləvi siyasi aksiyalar zamanı aparılan siyasi-hüquqi marifləndirmə işləri, vizual və virtual təsir vasitələri insanların siyasi sosiallaşmasına birbaşa təsir imkanı qazanır. Sözügedən tədbirlərdə və aksiyalarda insanların maraqları, mənafelərinə toxunan şüarların səslənməsi, insanların siyasi iştirakçılığa dəvət olunması və s. siyasi sosiallaşma üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Paris məktubları. Bakı., 1988-cı il
2. Əliyev Mövsüm – Əlimərdan bəy Topçubaşov – “Odlar yurdu” jurnalı, №16. 1988-cı il
3. Paşayev Ataxan – Cümhuriyyətin görkəmli xadimi, diplomat Əlimərdan bəy Topçubaşov. Dirçəliş – XXI əsr jurnalı, № 1, 2006-cı il
4. Hüseynov Şirməməd. Əlimərdan bəy Topçubaşi. Bakı., 525-ci qəzet. 3 mart. 2007-ci il
5. Hüseynov Şirməməd. Əlimərdan bəy Topçubaşi. Bakı., 525-ci qəzet. 10 mart. 2007-ci il
6. Адрес – календарь Азербайджанской республики на 1920 г. Баку. 1920 г.

Факторы формирования НАТО

Н.Алиева, магистрант

По окончании второй мировой войны страны Западной Европы находились в состоянии физической и экономической разрухи, к которой добавился и страх перед господством СССР. Усилившийся в военном и политическом отношении Советский Союз рассматривался

как системная угроза стабильности в Европе и, в целом, западной цивилизации.

СССР добился значительных территориальных приобретений в Европе по итогам второй мировой войны и настаивал на их признании в международно-правовом порядке. Проблема заключается в том, что большая часть этих территорий была получена СССР в ходе реализации пакта Молотова – Риббентропа, иными словами как результат политики, которая была принципиально осуждена. Кроме того, Атлантическая Хартия 1941 года декларировала свободу самоопределения наций и отказ от территориальных приобретений. Настойчивость СССР восстановить границы российской империи вызывала в западных столицах смешанные эмоции. Опыт антибольшевистского “ санитарного кордона ” в Центральной Европе определил существенный интерес Москвы в установлении дружеских режимов по периметру СССР. Присутствие советских войск и оккупационный режим создавали для этого на редкость благоприятные условия. Москва действовала в этом вопросе очень аккуратно, создавая видимость демократического процесса. Цели и методы СССР в Центральной Европе вызывали противодействие на Западе. США и Англия выражали протест против односторонних действий СССР в Румынии, Болгарии, Польше.

В тоже время Советский Союз пытался решить актуальный вопрос российской внешней политики - контроль над черноморскими проливами. Нежелание правительств США и Великобритании учесть “законные интересы” России привел к серии антизападных публичных выступлений в СССР в начале 1946 года. В феврале 1946 года поверенный в делах США в Москве Д.Кеннан в своем ответе на запрос Вашингтона, известном как “Длинная телеграмма” Кеннана, сформулировал

основные идеи сдерживания СССР. В марте 1946 года У.Черчилль, выступая в Фултоне, в своей знаменитой речи о “ железном занавесе” предупредил некоммунистическую часть населения земного шара об угрозе агрессии со стороны СССР. Так, опасность гитлеризма, по мнению лидеров США и Англии, сменила советская угроза. Официальная Москва расценивала эти высказывания как призыв к войне против Советского Союза.

Исследователи считают, что стороны смогли бы преодолеть растущие противоречия, если бы не критический период зимы 1946-1947 годов, когда существенно ухудшается экономическая ситуация в Европе и возникает необходимость определения Вашингтоном его европейской политики, после чего события начали развиваться со стремительной быстротой.

Переход с лета 1947 года к прямой конфронтации между Западом и Востоком логично поставил проблему повышения гарантий безопасности на континенте. Формальную возможность для этого открывала статья 51 Устава ООН, гарантирующая право на индивидуальную и коллективную самооборону. Первым таким опытом стал Договор о союзе и взаимопомощи, заключенный Великобританией и Францией в Дюнкерке 4 марта 1947 года.

В марте 1947 года Вашингтон принял новый политический курс, известный как доктрина Трумена. В июне 1947 года госсекретарь США Д.Маршалл, выступая в Гарварде, выдвинул программу экономического восстановления Европы (план Маршалла). В соответствии с этим планом всем европейским странам (в том числе СССР) до 1951 года предлагалась экономическая помощь с условием, что европейские правительства возьмут на себя ответственность за осуществление программы и, объединившись, сами будут содействовать восстановлению

Европы. Напряженность в Европе продолжала нарастать, и западноевропейские демократии запросили США о гарантиях безопасности. В марте 1948 года Великобритания, Франция и страны Бенилюкса подписали Брюссельский договор, предусматривающий экономическое, социальное и культурное сотрудничество, а также обязательство коллективной обороны. Оформление гарантий безопасности открывает дорогу практической реализации плана Маршалла и экономического сотрудничества между странами Запада. Президент Трумэн делает публичное заявление о готовности США защищать западную Европу, встает вопрос о возможной формализации этих гарантий. Однако участие США в военном альянсе с Европой требовало определенной законодательной подготовки. Соответствующий акт Сената, известный как резолюция Ванденберга, был принят 11 июня 1948 года.

2 апреля 1948 Конгресс утверждает выделение средств, а 16 апреля подписывается Конвенция о европейском экономическом сотрудничестве между министрами иностранных дел 16 европейских стран и комендантами западных оккупационных зон Германии.

Весной 1948 в Лондоне собирается конференция шести держав (США, Англия, Франция и страны Бенилюкса) по объединению зон Германии, находящихся под западным контролем. Начинаются консультации о военных гарантиях Европе со стороны США и создании НАТО. В апреле Лондонская конференция возобновляет свою работу и к июню принимает основные решения по восстановлению экономики и государственности в западной части Германии. 18 июня проводится финансовая реформа в западных секторах Берлина. В октябре 1948 года получают одобрение планы по формированию Североатлантического пакта, а 4 апреля 1949 года,

несмотря на резкий протест СССР, 12 государств подписывают Вашингтонский договор о НАТО. Необходимо отметить, что Англия рассчитывала использовать этот военно-политический блок не только против сил общественного прогресса в Европе, но и для обеспечения своей руководящей роли в европейских делах. 5 мая 1949 года десять государств подписывают в Лондоне соглашение о создании Совета Европы. 8 мая принимается конституция ФРГ. 9 мая 1949 Советский Союз снимает блокаду Берлина как признание того, что попытка заставить Запад пересмотреть свою политику и учесть советские интересы, окончательно провалилась.

Теперь у США не оставалось другой альтернативы, как взять на себя обязательство обеспечить оборону Европы. При этом у существенной части экспертов и политиков было трезвое понимание приоритетов: военный альянс необходим, но второстепенен к экономическим задачам восстановления Европы.

Европейские члены нового альянса в начале были сравнительно пассивными получателями помощи; хотя они и предоставляли 80 % войск в Европе, но там не менее зависели от более существенного вклада США, без которого их собственный вклад никак не отвечал их основным потребностям и не снимал их опасения. Хотя формально договор представлял собой соглашение о коллективной безопасности, на деле это было нечто вроде прежних договоров о протекторате, согласно которым крупная держава брала под своё крыло более слабые территории. Договор учреждал постоянную организацию НАТО (организация Североатлантического договора) для политических дискуссий и военного планирования и, некоторые её основатели, а впоследствии верные сторонники ожидали, что она перерастёт в нечто большее, чем простой военный альянс, в некое дружеское

соглашение, сообщество или союз. Но ничего подобного не случилось по целому ряду причин:

- Огромная разница в потенциалах Соединённых Штатов и любого другого участника договора;

- Неспособность европейских стран – членом образовать политическое объединение под стать Соединённым Штатам;

- Необъятность просторов Атлантического океана;

- Бесспорная приверженность США принципу суверенитета, который представлялся им чем-то старомодным, если дело касалось других;

- Возрождение мощи Европы и её уверенности в себе и исчезновение угрозы со стороны СССР примерно к середине срока действия договора.

Почти полвека НАТО был главным орудием холодной войны. Театром её действий была Западная Европа, Атлантика, а также Средиземноморье. Европейские члены организации предоставляли основную часть войск, американцы – основную часть техники и большую часть денег. Европейцы проявляли осторожность, избегая любых форм военного союза между собой, в котором можно было бы усмотреть подрыв евро-американских связей. Кроме того, им было гораздо труднее, чем американцам, признать, что антисоветский альянс означает прекращение вражды с немцами и включение Западной Германии в их союз. Этот самый грандиозный в истории НАТО шаг, который вызвал некоторую растерянность в то время, когда советская угроза почти полностью исчезла, был ускорен событиями, происшедшими за тысячи миль, в Азии – войной в Корее. Вспыхнувшая через год после подписания Североатлантического договора война потребовала от Соединённых штатов новых значительных ресурсов и вызвала опасения относительно возможности подобных

военных действий в Германии. Поэтому, Вашингтон стремился превратить своих союзников из пассивных протезов в младших партнёров и создать в самой Европе в противовес советским армиям контрсилу, отделённую от американской авиации дальнего действия, хотя и базировавшейся в Европе, но подчинявшейся исключительно американскому командованию даже после того, как было создано объединённое командование НАТО. Однако союзники оставались все еще слабыми. Англия и Франция, чьи армии были связаны обязательствами в основном вне Европы, не могли быстро оказать существенной помощи, и поэтому их было легче заставить согласиться с экстренным решением США вновь вооружить немцев. Антисоветский альянс, появления которого опасалась Москва в период между двумя мировыми войнами, теперь оформился, и к концу 1950 года генерал Эйзенхауэр возвратился Европу как главнокомандующий силами нового огромного альянса. В том же году Греции и Турции было предложено сотрудничать с союзниками в защите Средиземноморья, хотя полноправными союзниками они стали лишь в начале 1952 года: их сотрудничество помогло укрепить восточный фланг для защиты центрального сектора и создать угрозу для СССР с юга. В начале 1951 года стал действовать новый штаб (Штаб Верховного главнокомандующего Объединёнными вооружёнными силами НАТО в Европе).

Ослабление советской угрозы и опасений по поводу экономического краха, а также достижение главных целей НАТО и осуществление «плана Маршалла» придали европейцам новую уверенность, которая вылилась в желание вести свои дела самостоятельно. Поскольку американцы спасали Западную Европу от русского господства, новый настрой был антиамериканским, так как на присутствие именно американцев, а не русских,

натолкнулась волна национализма, который в 60-е годы ещё более обострился в результате возмущения и тревоги в связи с экономическим проникновением американцев – оборотной стороной американских инвестиций, позволивших американцам контролировать европейские предприятия и, таким образом, распоряжаться наймом и увольнением рабочей силы.

Через год между странами – участниками НАТО возникли дискуссии по поводу возможного размещения на территории Европы баллистических ракет средней дальности, а также создания многонационального ядерного органа, а в 1960 году США предложили установить 300 ракет «Поларис», которые находились бы под американским контролем. Эти дискуссии, хотя и безрезультатные, показали, что НАТО не сможет бесконечно опираться на американскую ядерную монополию. Либо сами европейцы создадут силы сдерживания, примерно эквивалентные американскому ядерному вкладу в альянс, тем самым, получив более равное партнёрство, либо следует найти пути создания американо-европейских ядерных сил. Первое решение – создание отдельных европейских сил – предполагало наличие европейского политического органа для контроля над ними, и хотя европейцы были бы рады иметь такие силы, они ничего не делали для создания центрального органа управления. Поэтому решение приходилось искать на путях американо-европейского сотрудничества, и возникли два направления мысли: доктрина «многонациональности» и доктрина «многосторонности». Сторонники «многонациональности» соглашались с суверенным национальным контролем и выступали лишь за передачу национальных сил в ведение командующего НАТО (с возможностью их отзыва), а также за расширение участия всех союзников в стратегическом планировании и

политических консультациях. Сторонники «многосторонности» разработали схему создания «смешанных» сил, в рамках которых ядерным оружием распоряжались бы подразделения с личным составом, набранным в различных государствах. В 1962 году американская администрация приняла концепцию «многосторонности»; вскоре после этого британское и французское правительства продемонстрировали свою неизменную приверженность идее «многонациональности»: Великобритания – в американском понимании, а Франция – без участия американцев. Однако, поскольку американцы надеялись, что «многосторонность» позволит ответить на вопрос относительно Германии, как предоставить немцам достаточную долю в ядерных операциях, не встревожив русских, они настаивали на ней, несмотря на возражения других своих главных союзников. В марте 1963 года они предложили создать многосторонние силы (МСС) в составе 25 надводных кораблей со смешанными экипажами, каждый из которых имел бы на борту по восемь ракет «Поларис», причём $\frac{3}{4}$ расходов должны были оплатить Соединённые штаты и Западная Германия. Причём немцы приветствовали эту схему как средство восстановления тесных отношений с Соединёнными Штатами.

Таким образом, Западу потребовалось чуть меньше двух лет (лето 1947-весна 1949 годов) для того, чтобы организовать с одной стороны - экономическое сотрудничество на многосторонней основе, с другой - создать основы механизма коллективной обороны в Европе. Сотрудничество между союзниками антигитлеровской коалиции сменилось формированием в Европе двух враждебных коалиций.

Enerji təhlükəsizliyi amilinin
Azərbaycan Respublikası
milli təhlükəsizliyində rolu

Rzayev Anar Nəsir oğlu, magistrant

“Təhlükəsizlik” termini ən vacib dəyərlərə qarşı yönəlmiş təhlükədən müdafiə kimi başa düşülə bilər. Müdafiənin təmin edilməsi bütövlükdə götürülmüş kompleks təhlükələrin xarakter və miqyası ilə müəyyənləşdirilir və buna görə də, “təhlükəsizlik” anlayışı bir-birindən ayrılmaz olan “təhlükələr-onlardan müdafiə” cütlüyünü birləşdirir. Təhlükəsizlik - mümkün zərərlərdən müdafiə olunma imkanları, ziyanlı təsirlərin qarşısının alınması, həmçinin kompensasiya olunması imkanlarının məcmusudur.²

Milli təhlükəsizlik sisteminin qurulması dövlət səviyyəsində xeyli əhəmiyyətli məsələdir. Onun yaradılması işində dövlətin prioritet maraqları nəzərə alınır ki, onun vasitəsilə milli təhlükəsizliyin həyata keçirilməsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin konturları cızılır və bu milli təhlükəsizlik sisteminin quruluşu və funksiya etməsinin metodoloji əsasını özündə saxlayır. Ancaq bu amillər heç də o demək deyil ki, bu sistem “mütləq doqma” xarakteri daşıyır və heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Dövlətin daxili və xarici siyasətində əhəmiyyətli dəyişikliklər yaşaması nəticəsində milli təhlükəsizlik konsepsiyasına bəzi korrektələr edilməsi müşahidə edilir. Qeyd etməyə dəyər ki, dövlət qapalı mexanizm deyildir və beynəlxalq səviyyədə, global geosiyasi proseslərin dinamikliyi şəraitində müşahidə olunan hadisələr yeni problemləri özündə əks etdirərək, onların yeni tipli həllini də zəruri edir.

² B.Q.Putilin “Milli və beynəlxalq təhlükəsizlik”

Bir sözlə, Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası anlayışına tərif vermək istəsək, bunu “şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin həyati əhəmiyyət daşıyan maraqlarının istiqamət, vasitə və üsulları barəsində müasir yanaşmalar sistemi” kimi etmək olar. Aydın ki, tarixi hadisələr çoxluğu ilə müşahidə edilən hadisələrin xronologiyası Avropada daxili təhlükəsizliyi təmin edəcək aparatın mümkünlüyünü labüd etmişdir və bunun nəticəsində Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi qurum yaradılmışdır. Bu məsələnin üzərində çox qalmayaraq, qeyd etməliyəm ki, təəssüflər olsun, dünya tarixində müşahidə olunan son hadisələr mexanizmin özünü təsdiq etməsi yolunda bir sınaq olmuş və adıçəkilən qurum hələ də “imtahandan üzüağ çıxmağa müvəffəq olmamışdır”. Bu sözlərin təsdiqi kimi, ən azı Azərbaycana aidiyyəti olan münaqişəni yada salmaq kifayətdir. Hal-hazırda ATƏT tərəfindən köhnə institutların transformasiyası və yenilərinin bərqərar edilməsi yolu ilə keyfiyyətə yeni səviyyədə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş addımlar həyata keçirilir. Xüsusilə də, 1999-cu il Türkiyənin İstanbul şəhərində XXI əsın əvvəlləri üçün təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası qəbul edilmişdir.

İnkişaf etmiş sənayeyə malik ölkələrin enerjiyə olan tələbatı da adekvatdır. Təbii ehtiyatlar cəhətdən çatışmazlıq keçirən Avropa hal-hazırda enerji mənbələri və onlara maneəsiz çıxış əldə etmək üzərində düşünür. Cənubda Əlcəzair və Liviya ilə bir neçə on ildir həyata keçirilən əməkdaşlıq bu günlər artıq yetərli deyildir. Avropa ölkələrinin təbii qaza olan ehtiyacının böyük əksəriyyəti Rusiya hesabına ödənilir. Bu sahədə “Mavi axın”, “Cənub axını” kimi layihələrin perspektivi özünü tam tükətməmişdir. Rusiya əmtəənin birbaşa ünvana ötürülməsi üçün Trans Baltik dənizi layihəsini həyata keçirmək niyyətindədir. Ancaq məsələ bundadır ki, Avropa Rusiyanın tam təsiri altına düşməkdən çəkinir və bu da anlaşılındır. 2009-cu ilin ilk günlərində Rusiya Federasiyası və Ukrayna arasında

yaşanan hadisələrin nəticəsində bəzi Avropa ölkələri böyük miqdarda gəlirdən məhrum oldular. Bütün bu hadisələr 1996-cı ildən ortaya atılan NABUCCO layihəsinə sanki yeni nəfəs verdi. Avropanın bu layihədən əldə edəcəyi başlıca gəlir ondan ibarətdir ki, o, Rusiya qazından asılılığını azaldacaq və daha ucuz başa gələn enerji mənbəyinə sahib olacaqdır.³ Siyasi arenada baş verən bu məsələlərdən vaxtında yararlanmaq əzmində olan Azərbaycan Avropanın enerjiyə olan tələbatında önəmli fiqura çevrilmək şansını itirmək istəmir. Bu da başa düşüləndir. Azərbaycan keçmiş nəhəng Sovet sisteminin qalıqlarından biri olaraq, müstəqilliyini təzə qazanmış gənc respublikadır. Müstəqilliyinin ilk günlərindən (1991-1994) müharibə şəraitinə olması, iqtisadiyyatının yarı-dağınıq halı ölkəni olduqca zəiflətməmişdir. Bu şəraitdə təhlükəsizlik sistemini qurmaq ambisiyaları olduqca xəyali xarakterə malik olurdu. Neft amilinin perspektivi isə bu cəhətdən ölkəyə uğurlu gələcəyi təmin edə bilərdi. Vaxtında aparılan düzgün siyasət, 1994-cü ilin sentyabrında imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” ölkənin qarşısında yeni imkanlar açdı. Bunun sayəsində Qərbi kapitalının ölkəyə dəvət edilməsi ilə uzaq perspektivdə milli təhlükəsizliyin təminatında irəliləyişə nail olundu. Bir tərəfdən artıq investorların kapitalını qoruma əzmi, digər tərəfdən ölkənin əldə etdiyi qazancın müstəqil siyasət yeritməsinə yardım etməsi müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə yardımçı oldu.

Bu cəhətdən, Azərbaycan Respublikasının xarici arenada apardığı balanslaşdırılmış siyasət, regionda Ermənistandan savayı digər bütün dövlətlə, həmçinin Rusiya ilə, daha geniş siyasi səhnədə əsas global siyasi güclərlə tərəfdaşlıq siyasətində irəliləyişlərə nail ola bildi. Ölkənin ikinci prezidenti Ə.Əliyevin zamanında qonşularla korlanmış münasibətləri yeni səviyyəyə qaldıran H.Əliyev

³ “Financial Times” qəzeti 17.02.2009, №7 (16561) Kolin Robinson, Sürrey Universiteti professoru

isteblişmentinin bacarıqlı siyasəti gənc respublikanı o zamankı çətinliklərdən müvəffəqiyyətlə qorudu və milli təhlükəsizliyin təminatında o zaman yeganə perspektiv kimi görünən enerji sahəsinə arxalanmanın həyata keçirilməsi özünü doğrultdu. H.Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası qısa zaman ərzində mümkün və mövcud çətinlikləri dəf edərək, düzgün strateji inkişaf yolunu müəyyən edə bildi. Belə ki, Azərbaycan Xəzər-Qafqaz məkanında regional əməkdaşlıq üçün olduqca mühüm, bir çox hallarda isə həlledici dövlət olub, xüsusən enerji və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynamaqdadır. Bu ümumi strategiyanın başlıca məqsədi dövlətin çiçəklənməsi, davamlı inkişafı və əhalinin rifahının təmin edilməsindən, eləcə də bütün regionda təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunmasına töhfə verməkdən ibarətdir.⁴

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi və hazırda qeyri-sabit olan region dostluq və əməkdaşlıq ruhlu regional və beynəlxalq tərəfdaşlarla birlikdə inkişaf üçün səmərəli istifadə oluna biləcək geniş potensiala və imkanlara malikdir. Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii ehtiyatları ölkənin çiçəklənməsi və milli rifahın təmin olunması üçün perspektivlər açır, onu beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və beynəlxalq enerji təchizatı şəbəkəsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir. Azərbaycan Respublikasının və tərəfdaş ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafına artıq töhfə verən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi, neft və qaz boru kəmərlərinin inşası region ölkələrinin əməkdaşlığının bariz nümunəsidir.

Ölkənin yerləşdiyi coğrafi şərait ona mühüm üstünlüklər verməklə yanaşı, eyni zamanda, onu bir sıra təhlükəsizlik problemləri ilə də üzləşdirir. Bununla bərabər qeyd edilməlidir ki, milli təhlükəsizlik kimi məhfumun daimi olmayan enerji faktoruna tam arxalanması da heç də düzgün hesab edilə bilməz. Bu sahədə ölkədə həyata keçirilən

⁴ “Azərbaycan” qəzeti “Milli təhlükəsizlik sisteminin banisi” Ziyafət Əsgərov

kompleks siyasətin tədbirlər planının varlığı, məsələn, güclü Silahlı Qüvvələrin bərqərar edilməsi, iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verilməsi, pul kapitalını insan kapitalına çevirmək uğrunda görülən tədbirlər təqdirəlayiqdir. Ölkəmizin imzaladığı neft müqavilələri hər bir mürəkkəb proses kimi, iki tərkib hissə olan global və yerli səciyyələri özündə birləşdirir. Geosiyasət global komponentin əsas hissəsini təşkil edir və Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin şirkətləri məhz sabitliyə inanaraq müqaviləni imzalamağa razı olmuşdular. Avropa Birliyinin 2004-cü il Yanvar ayında yayımlanan Yaşıl Kitabına görə, Xəzər Bölgəsi AB üçün yaxşı bir fürsət kimi dəyərləndirilir. Çünki Xəzər Hövzəsi AB-nin Fars Körfəzi Bölgəsinə olan neft bağımlılığını azaltmağa, Rusiyaya olan qaz bağımlılığını əhəmiyyətli dərəcədə balanslaşdırmağa və Körfəz Bölgəsindəki qaz rezervlərinin də nəzarət altına alınmasına xidmət edə biləcəkdir. Riçard Skoloski də Xəzər Hövzəsindəki neft rezervlərinin Körfəz bölgəsindəki yanacaq istehsal həcmi üzərində yoğunlaşan təzyiqləri azalda biləcəyi və Körfəzdə ola biləcək petrol böhranları şəraitində alternativ qaynaq kimi istifadə olunacağını qeyd etmişdir. Amma bölgədə enerji qaynaqlarının inkişafı üzərindəki iqtisadi, siyasi coğrafi, maliyyə və texniki problemlər gələcəkdə Xəzər Hövzəsinin AB-yə neft və qaz ixracatını əngəlləyə biləcəkdir. AB-nin Enerji Sənədində (Green Paper) göstəriləyi kimi “Rusiya və Xəzər Dənizindəki enerji sahələri Avropa Birliyi üçün son dərəcə önəmlidir. AB-nin texniki məlumat sənədlərində Xəzər Dənizinin 25 milyard barel civarında petrol rezervinə sahib olduğu göstərilir. AB öz enerji və enerji tranzit təhlükəsizliyini, parallel olaraq, səkkiz keçmiş Sovet respublikalarının Avropa ilə əlaqəsini təmin etmək üçün Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Koridorunu (TRASECA) qurdu. Bu və alternativ tranzit qurumları neft və təbii qaz ehtiyatlarının “torpaq üstündə “ daşınması risklərini gündəmə gəlməsini təmin etdi. Çoxtərəfli enerji daşıma layihələrinin

maliyyələşdirilməsində də TRASECA-nın böyük rolu olmuşdur. 2001-dən etibarən TRASECA 39 texniki dəstək layihəsi və infrastruktur islahatları üçün 14 investisiya layihəsi maliyyələşdirmişdir. AB dəstəqli digər bir layihə olan İNOGATE (İnterstate OİL and GAS to Europe) –Avropaya Dövlətlərarası Neft və Təbii Qazın Nəqli –AB-nin TACIS çərçivəsində yer alan ölkələrin təsisat fondlarından yararlanmasını təmin etməkdədir. İNOGATE Xəzər Bölgəsi ilə Avropa arasında hidrokarbon ehtiyatlarının inkişafı üçün geniş sahəli bir ittifaq qurmuşdur. Hazırda Xəzər neft və qazının Avropa Enerji Bazarlarına daşınması üçün bir sıra neft və qaz kəməri layihəsi gündəmdədir. Xəzərdən Qara Dənizə uzanan neft kəmərləri - Qazaxıstanın Tənqiz neft yatağından Qara Dənizin sahilindəki Novorossiysk terminalına, digəri isə Azərbaycanın Çıraq neft yatağını Gürcüstanın Supsa terminalına bağlayan xətt, daha sonra neft tankerləri ilə Bolqarıstan və Rumıniyaya, yaxud birbaşa boğazlar vasitəsilə Aralıq dənizində İsrailin Hayfa terminalına və Avropa bazarlarına çatdırılacaqdır. Digər layihə Xəzər Hövzəsinə Aralıq Dənizinə bağlayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməridir. BTC boru xətti Dekabr 2005-dən etibarən tam istifadəyə verilib. BTC kəməri ildə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləcə, ABŞ və AB birgə, NATO çərçivəsində xəttin təhlükəsizliyini təmin etməsi, bununla bölgədə əsgəri nəzarət təşkil etməsi Rusiyanın bölgədəki hegemonluğunu zəiflədəcək. BTC neft kəməri nefti AB bazarlarına daşımaqla AB və ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir. Bununla yanaşı, BTC xəttinin yanında Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti (BTE) paralel olaraq təbii qazı Xəzərdən Avropaya daşıyacaqdır. Beləcə, AB özüünün enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, Şimal dənizinin ehtiyatları 2015-ci ilə qədər xeyli tükənəcək. ABŞ Enerji Nazirliyinin qiymətləndirmələrinə görə, növbəti iki-üç onillik ərzində

enerjinin dünya istehlakı 50%-dən çox artacaqdır. 2009-cu ildə Avropa Birliyinə sədrlik edən Çexiyanın baş naziri Mirek Topolanek Avropada yeni enerji təhlükəsizliyi sistemi yaratmağa çağırıb. Cənab Topolanek 120 günlük neft və qaz ehtiyatı yaradılmasının və enerji resurslarının alternativ ixrac marşrutlarının axtarılmasının tərəfdarı olduğunu bildirib. Onun sözlərinə görə, Rusiya və Ukrayna arasında münaqişə Avropa Birliyini Avropada enerji təhlükəsizliyinə böyük diqqət yetirməyə məcbur etməlidir. Baş nazir birliyi Xəzər qazını Türkiyə vasitəsilə Avropaya çıxarmaq imkanı verən qaz kəmərinin tikintisini «ali prioritetə» çevirməyi təklif edib. Göründüyü kimi, enerji təhlükəsizliyi məsələsi dünya dövlətlərinin gündəliyində duran ən əsas məsələ hesab olunur və Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyində öz üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirməyə hazırdır.

Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində rolu və onun töhfəsi də əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq sülhün və sabitliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş birgə tədbirlərdə iştirak etməklə, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə töhfə vermək üçün davamlı səylər göstərir.

2001-ci il 11 sentyabr hücumlarından sonra terrorçuluqla mübarizə beynəlxalq gündəliyin ən vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyətin terrorçuluğa qarşı mübarizəsini tam dəstəkləyən Azərbaycan Respublikası istənilən pərdə altında həyata keçirilən terror fəaliyyəti əleyhinə bir sıra mühüm addımlar atmışdır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorçu təşkilatlara qarşı mübarizəni dəstəkləmək məqsədi ilə öz hava məkanını və hava limanlarını açıq elan etmişdir. Azərbaycan Respublikası, həmçinin global və regional səviyyədə terrorçuluğa qarşı mübarizə məqsədi ilə qəbul edilmiş bütün konvensiyaların iştirakçısıdır.

Azərbaycan Respublikası ən həssas bölgələrdə vəziyyətin sabitləşməsinə çalışır. Azərbaycan sülhməramlıları Serbiyanın

Kosovo əyalətində və Əfqanıstanda NATO-nun başçılığı ilə həyata keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda, İraqda beynəlxalq koalisiyanın tərkibində təhlükəsizliyin təmin olunmasında iştirak edirlər.⁵

Azərbaycan Respublikası üçün Avropa və Avroatlantik məkanının siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və digər strukturlarına inteqrasiya strateji məqsəd güdür. Azərbaycan Respublikası Avroatlantik strukturları ilə tərəfdaşlığı bütövlükdə Avroatlantik məkanında ümumi təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək vasitə kimi görür. Azərbaycan Respublikası Avropa və Avroatlantik məkanında qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan Avropada və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir. Azərbaycan Respublikası Avroatlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” Proqramı çərçivəsində NATO ilə mümkün olan tərəfdaşlıq vasitələrindən tam gücü ilə istifadə edir. Bu baxımdan Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı NATO ilə əməkdaşlığın yaxın və orta perspektivdə daha da gücləndirilməsi yolunda mühüm bir vasitədir. Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planından Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik sektorunun islahatlar yolu ilə NATO standartlarına yaxınlaşdırılması və siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi üçün bir mexanizm kimi bundan sonra da istifadə olunacaqdır. Avropa məkanına daha sıx inteqrasiyanın zəruriliyi mövqeyindən çıxış edən Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri “MDB Ölkələrinə Texniki Dəstək” (TACIS), “Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi” (TRASECA) və digər proqramlar

⁵ Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası 4.1.3

çərçivəsində inkişaf etdirilir. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında 1999-cu ildən qüvvəyə minmiş Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi siyasi dialoq, demokratiyanın inkişafına kömək, eləcə də iqtisadi əməkdaşlıq və sərmayə qoyuluşu üçün əlverişli çərçivə yaradır. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü ildə Avropa İttifaqının "Yeni Qonşuluq Siyasəti"nə daxil edilməsi və bu siyasət çərçivəsində 2006-cı ildə qəbul edilmiş Azərbaycan-Avropa İttifaqı Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi siyasi dialoq və siyasi, iqtisadi və institusional islahatlar sahəsində əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirərək keyfiyyətə yeni mərhələyə keçid üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında 2006-cı ildə imzalanmış "Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq haqqında" Anlaşma Memorandumu Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin enerji mənbələri və nəqli yollarının çoxşaxəliliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasında enerji infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, enerji resurslarından səmərəli istifadə olunması və tükənməz enerji mənbələrindən yararlanmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə daha yaxından əməkdaşlıq etməsi Qafqazda sabitliyə töhfə verəcək və Avropa dəyərlərinin yayılmasına kömək edəcəkdir.⁶

Bu sahədə, artıq dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Avropa ölkələrinə enerji ehtiyatlarının idxal edildiyi əhəmiyyətli əməkdaş statusuna sahib olmuşdur. Qeyd etməyə dəyər ki, 2007-ci ildən etibarən Azərbaycan qazı yunan bazarına daxil olmaqla, Avropa İttifaqına çıxışı əldə etmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin həyata keçirilməsində enerji əhəmiyyətini saxlayan önəmli halqa rolunu oynamaqdadır. Buna isə, təkcə respublikanın yerləşdiyi olduqca əlverişli geosiyasi ərazi ilə

yanaşı, rəsmi Bakının ağıllı və düşünülmüş siyasəti şərait yaratmışdır.

Demək lazımdır ki, Rusiya Federasiyası kimi nəhəng rəqib və qonşuya malik olan ölkə təkcə əlverişli coğrafi şəraiti ilə uğurlara nail ola bilməzdi. 90-cı illərin ortalarından etibarən şimal qonşumuzdan gözlənilən təhdidlərin qarşısı ustalıqla alınmış və münasibətlərin pozulmasına nəinki yol verilməmişdir, əksinə rəsmi Moskva və Bakı arasında əlaqələr strateji partnyorluq səviyyəsində qalxmışdır.

Bütün bunların nəticəsində, Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi stabil avropameylli siyasət beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində ölkəni mühüm tərəfdaş kimi görməyə imkan verir.

Xəzər hövzəsinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda yerləşən mövcud neft və qaz yataqlarının, habelə perspektivli strukturların işlənməsi, istismarı, müasir neft-qaz özüllərinin tikintisi və quraşdırılması, əsas neft və qaz ixrac boru kəmərlərinə, terminallarına olan təhdidlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri Xəzər dənizi ilə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında enerji nəqlinin, Xəzəryanı ölkələrin geostrateji və iqtisadi maraqlarını təmin edən mühüm obyektlərin təhlükəsizliyinin qorunması və bununla əlaqədar artan risklərin idarə olunması və azaldılması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin ən vacib vəzifələrindəndir. H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəmərinin 2006-cı ildən istifadəyə verilməsi Azərbaycan neftini dünya bazarında mühüm amilə çevirmişdir. Azərbaycan neftini Türkiyənin Ceyhan limanına, qazını isə Türkiyənin Ərzurum qaz terminalına çıxaran kəmərlərin coğrafiyası müəyyən təhlükəsizlik riskləri yaradır.

⁶ Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası 4.1.2

Azərbaycan Respublikası enerji ehtiyatlarının istehsalı və nəqli ilə bağlı yaradılan və istismar olunan infrastrukturun təbii fəlakətlərə, texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrə və təxribatlara məruz qalma ehtimalına qarşı kompleks tədbirlər həyata keçirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- A.Piriyeu "Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik", Bakı, 2005
- N.Nəsilbi "Azərbaycan geosiyasəti və neft", Bakı, 2000
- Б.Г.Путилин «Национальная и международная безопасность», Москва, 2006
- В.В.Макеев «Политика и безопасность», Москва, 1998
- Colin Robinson "Energy safety: energy unsafety", "Financial Times", 17.02.2009, №7 (16561)
- Ziyafət Əsgərov "Milli təhlükəsizlik sisteminin banisi" "Azərbaycan" qəzetinin internet səhifəsi
- "Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Əsasnaməsi" Bakı, 27 mart 2004-cü il
- Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, Bakı, 23 may 2007-ci il

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA SOSIAL - İQTİSADİ İRƏLİLƏYİŞLƏR

Ümumi iqtisadiyyat kafedrası
İ.e.n., dosent K.A.Sarıyev

1991-ci oktyabr ayının 18-də dövlət suverenliyinin bərpasından sonra Azərbaycan respublikasında demokratik dövlət quruculuğu və sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesinə başlandı.

Müstəqillik dövründən bu günə kimi ölkədə mövcud iqtisadi inkişafı iki əsas məhrələyə ayırmaq olar. Birincisi, 1991-1995-ci illəri əhatə edən iqtisadi xaos və ya tənəzzül dövrü. İkincisi, 1996-cı ildən başlayaraq davam edən makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf dövrü.

Birinci dövrdə Azərbaycan respublikasının qarşılaşdığı misli görünməmiş siyasi (1991-1993-cü illərdə siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi), hərbi vəziyyət, işsizlik problemi mövcud olmuşdur. Bu dövrdə keçmiş müttəfiq respublikalar arasında onilliklər ərzində formalaşmış qarşılıqlı mübadilə və istehsal-kooperasiya əlaqələrinin birdən-birə kəskin şəkildə pozulması nəticəsində istehsalın səviyyəsinin xeyli dərəcədə aşağı düşməsi, müəssisələrin əksəriyyətinin öz fəaliyyətlərini ya məhdudlaşdırmaq və yaxud dayandırmaq məcburiyyətində olmaları, işçilərin kütləvi surətdə işdən azad edilməsi və əhalinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edən əmək haqqı səviyyəsinin real ifadədə aşağı düşməsi, inflyasiya prosesinin sürətlənməsi mövcud olmuşdur.

Həmin dövrdə Azərbaycan respublikasında iqtisadi islahatlara qiymətlərin və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılmasından başlanılmışdır. Liberallaşdırma prosesi 1995-ci ilə kimi ölkədə qiymətlərin kəskin surətdə qalxması ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 1991-ci ildə istehlak mallarının qiyməti 1990-cı ilə nisbətən 2,07 dəfə artdığı halda, növbəti illərdə bu artım bir neçə dəfə sürətlənmişdir. 1992-ci ildə istehlak qiymətləri 1991-ci ilə nisbətən 10,12 dəfə, 1993-cü ildə 1992-ci ilə nisbətən 12,3 dəfə, 1994-cü ildə 1993-cü ilə nisbətən 17,65 dəfə artmışdır.

Bu dövr ərzində həyata keçirilən iqtisadi islahatların rəsmiləşdirilməsi baxımından digər bir istiqamət kimi 1993-cü ildə təsdiq edilmiş «Azərbaycanda Sahibkarlığın inkişafı (1993-1995)» adlı Dövlət Proqramını qeyd etmək olar. 1993-cü ildə ölkədə sahibkarlıq sektoru istiqamətində ciddi islahatların həyata keçirilməsi, kiçik və orta sahibkarların sayını artırdı və onların xarici iqtisadi fəaliyyəti genişləndi.

Qeyd etmək olar ki, iqtisadi inkişafın birinci mərhələsi zamanı islahatların zəif qaydada aparılması nəticəsində bütün iqtisadi indikatorlarda neqativ meyillər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1991-ci ildə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 2,7 milyard manat olmuş, 1991-1995-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM hər il 13-20 %-ə qədər azalmışdır. Bunun nəticəsi olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisi olan əhalinin pul gəlirləri real ifadədə 3,6 dəfə, adambaşına pul gəlirləri orta hesabla 1,4 dəfə aşağı düşmüşdür. İstehsal sahələrinin sıradan çıxması nəticəsində işsizlik səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlmişdir. Belə ki, 1991-1995-ci illər ərzində iqtisadi fəal əhali içərisində məşğulluq səviyyəsində kəskin azalma müşahidə olunmuşdur.

1991-ci ildən başlayaraq 4 il ərzində əhalinin əmək haqqı üzrə əldə etdiyi real gəlirlərin səviyyəsi 8,2 dəfə azalmışdır. Bu hal iqtisadi tənəzzülü sürətləndirmiş və bu dövrdə inflyasiya özünün ən yüksək səviyyəsinə-hiper inflyasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. (1994-cü ildə inflyasiya səviyyəsi 1763,5 faiz olmuşdur). Belə ki, istehsalın kəskin şəkildə azalması, qeyri-iqtisadi sabitlik, müharibə vəziyyəti, bazar elementlərinin kortəbii surətdə fəaliyyət göstərməsi dövlət xərclərinin artması, əmək haqqı səviyyəsinin bir neçə dəfə azalması, pul-kredit, büdcə-vergi, siyasətində mövcud olan nöqsanlar inflyasiya səviyyəsinə ciddi təsir göstərdi.

Ümumiyyətlə, iqtisadi tənəzzül dövrü adlandırdığımız 1991-1995-ci illərdə aparılmış systemsiz iqtisadi islahatlar aşağıdakı neqativ hallara səbəb oldu: 1) maliyyə-bank

sistemi iflic vəziyyətə düşdü; 2) büdcə kəsinin ÜDM-ə nisbəti 1994-cü ildə 13 faizə çatdı; 3) bütünlüklə büdcə kəsiri Milli bank tərəfindən maliyyələşdirildi ki, bu da pul kütləsinin həddindən çox artmasına səbəb oldu; 4) 1992-1994-cü illərdə pul emissiyası əhalinin pul gəlirinin 40-45 faizini təşkil etdi; 5) 1992-1994-cü illərdə kredit həcmnin ümumi daxili məhsula nisbəti 55-60 faiz təşkil etdi; 6) 1994-cü ildə Milli Bankın faiz dərəcələri 250 faizə çatdı; 7) 1992-ci ildə tədavülə buraxılmış milli valyuta-manat tezliklə qiymətdən düşməyə başladı və 1995-ci ilədək onun məzənnəsi Rusiya rublünə nisbətdə 9 dəfə, ABŞ dollarına nisbətdə isə 245 dəfə aşağı düşdü; 8) ölkədə inflyasiya özünün pul səviyyəsinə çatdı; 9) 1992-1994-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 42 faiz azaldı; 10) 1994-cü ilədək ölkə iqtisadiyyatına bir manat da olsun belə xarici sərmayə qoyulmadı; 11) bu dövrdə əhalinin real pul gəlirləri kəskin şəkildə azaldı və s.

1993-cü ildən etibarən Azərbaycan respublikasının mərhum prezidenti, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1995-ci ildən başlayaraq ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ən böyük nailiyyət isə ondan ibarətdir ki, bu dövrdə ölkəmizdə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və iqtisadi inkişafın yeni bir modeli - Azərbaycan müasir iqtisadi inkişaf modeli əsasında irəliləməyə başladı.

Həmçinin müasir iqtisadi inkişaf modelinin reallaşmasında Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev tərəfindən əsas qoyulan «Əsrin kontraktı» neft strategiyasının mühüm rolu olmuşdur. 1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın neft sektoruna xarici şirkətlər tərəfindən investisiya qoyuluşu həyata keçirilməyə başladı.

Müstəqil milli iqtisadiyyata malik olan Azərbaycan iqtisadi inkişafın ikinci mərhələsində qeyd edilən modelin gerçəkləşməsinin rəsmi bazası kimi bir çox iri miqyaslı

konsepsiyaların və strateji dövlət proqramlarının qəbul olunmasına başlandı. «Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2006-cı illər)», «Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı», «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)», «Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası» və s.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: 1) tənzimlənən sosialyönlü bazar iqtisadiyyatı modeli əsasında müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması; 2) ölkədə mövcud təbii-iqtisadi və əmək potensialının fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması; 3) milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması.

Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir iqtisadi inkişaf modeli əsasında davamlı surətdə irəliləyişini xarakterizə edən göstəriciləri belə xarakterizə etmək olar. 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi 2-3%-dən yuxarı qalxmamış, ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, 1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8 %, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10 % təşkil etmişdir.

Son illərdə Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, regional və sahəvi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi islahatların davamlı nəticəsi olaraq ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi ildən-ilə yüksəlir, iqtisadiyyatın regional istiqamətlər üzrə inkişafına nail olunur.

Müasir iqtisadi inkişaf mərhələsində ölkənin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, təbii-iqtisadi potensialdan hərtərəfli istifadə etmək, yoxsulluğun və işsizliyin azalmasına nail olmaqdır.

2003-cü ildən başlayaraq ölkə prezidenti İ.Əliyev tərəfindən aparılan ardıcıl və səmərəli makroiqtisadi siyasətin reallaşması nəticəsində sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin artım səviyyəsinə xeyli dərəcədə nail olunmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına investisiya qoyuluşu son beş ildə 38 milyard manat təşkil etmişdir.

2008-ci ildə ÜDM-də özəl sektorun xüsusi çəkisi 84,5 faiz, il ərzində ÜDM real artımı 10,8 faiz olmuşdur. ÜDM-in adambaşına düşən nominal həcmi 2003-cü ilə nisbətən 5 dəfə artaraq 4440 manat olmuşdur.

Son beş il ərzində orta əmək haqqı 3,6 dəfə arataraq 313 dollar, minimum əmək haqqı isə 92 dollar təşkil etmişdir. 2008-ci ildə iqtisadi yüksəlişin əsas bazası olan sənaye sahəsində istehsal olunmuş məhsulun həcmi 28 milyard manat təşkil etməklə il ərzində 7 faiz, son beş ildə 2,5 dəfə artmışdır.

2006-2007-ci illərdə Ümumi daxili məhsulun sahələr üzrə strukturunu və əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların, maliyyə mənbələri üzrə bölgüsünü 1 və 2-ci cədvəldən görmək olar:

Ümum Daxili Məhsulun sahələr üzrə struktur (Milyon manat)

Cədvəl 1

	illər		Real artım sürəti, faizlə
	2007	2006	
Ümumi daxili məhsul	18739,6	14331,3	126,8
Məhsulun istehsalı	13343,2	10053,4	133,7
Ondan:			
sənaye	11166,1	8238,5	139,2

kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik	934,1	780,8	104,4
tikinti	1243,0	1034,1	111,3
Xidmətlərin istehsalı	3875,3	3294,6	111,2
Ondan:			
nəqliyyat	962,6	842,7	114,2
rabitə	325,5	267,7	121,6
topdan və pərakəndə satış, avtomobillərin, motosketlərin, məişət malları və şəxsi əşyaların təmiri	1041,4	796,5	115,0
mehmanxana və restoranlar	156,9	104,8	129,7
sosial və qeyri-formal xidmətlər	1388,9	1282,9	103,1
Məhsula xalis vergilər	1521,1	983,3	109,4
Devlyator	103,1	105,4	

2007-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə bölgüsü

Cədvəl 2

	2007-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən %-lə	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, %-lə
Cəmi	5138,5	116,6	100
O cümlədən			
Müəssisə və	3886,5	101,6	64,0

təşkilatların öz vəsaitləri			
Bank kreditləri	177,3	55,5	3,4
Büdcə vəsaitləri	1238,5	2,1 d	24,1
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	254,4	3,1 d	5,0
Əhalinin şəxsi vəsaitləri	162,7	100,8	3,2
Digər vəsaitlər	19,1	99,6	0,3

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramına (2004-2008-ci illər) uyğun olaraq regionların inkişafına yönəldilən investisiyaların həcmi 6 milyard manat təşkil etmişdir. Son beş ildə 26 min 641 yeni müəssisə yaradılmış və buna uyğun olaraq 766 min 300 yeni iş yeri açılmış və bunun da 547 min 600-ü daimidir.

2008-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə əhalinin gəlirləri 3,5 dəfə, onun adambaşına düşən həcmi 3,3 dəfə artmışdır. Ölkə prezidenti İ.Əliyev tərəfindən son illərdə aparılan səmərəli və ardıcıl makroiqtisadi siyasətin prioritet istiqaməti qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına yönəldilmişdir və bu istiqamətdə strateji məqsəd və nəticələr məqsədyönlü surətdə həyata keçirilir.

МЕЖДУНАРОДНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА (МРТ)

Кафедра «Общая Экономика»
доц., к.э. н. Шихализаде С.Э.

В основе объединения национальных хозяйств в единое всемирное хозяйство лежит международное разделение труда (МРТ), представляющее собой специализацию отдельных стран на производстве определенных видов продукции, которой страны обмениваются между собой. Международное разделение труда -объективная основа

международного обмена товарами, услугами, знаниями, развития производственного, научно-технического, торгового и иного сотрудничества между всеми странами мира независимо от их экономической развитости и характера общественного строя. Суть МРТ заключается в снижении издержек производства и максимальном удовлетворении потребностей потребителей. Именно МРТ является важнейшей материальной предпосылкой налаживания плодотворного экономического взаимодействия государств в масштабах всей планеты. МРТ-цементирующая основа мирового хозяйства, позволяющая ему прогрессировать в своем развитии, создавать предпосылки для более полного проявления общих (универсальных) экономических законов, которое дает основание говорить о существовании мирового хозяйства.

В многосторонней системе МРТ является неизбежным участие любого и каждого государства в мирохозяйственных связях, безотносительно к уровню их экономического развития. Сущность международного, равно как и общественного в целом, разделения труда проявляется в динамическом единстве двух процессов производства-его расчленения и объединения. Единый производственный процесс не может не расчленяться на относительно самостоятельные, обособленные друг от друга фазы, не концентрироваться по отдельным стадиям производства на определенной территории, в отдельных странах. Вместе с тем это одновременно и объединение обособившихся производств и территориально-производственных комплексов, установление взаимодействия между странами, участвующими в системе МРТ. В обособлении (и специализации) различных видов трудовой деятельности, их взаимодополнении и взаимодействии - основное содержание разделения труда.

Иначе говоря, разделение труда есть одновременно способ соединения труда. Необходимость повышения производительности труда, обуславливающего экономический и социальный прогресс, движущая сила в развитии разделения труда, в том числе и международного. МРТ осуществляется в целях повышения эффективности производства, служит средством экономии затрат общественного труда, выступает средством рационализации общественных производительных сил.

Международное разделение труда можно определить как важную ступень развития общественного территориального разделения труда между странами, которое опирается на экономически выгодную специализацию производства отдельных стран на тех или иных видах продукции и ведет к взаимному обмену результатами производства между ними в определенных количественных и качественных соотношениях. МРТ играет возрастающую роль в осуществлении процессов расширенного производства в странах мира, обеспечивает взаимосвязь этих процессов, формирует соответствующие международные пропорции в отраслевом и территориально-страновом аспектах. МРТ, как и разделение труда вообще, не существует без обмена, который занимает особое место в интернационализации общественного производства.

Основным побудительным мотивом МРТ для всех стран мира, независимо от их социальных и экономических различий, является их стремление к получению экономических выгод от участия в МРТ. Поскольку в любых социально-экономических условиях стоимость образуется из затрат средств производства, оплаты необходимого труда и прибавочной стоимости, то все товары, поступающие на рынок, независимо от их происхождения участвуют в формировании

интернациональной стоимости, мировых цен. Товары обмениваются в пропорциях, подчиняющихся законам мирового рынка, в том числе и закону стоимости.

Реализация преимуществ МРТ в ходе международного обмена товарами и услугами обеспечивает любой стране при благоприятных условиях получение разности между интернациональной и национальной стоимостью экспортируемых товаров и услуг, а также экономию внутренних затрат путем отказа от национального производства товаров и услуг за счет более дешевого импорта. К числу общечеловеческих побудительных мотивов к участию в МРТ, использованию его возможностей относится необходимость решения глобальных проблем человечества совместными усилиями всех стран мира. Диапазон таких проблем очень велик: от охраны окружающей среды и решения продовольственной проблемы в планетарном масштабе до освоения космоса. Под влиянием МРТ торговые связи между странами усложняются и обогащаются, все более перерастая в комплексную систему мирохозяйственных связей, в которой торговля в традиционном ее понимании хотя и продолжает занимать ведущее место, но постепенно теряет свое значение.

Внешнеэкономическая сфера мирового хозяйства обладает в наше время сложной структурой. Она включает международную торговлю, международную специализацию и кооперацию производства, научно-техническое сотрудничество (НТС), совместное строительство предприятий и их последующую эксплуатацию на международных условиях, международные хозяйственные организации, различного рода услуги и многое другое. Всемирными производительными силами делают международная специализация и кооперация производства, проявляющиеся в планетарном масштабе.

Под воздействием специализации и кооперации рождается «дополнительная» сила, которая является как бы даровой и действует одновременно с материально-вещественными и личностными факторами общественного производства. Результаты деятельности каждого звена образующейся производственной системы активно используются постоянно возрастающим числом участников кооперации, что приводит в конечном счете к усилению целостности этой системы. Последняя все в большей мере обретает специфические свойства, выделяющие ее из общей орбиты мирохозяйственных связей, и потенциал, превышающий сумму потенциалов составляющих ее частей.

При всей сложности и противоречивости современный мир в экономическом отношении есть определенная целесообразная система, объединяемая международно обобществленным производством, достижением относительно высокого уровня развития. МРТ это тот «интегратор», который образовал из отдельных элементов всемирную экономическую систему мирового хозяйства. Являясь функцией развития производительных сил и производственных отношений, МРТ создало объективные условия для растущей взаимосвязи и взаимозависимости воспроизводственных процессов всех стран, расширило пределы интернационализации до общемировых. При рассмотрении мирового хозяйства как системы следует учитывать также порождаемую МРТ взаимовыгодность экономического общения между различными странами, являющуюся движущей силой этой системы.

Общность экономических отношений, придающая им всемирный характер и всемирный масштаб, состоит в совпадении объективных потребностей во взаимном

экономическом общении и глубинных экономических интересов всех стран. Совпадение ни в коей мере не означает их однородности, равно как и единой политико-экономической природы отношений, из которых проявляются эти интересы.

В перспективе производство экономически развитых стран все в большей степени будет ориентироваться на внешних потребителей, внутренний спрос на импорт. В развивающихся странах предполагается сравнительно быстрое, по преимуществу экстенсивное, расширение внутреннего рынка. Поэтому, несмотря на ожидаемые довольно высокие темпы увеличения производства в них, возможно относительное снижение степени (но не масштабов) вовлеченности развивающихся стран в МРТ в 90-е годы. В 80—90-е годы в мире произошли масштабные экономические, политические, социальные процессы огромной преобразующей силы, которые оказали и продолжают увеличивать свое воздействие на мировое хозяйство, его качественные характеристики.

Общественно-политические и экономические процессы вызывают существенные сдвиги в мировом хозяйстве, формируя его новые, более разнообразные и многовариантные ступени и пути его развития. Меняются не только мир, но и его понимание. Ныне уже довольно сложно провести четкую границу, которая совсем недавно делила его на противоположные системы. В мире, особенно в Европе, произошли такие кардинальные перемены сил и переоценка ценностей, что положения и стереотипы, формировавшиеся у нас и за рубежом десятилетиями, вплоть до 90-х годов, относительно проблем мирового хозяйства, МРТ и международных экономических отношений, изжили себя.

В переходный период, в который вступил весь мир, мало понимания невозможности более жить в условиях конфронтации. Требуется конструктивное созидательное мышление, отвечающее новым реалиям.

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Şəxsiyyətin strukturunun sosial-fəlsəfi təhlili.

BDU, Humanitar fakültələr

üzrə fəlsəfə kafedrasının dosenti İ.Ə.İslamov.

Müasir şəxsiyyətin strukturunun fəlsəfi öyrənilməsi son dərəcə mürəkkəb və çətin olduğundan onun ətrafında elmi mübahisələr getməkdədir. Buradan da həmin problemin araşdırılmasının davam etdirilməsinə nəzəri və praktiki tələbat irəli gəlir.

Şəxsiyyətin çoxölçülü və çoxsəviyyəli olması özünü bunda göstərir ki, o canlı bədən, dərrakəli və fəal subyekt, cəmiyyət üzvü kimi götürülən insanın – cismaniliyindən tutmuş mənəviliyinə qədər – müxtəlif tərəfləri bütöv bir tam halında əhatə edir.

Xarici aləm, onun çoxsaylı obyektləri ilə əlaqələri və münasibətləri şəxsiyyətin xarici mühitini yaradır. Özü və dünya haqda təsəvvürlər, müxtəlif hadisələrin hiss edilməsi, özünə münasibət, özünüidarə, həyatı məqsədlər və planlar işlənilməsi və həyata keçirilməsi şəxsiyyətin daxili aləmini təşkil edir. Bu tərəflər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, yəni şəxsiyyətin xarici sosial mühiti onun daxili aləmində əks olunur.

Müvafiq tarixi şəraiti və onun dəyişdirilməsinə yönəldilən fəaliyyətin maddi əsaslarını özündə vəhdət şəklində birləşdirən insanda, həm də onun həyat tərzində öz izini qoyan şəxsiyyətin psixiki surəti ifadə olunur. Şəxsiyyətin sosial əlaqələrində özəl formalar ilə onunla həmyaşlı olan və eyni

sosial təbəqədən, ixtisasdan olan insanların müvafiq göstəriciləri ilə çulğalaşır. Nəslin ümumiliyinin formalaşmasını əks etdirən bu proses ictimai tərbiyə sistemindən asılıdır.

Şəxsiyyət – ictimai fərddir, tarixi prosesin obyektı və subyektidir. Buna görə də şəxsiyyətin səciyyələndirilməsində özünəməxsusluq ilə ictimai mahiyyət bir-birindən ayrılmazdır.

Mövcud ictimai münasibətlər sistemi şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin ümumi obyektiv əsası hesab olunur. Lakin şəxsiyyət və cəmiyyət bir-birinə qarşı durmur, «fərd-cəmiyyət» münasibətləri öz mahiyyətinə görə şəxsiyyətlə cəmiyyətin yaranması və formalaşmasını əks etdirir. Bununla yanaşı şəxsiyyət cəmiyyətin mövcudluğunun əsası, onun yaradıcısıdır, belə ki, şəxsiyyətsiz nə bu proses, nə də cəmiyyətin özü mövcud ola bilməz.

Şəxsiyyəti müəyyən etməyin çox mühüm meyarı onun bacarığıdır. Bu idarəçilik dərk olunmuş motiv – hədəf və prinsiplər əsasında həyata keçirilir. O, şəxsiyyətin düşünülmüş fəaliyyətini nəzərdə tutur. Deməli, şəxsiyyət – sosial cəhətdən əsaslandırılmış təbii ictimai əlaqə və münasibətlərdə özünü göstərən, özü və ətrafı üçün önəmli əxlaqi davranışlar müəyyən edən psixoloji xüsusiyyətləri sistem şəklində götürülmüş insandır.

Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin strukturu müəyyən edilərkən aşağıdakı göstəricilər əsas götürülür: qabiliyyət, temperament, xarakter, iradi keyfiyyətlər, emosiyalar, motivasiyalar və sosial ustanovkalar. Məsələn, R.Meylin fikrincə, şəxsiyyəti xarakterizə edən xüsusiyyətlər bunlardır: özünə inam – inamsızlıq, intellektuallıq (analitiklik) – məhdudiyət (inkişaf təfəkkürünün yoxluğu), aqlın yetkinliyi – gözlənilməzlik, düşüncəlilik (təmkinlilik) – təsirə məruz qalan, sakitlik (özünüidarə) – sinirlilik, yumşaq – qəddarlıq (sinizm), yaxşılıq (səbr) – eqoizm (özbaşnalıq), mehribanlıq (zəiflik, itaətkarlıq) – tirançı, ürəyiyumşaq – qərzlik, realist – altruist, iradəli – iradəsiz, vicdanlı (saf) – vicdansız,

ardıcılıq – dağınıqlıq, yetkinlik – infantlizm, diqqətli – diqqətsiz, açıq (rabitəli) – qapalı (tərkidünyalıq), gülərsiz – bədbin, valehedici – valehedici olmayan, ünsiyyətçi – ünsiyyətsiz, fəal – passiv, müstəqil – müti, ekspresivlik – təmkinlik, maraqların rəngarəngliyi – maraqların darlığı, həssaslıq – soyuqqanlılıq, ciddilik – məsuliyyətsizlik, ədalətlik – yalançılıq, aqresivlik – yaxşılıq, gümrahlıq – gülərsizlik, optimizm – pessimizm, cəsarətlik – qorxaqlıq, əliaçıqlıq – xəsislik.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı özü aktuallaşan şəxsiyyətin psixoloji səciyyəsinə aşağıdakılar da aid edilir:

- reallığın fəal dərki və ona asanlıqla uyğunlaşma qabiliyyəti;
- özünü və mövcud dəyərləri olduğu kimi qəbul etmə;
- öz fikirlərinin, hisslərinin ifadə olunmasında spontanlıq;
- ətrafda baş verənlərə diqqətli olmaq;
- yumor hissəsinə malik olmaq;
- yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etməsi;
- şərtiliyin qəbul edilməməsi;
- yalnız öz xoşbəxtliyinin təmin olunmasını deyil, digər insanları da düşünmək;
- həyatı dərindən başa düşmək;
- ətrafdakı insanlarla, hamısı ilə olmasa da, bəziləri ilə kifayət qədər xoş münasibətlərdə olmaq;
- həyata obyektiv nöqtəyi-nəzərdən baxmaq;
- digər insanların fikirlərinə, ənanələrinə və ya şəraitə deyil, öz təcrübəsinə, aqlına və hisslərinə əsaslandırmağı bacarmaq;
- bütün şəraitlərdə açıq və dürüst davranış;
- məsuliyyətdən qaçmaq deyil, onu üzərinə götürmək qabiliyyəti;
- qoyulmuş hədəfə çatmaq üçün maksimum dərəcədə güc sərf etmək.

Şəxsiyyətin strukturu birdəfəlik və hazır şəkildə yaranmır. O, şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesində dəyişilir, təkmilləşir və zənginləşir.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi hər şeydən əvvəl fərdin mövcud ictimai təcrübəni mənimsəməsi deməkdir. Bu, təcrübə, ictimai həyatın norma və dəyərləri, insanın davranışı, özünə və digər insanlara münasibəti haqda təsəvvürlər sistemidir. Onlar müxtəlif formalarda – fəlsəfədə, etik baxışlarda, incəsənət və ədəbiyyat nümunələrində, ümumi nəaliyyətlər sistemində, tərif və cəzalarda, adətlərdə, ictimai rəydə və sair təzahür edir. Qeyd olunan proses adi şəkildə baş vermir, spesifik xarakter daşıyır. Burada söhbət elə mənimsəmədən gedir ki, nəticədə yeni keyfiyyət və tələbatlar formalaşır və inkişaf edir. Onlar yaşam və hissetmə ilə ayrılmaz əlaqədə çıxış edir, emosional və subyektiv baxımdan yaradıcı olur.

Bu mənada «insan şəxsiyyət kimi doğulmur, şəxsiyyət kimi formalaşır» fikri həqiqi səslənir. Lakin şəxsiyyətin inkişafının əsaslandığı qanunauyğunluqlar məsələsində müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bu əsasən aşağıdakılarda ifadə olunur: şəxsiyyətin inkişafında cəmiyyət və sosial qrupların rolu; inkişafın qanunauyğunluqları və mərhələləri; bu prosesdə şəxsiyyətin psixikasının spesifikliyi və rolu; inkişaf prosesinin sürətləndirilməsi imkanları və sair. Demək olar ki, insanın bütün əsas xüsusiyyətləri və şəxsi keyfiyyətləri uşaqlıqda formalaşır (məydan yaş həddində toplanmış həyat təcrübəsi nəticəsində qazanılan keyfiyyətlər istisna olmaqla). Bu dövrdə şəxsiyyətin motivasion instrumental və obrazlı cizgiləri yaranır. Birinci, insanın maraqlarına, qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrə, onun əsas tələbatlarına və davranışına aiddir. Instrumental cizgilər özündə müvafiq məqsədlərə çatmaq üçün üstünlük verdiyi vasitələri, aktual tələbatların ödənilməsini birləşdirir. Obrazlı cizgilər isə temperament, xarakter, davranış formaları ilə əlaqəlidir. Şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif sosial institutların təsiri altında baş verir: ailə, məktəb, məktəbdənkənar müəssisələr, informasiya vasitələri (radio, televiziya) və onu əhatə edən insanlarla ünsiyyət və sair. Şəxsiyyətin inkişafının müxtəlif yaş

mərhələlərində bu təsir vasitələrinin rolu və tərbiyəvi əhəmiyyəti müxtəlifdir.

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafına, onu əhatə edən təbiət (yaşayış mühiti də) məydan təsir göstərir. Belə ki, şimalın sərt soyuq və tropikin isti iqliminə nisbətən yumşaq iqlim şəxsiyyətin inkişafı üçün daha əlverişlidir. Sonra yaşayış üçün əlverişsiz olan böyük səhralar və ümumiyyətlə, insanın onu əhatə edən təbiətlə mübarizədə çoxlu güc və enerji itirdiyi digər yerlər şəxsiyyətin inkişafı üçün səmərəli deyildir. Bu və ya digər ümumi xəstəliklərin endemik inkişafını xarakterizə edən əlverişsiz meteoroloji şərait şəxsiyyətin inkişafına, orqanizmin fiziki sağlamlığına mənfi təsir göstərməyə bilməz. Bununla belə şəxsiyyətin düzgün inkişafının əsas şərtini orqanizmin təbiəti, onun valideynlərindən keçən əlamətlər və antropoloji xüsusiyyətlər təşkil edir.

Şəxsiyyətin inkişafında digər amillər qrupu da diqqəti cəlb edir. Söhbət insan orqanizminin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı olan bioloji faktorlardan gedir. Sonuncular say etibarilə müxtəlif olub, insan orqanizmini bioloji varlıq növü kimi səciyyələndirir.

Yuxarıda qeyd olunan amillərin rolu və əhəmiyyətini nəzərə almaqla yanaşı şəxsiyyətin inkişafına ictimai fəaliyyətin həlledici yer tutduğu vurğulanmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, ictimai fəaliyyəti az inkişaf edən xalqlar digərlərinə nisbətən zəif və passiv şəxsiyyətlər yetişdirirlər. Bu qəbildən olan göstəricilər mədəniyyətin bütün sahələrində də özünün müvafiq əksini tapır.

Şəxsiyyətin inkişafını tərbiyə və təhsildən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Onlar hər bir insanın yüksək inkişaf etmiş yaradıcı və əxlaqi keyfiyyətlərə malik, təkrarlanmaz fərdiyyət kimi yetişməsinə məqsədyönlü təsir göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafının sosial şərtlənməsi konkret tarixi xarakter daşıyır. Amma şəxsiyyətin sosial-tarixi

formalaşması özlüyündə ictimai münasibətlərin passiv təzahürü kimi çıxış etmir. İctimai münasibətlərin həm subyekti, həm də nəticəsi kimi çıxış edən şəxsiyyətin formalaşması məqsədyönlü fəaliyyət prosesində özünün və ətraf mühitin şüurlu dəyişilməsinə yönəlmiş aktiv prosesdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşması bütün insanlar üçün eyni olan şablon deyildir, o hər bir fərdə məxsus, onun konkret fizeoloji və psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən fərdi sxemə əsaslanır.

Şəxsiyyətin formalaşması gedişində subyektin məqsədyönlülüüyü və davranışı inkişaf edir. Bu prosesdə davranış daha da genişlənərək onu əmələ gətirən motivlərə uyğun olan və reallaşan fəaliyyətə çevrilir. Nəticədə, motivlərin məqsədə keçməsi, onların iyerarxiyasının dəyişməsi, yeni motivlərin və yeni fəaliyyət növlərinin yaranması baş verir, əvvəlki məqsədlər psixoloji cəhətdən diskretləşdirilir, onu ifadə edən davranışlar aradan qaldırılır. Ümumilikdə, götürdükdə şəxsiyyətin formalaşması konkret şərait və mühitdən asılı olan və bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edən mərhələlərdən ibarət fasiləsiz təkmilləşmə prosesi kimi çıxış edir. Bu axını müşahidə etdikdə onun ayrı-ayrı keçmələrini də görmək mümkündür. Hər bir əvvəlki keçid özündə əsl şəxsiyyətin yaranmasını əks etdirən, sonrakı psixoloji inkişafın gedişatını dəyişən hadisə kimi çıxış edir.

Bu keçidi əks etdirən bir çox təzahürlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl cəmiyyətə və digər insanlara münasibət sferasının yenidən təşkil olunması göstərilməlidir. Sözü gedən keçid şəxsiyyətin inkişafında, onun taleyində əsas olan dəyişikliyi özündə əks etdirir.

Şəxsiyyət ictimai fərd kimi daim müəyyən ictimai funksiyalar məcmusunu yerinə yetirir. Bu funksiyalardan hər biri özünəməxsus davranış yolu ilə həyata keçirilir. Sonuncu özünəməxsus prosedurlar və onları şərtləndirən motivasiyalar şəklində qurulur. Şəxsiyyətin bu prosedurları, motivləri və ictimai funksiyaları bütövlükdə əxlaqi normalarından,

dəyərlərindən və ictimai inkişafın digər təzahürlərindən asılıdır. İnsanın hər bir fəaliyyəti obyekt-subyekt münasibətləri, daha doğrusu, insanı ictimai varlıq kimi – şəxsiyyət, tarixi prosesin obyektini və subyekti kimi formalaşdırən sosial əlaqələr və qarşılıqlı təsir sistemində baş verir.

Şəxsiyyətlə bağlı hələ də öz həllini tapmamış çoxsaylı məsələlər arasında həm fəlsəfi, həm də konkret-elmi baxımdan önəmli olan «şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi» məsələsi üzərində dayanmaq lazım gəlir. İnkişaf prosesində orqanizmin kor-koranə istəyi güclü sosial mühitə və təbiətə intensiv uyğunlaşmaya, dərk edilmiş tələbatə çevrilir. Yalnız gerçəkliyə uyğunlaşmağı deyil, eləcə də onu dəyişdirməyi əks etdirən oriyentasiya daha şüurlu və planlaşdırılmış xarakter kəsb edir.

Şəxsiyyətin inkişafının mühüm bir tərəfi onun tələbat və imkanlar sisteminin artması və çoxalmasıdır. Bununla yanaşı onu əhatə edən gerçəklik də insana bir sıra tələblər verir və onların reallaşdırılmasına müəyyən imkanlar yaradır. Bəzi hallarda insanda olan tələbatlarla və daxili imkanlarla toqquşan və onu yenini mənimsəməyə və özünü dəyişdirməyə sövq edən şərait formalaşır. Nəticədə, onun yeni tələbatları və daxili imkanlar meydana gəlir, şəxsiyyətin özü, onun gerçəkliyə münasibəti də dəyişir. Şəraitdən asılı olaraq şəxsiyyətin formalaşmasının inkişafı müxtəlif cür nəticələne bilər.

İnsan ictimai münasibətləri əks etdirdiyinə görə o öz davranış və fəaliyyətində tam sərbəst deyildir. Sərbəstliyin dərəcəsi müxtəlif insanlarla eyni səviyyədə olmur. Hər şeydən əvvəl onların inkişafından, siyasi-iqtisadi və ictimai-pedaqoji şəraitdən, eləcə də inkişaf prosesində insanın özünün topladığı təcrübədən asılıdır.

İctimai şərait şəxsiyyəti mövcud münasibətlər sistemində uyğun formalaşdırır. Onlar şəxsiyyətin mahiyyətini, onun strukturunu və formasını da müəyyən edirlər. Şəxsiyyət

özündə həm insanın təcrübəsinin maddi əsasını, bu əsaslara subyekt kimi yanaşmasını və bununla bağlı dəyərləri, ideallar sistemini əks etdirir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması cəmiyyətdən ictimai tərbiyə sisteminin daimi və şüurlu şəkildə mükəmməlləşdirilməsini, köhnəlmiş, mənəvi formaların kənarlaşmasını tələb edir.

Şəxsiyyətin inkişafı hər şeydən əvvəl öncə onun sosial inkişafı deməkdir. Bundan sonra onun psixoloji inkişafı gəlir. Sonuncu fərdin psixikasının inkişafına güclü təsir göstərir, şəxsiyyətin gələcək ictimai inkişafını hazırlayır, onun tarazlığını müəyyən edir.

Şəxsiyyət – çoxmərhələli, çoxsəviyyəli, çoxcəhətli sosial fenomendir. Onun həyatının psixoloji tərəfi dərk olunmamış assosiasiyaların sərbəst axını, ruhun qeyri-iqtisadi hərəkəti səviyyəsində mövcuddur. Şəxsiyyət inkişafından, ətraf aləmi nə qədər çox mənimsəməsindən asılı olaraq öz davranışının, eləcə də öz daxili aləminin və həyatının subyektivi kimi çıxış edir.

Cəmiyyət öz inkişafının hər mərhələsində şəxsiyyətə dünyanı mənimsəməyin ümumi prinsiplərini aşılayır, onun həyatının bu və ya digər aspektlərinin mənalarnı müəyyənləşdirir, müəyyən sosial dəyərlərə istiqamətlənməyi formalaşdırır. Müxtəlif situasiyalarda və gərginlik hallarında qiymətləndirilməli olan, ya da qəbul edilməyən emosiyaları, ictimai norma və dəyərlər sistemini irəli sürür.

Şəxsiyyətin fəlsəfi və psixologiyasında «fərd» anlayışını nəzərdən keçirərkən «Müvafiq insanı digər insanlarla birləşdirən nədir?» sualına cavab vermək lazım gəlir. «Fərd» anlayışını onunla yaxın olan «fərdiyyət» anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz, belə ki, sonuncu bu və ya digər insanın başqalarından fərqi aşkara çıxarmaqda daha önəmlidir. Doğrudur «fərd» nə isə bütöv, bölünməz mənasını verir. Lakin «şəxsiyyət»i xarakterizə edərkən bu anlayış yeni məna kəsb edir, cəmiyyət miqyasında bütövlük kimi götürülür. Aparılmış sosial-fəlsəfi təhlil göstərir ki,

şəxsiyyətin strukturunun və ümumilikdə, inkişafının mənbəyini sosial-tarixi şərait və ictimai münasibətlər sistemində həyata keçirilən fəaliyyət təşkil edir. Bu məqamların hər birinin arxasında şəxsiyyətin müxtəlif bir-birilə sıx bağlı, lakin hələ də kifayət qədər aşkar edilməmiş tərəflər və əlaqələri vardır. Ümumilikdə, şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı müvafiq tarixi epoxada mövcud olan sosial şərtlərin məcmusu ilə müəyyənləşir.

Bununla əlaqədar qeyd edək ki, bizim ölkəmizdə milli müstəqilliyin əldə olunmasından sonra şəxsiyyətin inkişafı yeni sosial zəmin üzərinə keçdi. Açıq, demokratik cəmiyyətin əsaslarının yaradılmasına yönələn dərin transformasiya prosesləri şəxsiyyətin mütərəqqi istiqamətlər üzrə təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün əlverişli şərait və real imkanlar yaradır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. H.R.İmanov. «Fəlsəfə», Bakı, 2005.
2. Z.C.Нациев. «Fəlsəfə», Bakı, 2001.
3. Ананьев Б.Г. Психология личности. Т.2. Хрестоматия. 1999.
4. Монсон П. Современная Западная социология . 1992.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М. 1991.
6. Козаринова Н.В.; Филатова О.Г.; Хренов А.Е. Социология. Учебное пособие. М. 2000.

SUMMARY

In article the many-conted connections and attitudes of personalization is especially emphasized. Atter that being of personalization as a object and Fellow of historical process is especially noted. Also the phsycoloqic tempers of personalization is show and special importance of nature and society in process of formation of personalisations structure is show too. There also influence of biological facts in formation of personalization is noted: The public situation formats the

personalization according to available attitude system and diagnoses essence of it is structure. Social-phylosophical analyses shows that the activities which is realized in social-historical condition and public attitudes system oranges personalitions structure and generally oriqin of it is qowth.

Komparativistik irs: XIX əsr Avropa komparativistik fəlsəfəsi

maqistrant Məmmədova
Çinarə, II kurs

Komparativistik fəlsəfənin mənbələrini bilavastə Qərb ənənələri çərçivəsində mövcud olan məktəblərin müqayisəsinə dair olan işlərlə əlaqələndirirlər. Belə əsərlərdən birincisi Hegelin "Fixte və Şellingin fəlsəfəsi arasındakı müxtəliflik" (1802) mövzusunda dair yazdığı əsər hesab olunur. Fixte və Şelling subyektlə obyektin əlaqəsi məsələsini müxtəlif cür həll edirlər. Birinci "subyektiv subyekt – obyekt", ikincisi isə "obyektiv subyekt – obyekt"i yaradır. Bu iki sistemin müqayisəsinin nəticəsində Hegel üstünlüyü Şellingə verir.

İndi isə müasir Avropanın fəlsəfi fikrində mövcud olan komparativistik meyilləri bir qədər geniş nəzərdən keçirək. Fransız filosofu J.M.Dejenardo özünün "İnsan idrakının prinsiplərindən çıxış edərək fəlsəfi sistemlərin müqayisəli tarixi" (1804) əsərində fəlsəfi sistemlərin ölçüsü kimi əsas qnoseoloji problemin həllini təklif edir. U.Cons isə ilk dəfə olaraq şərq və qərb fəlsəfəsinin müqayisəsinə tətbiq edir. O, vayşeşika və yoqaçarlar, sankhya və pifoqorçular, caymini və Sokratın fəlsəfəsi arasında analogiyanı aşkarlayır. Consu bu analogiyanın mənbəyi problemi düşündürür. Nəticədə o belə

qərara gəlir ki, "Pifoqor və Platon Hind mütəfəkkirlərinin bəhrələndiyi mənbədən istifadə etmişlər".

Fransız alimi A.Düperon isə mühüm tədqiqat prinsipini işləyir. Bu prinsipə görə hind fəlsəfəsi mətnləri yunan və roma mətnləri kimi öyrənilməlidir. Bu mətnləri öyrəndikdən sonra o, hind və avropa mətnlərinin analizinə başlayır. F.Şleqel "Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında" (1808) olan kitabında şərq qərb fəlsəfəsinə təsirini qeyd edir. Məsələn, onun fikrincə, Pifaqorun ruhun köçməsi haqqında təlimi hind mütəfəkkirlərinin reinkarnasiya nəzəriyyəsi ilə izah etmək olar. Beləliklə, hind-avropa paralelinin kəşfindən sonra ilk müqayisəli fəlsəfə yarandı. Bununla bərabər gələcək müqayisəli tədqiqatların iki istiqaməti yaranır:

1) Şərq-Avropa fəlsəfi sistemlərinin növlərə bölünməsinə istiqamətlənən müqayisəli tədqiqat;

2) "Miqrasiya nəzəriyyəsi" kontekstində müqayisəli tədqiqat.

A.Şopenhauer də Düperon kimi Şərq və Qərb fəlsəfəsi arasında növ eyniliyini aşkar etməyə çalışır və birincini Kant fəlsəfəsi ilə müqayisə edir. O, Kant fəlsəfəsini Şərq-Qərb fikri kontekstində təsvir edir. Kantın fenomen və nomeni arasındakı fərqli retrospektiv baxış bu fikirlərin Platonun eydos dünyası və vedanta məktəbində olan çoxluq və mütləq arasındakı fərqdən qaynaqlandığını sübut edir. Şopenhauer burada növ differensiyasını qeyd edir: bir tərəfdən Kant, digər tərəfdən isə Platon və Hind mütəfəkkirləri eyni bir nəticəni əldə edirlər, ancaq müxtəlif tərəflərdən. Kantın təlimi sübuta yetirilmiş, arqumentləşdirilmiş həqiqət kimi hazırlandığı halda, Platon və Hind mütəfəkkirlərinin təlimi

müşahidəyə əsaslanır və onun nəticələri də bilavasitə bu müşahidədən alınır. Şopenhauer bir fəlsəfənin üç müxtəlif ifadəsinin mahiyyət eyniliyindən danışır. "Dünya iradə və təsəvvür kimi" (1819) adlı əsərinin ön sözündə o, Veda, Platon və Kantı bəşər fikrinin inkişafı kontekstində nəzərdən keçirir və onları öz fəlsəfəsinin mənbəyi hesab edir. Öz etikasını buddizm və xristianlıq etikası ilə müqayisə edən alman alimi onların daxili oxşarlığını aşkarlayır. Bu oxşarlıq özünü "həyat iradəsi"ni inkarda tapır. Bu mənəvi ideali əsaslandırmaq məqsədilə Şopenhauer "çhandoqya-upanişada"ya müraciət edir: "Sən osan"- bu fərdin mövcudat ilə eynili deməkdir. Beləliklə də, Şopenhauerlə müqayisəli fəlsəfə özünün başlıca prinsiplərinin təstiq olunmasında ciddi irəliləyiş etdi və müəyyən qədər olsa da, öz gələcək inkişafını şərtləndirdi.

Şopenhauerdən fərqli olaraq "miqrasi nəzəriyyəsi"nin tərəfdarları Şleqeli izləyərək Avropa fəlsəfi sistemlərinin "Hind kökləri"ni aşkara çıxardılar. İngilis hindşünası T.Kolbruk aşağıdakı pifaqorçu hind xüsusiyyətlərini aşkarladı:

- Dünyagörüşünün üç sferaya bölünməsi (torpaq, səma, onlar arasındakı məkan);
- Birinci dünyada insanlar, ikincidə Allahlar, üçüncüdə isə şeytanların yerləşdirilməsi;
- Ruhun köçməsi haqqında təlim;
- Pifaqorçularda nəfsin iki mərhələsi var (ölümlü və ölümsüz). Hindlilərdə isə "əql" (manas) və dərkədicisi nəfs fərqləndirilir;
- Ruhi və fiziki cisimlərə bölgü.

Kolbruk hesab edir ki, bu paralellər təsadüfi deyil və iki tərəfdə biri bunları mənimsəyib. O, qeyd edir ki, bunu çox güman pifaqorçular ediblər.

Paralelləri nəzərdən keçirən zaman belə bir məntiqi alternativ yaranır: bu fikirlər ya iki mədəniyyətdə ayrılarda müstəqil surətdə yaranmış, ya da bunlar biri digərinə güclü təsir göstərmişdir. "Miqrasiya nəzəriyyəsi"nin tərəfdarları üstünlüyü ikinci fikrə verirlər. Bu cərəyanın bir çox hindşünası öz paralellərində yunan və hind fəlsəfəsi arasındakı genetik əlaqəni aşkarlamağa çalışır. Hətta bəzi tədqiqatçılar öz paralelləri vasitəsilə Hind təlimlərini avropalılar üçün başa düşülə biləcək etmək istəyirdilər. Bununla əlaqədar olaraq ingilis hindşünası C.Devis ilk dəfə olaraq Hind fəlsəfi sistemi olan sankhyanı qədim, yeni və ən yeni Avropa fəlsəfəsi ilə müqayisə edir. O, sankhya təlimini müasir fəlsəfi dildə izah etməklə yanaşı, həm də bu təlimin Spinoza, Şopenhauer və Fon Qartmanın fəlsəfəsi ilə müəyyən paralellərə malik olduğunu sübut edir.

Maks Müllərin "Hind fəlsəfəsinin altı sistemi" (1899) adlı əsərində müqayisəli tədqiqat artıq metodoloji analogiya istiqamətində aparılır. "Hələ ki, yunanların sərbəst formada metafizikaya dair məsələləri hinduslarla yunan və ya sanskrit dilində müzakirə etdikləri tarixi cəhətdən sübuta olunmayıb. Buna görə də biz faktları olduğu kimi qəbul etməliyik. Yəni hesab etməliyik ki, yunan və hind fəlsəfəsi Yunanıstan və Hindistanın əqli fəaliyyətinin nəticəsidir. Onlar arasında olan oxşarlıqdan belə bir fikir hasil etmək olar ki, fəlsəfədə həqiqət xəzinəsi mövcuddur. Bu xəzinə bütün insanların ümumi neymətidir və bu neymət onu cəhdlə axtaran bütün millətlərə nəşib olacaq".

Daha sonralar Müllərdə müqayisəli tədqiqatın retrospektivi yox, perspektivi məsələsi ön plana keçir.

O, belə bir sualla çıxış edir ki, Hind fəlsəfəsi Avropa fəlsəfəsinə gələcəkdə nə təklif edə bilər?

XIX əsrin müqayisəli fəlsəfəsində ən önəmli yerlərdən birini sanskritşünas professor Paul Doysen (1845-1919) tutur. O vedantanı müqayisə, fəlsəfəni isə fəlsəfi ənənələrin kontekstində nəzərdən keçirir. "Vedanta sistemi" (1833) əsərində o yazır: "Təbiətin empirik müşahidəsi bizi əşyaların mahiyyətinin əsaslandırılmasının sonuncu mərhələsinə gətirə bilmədiyi fikri, nəinki, hindistanlılarda, hətta qərb filosoflarında da ön plana keçir. "...Bu fikir bütün metafizikanın həqiqi mənbəyi rolunu oynayır...". Metafizik fikirdəki bu kəşf hindistanlılarda (Upanişadlarda), Parmenid, Kant və sonrakı yeni fəlsəfədə reallaşmışdır. Doysen Kant və hind filosofları arasındakı tarixi əlaqəni təsvir edir: "burada əlaqə belədir ki, Kantın fəlsəfi əsasları düz yolla Şankara fəlsəfəsinin əsaslarına aparır və ya əksinə sonuncunun təlimi öz elmi fundamentini təmiz əqlin tənqidində tapa bilər". Nəticədə, Şankaranın və Kantın fəlsəfəsi bir-birinə "qohum" olan sistemlərdən vahid təlimin iki mərhələsinə çevrildilər. Doysenin fikrincə, hind fəlsəfəsinin öyrənilməsi bir daha onu təstiqləyir ki, Avropa fikri öz birtərəfliliyində qalmış və Hegelin irəli sürdüyü aləmin dərk edilməsi prinsipi heç də mümkün yeganə variant deyil. O, fəlsəfədə vahid Hind, Parmenid-Platon, Kant vahid fəlsəfi ənənənin mövcudluğundan xəbər verir. Bu ənənə Doysendə bir növ bəşər fəlsəfəsinin simvolu rolunu oynayır. Beləliklə, Doysenin tədqiqatlarında biz iki növ müqayisəli fəlsəfəyə rast gələ bilərik: müqayisəli məlumatların əsasında xüsusi növ meta tarixi fəlsəfənin yaradılması, ikincisi, hind və avropa fikir abidələrinin tarixi-fəlsəfi cəhətdən nəzərdən keçirilməsi.

Onun Parmenid və vedantanın "iki həqiqəti"ni müqayisə etməsi sistemin "tək ölçülü" və "çox ölçülü" həqiqətə bölünməsinə şərtləndirir.

Beləliklə, XIX əsrin müqayisəli tədqiqatları müqayisəli fəlsəfənin bəzi metodoloji prinsiplərini müəyyən etdi:

1) Hind və Yunan fəlsəfəsinin ümumi mənbəyinin bərpa edilməsi; "fəlsəfi dilin" axtarılması (U.Conson);

2) "Miqrasiya nəzəriyyəsi" kontekstində ellinlər və hindlilərin fəlsəfi ənənələri arasındakı genetik-tarixi əlaqənin aşkarlanması; "hind köklərinin" axtarışı (F.Şleqel);

3) Növ paralellərinin tapılması (A.Düperon):
-xüsusi paralellərin aşkarlanması;
-fəlsəfənin meta tarixi növlərinin aşkarlanması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Алиева Ч.Э. *Современная философия как феномен культуры: исследовательские традиции и новации. Материалы научной конференции. Серия "Симposium", выпуск 7. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001*
2. Дойссен П. *Философия Веданты* Лейпциг, 1906.
3. Колесников А. *Философия компаративистики. Восток – Запад. СПб., 2004.*
4. Мюллер М. *Шесть систем индийской философии.* М., 1995.
5. Шохин В.К. *Щербатской Ф.И. И его компаративистская философия.* М., 1998.

Cəmiyyət və tarix fəlsəfəsi

Yəhyaev Şahin Xanoğlu, magistr

Sosial fəlsəfənin mühüm problemlərindən biri də cəmiyyətin inkişafının tarixi mərhələlərinin öyrənilməsidir. Tarixin inkişaf mərhələləri və xüsusiyyətlərinə müxtəlif mövqedən yanaşaraq onu müxtəlif formada qiymətləndirirlər : Əfsanəni, bədii, dini, ideoloji və sair. Fəlsəfə tarixində tarix fəlsəfəsi problemlərinə bir çox filosoflar öz münasibətlərini bildirmişdilər, burada metodoloji yanaşma məsələləri də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bütövlükdə tarixi proses dedikdə cəmiyyətin aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru mütərəqqi istiqamətdə inkişafı başa düşülür. Tarix fəlsəfəsi dünya xalqlarının fəaliyyəti prinsiplərini və qanunauyğunluqlarını tarixi səpkidə öyrənir, tarixin məqsədi və mənasını açmağa çalışır. Bu işə insanların praktik fəaliyyəti üçün çox zəruridir. K. Yaspers yazırdı: “Biz tarixi bütöv bir tam kimi anlamağa çalışırıq, bununla da özümüzü anlamağa çalışırıq. Tarix bizim üçün elə bir yaddaşdır ki, həyatımızın kökləri ondadır.

Fəlsəfi fikirdə tarixi prosesin izahına dair müxtəlif baxışlar olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu təlimlər də uzun təkamül yolu keçmişdir. Antik dövrün mütəfəkkirlərinin (Platonun, Aristotelin və başqalarının) əsərlərində bəşəriyyətin tarixi haqqında qiymətli məlumatlar və mülahizələr vardır. Lakin onlar bitkin deyildi və buna görə də tarix fəlsəfəsi adlandırıla bilməz. Tarix fəlsəfəsi sonrakı dövrün məhsuludur.

Qədim mütəfəkkirlər tarixin ümumdünya xarakterini anlamaqdan uzaq idilər. Məsələn, antik dövrün tarixçiləri yunan və roma dünyasını bütün yürdə qalan dünyadan ayırır və vəhşi dünyaya qarşı qoyurdular. Orta əsrlərdə xristian ilahiyyatçıları bu nöqsanı aradan qaldırır, onu başqası ilə əvəz etdilər. Onların baxışlarına görə tarix ilahi qüvvənin niyyətinin həyata keçirməsi və insanın fəvqündə duran xüsusi bir layihənin reallaşmasıdır. Bundan əlavə onlar elə hesab edirdilər ki, tarix yalnız xristian xalqına aiddir. Bütün qalan bəşəriyyət tarixdən kənardadır.

Intibah dövrü fəlsəfəsində ümumdünya tarixi prosesinin yeni anlamı işlənib hazırlandı. Bu dövrdə başqa məsələlərdə olduğu kimi tarixə münasibətdə də humanist səpki əsas yer tuturdu.

Yeni dövrdə mexanikanın və riyaziyyatın inkişafı belə bir fikrə gətirib çıxartdı ki, cəmiyyətin özü də mexaniki aqreqatdır.

XVIII əsrin alman mütəfəkkiri İ. Herder tarixi prosesin izahında irəliyə doğru bir addım atmışdı. O ümumdünya tarix konsepsiyasını işləyib hazırladı. Herder təkamülçü idi. Buna görə də ümumdünya tarixi anlayışına canlı təbiəti və üzvi aləmin təkamülünü də daxil edirdi. Onun fikrincə bu təkamül rəvan şəkildə bəşəriyyətin tarixinə keçir.

Bununla belə tarix fəlsəfəsinin aşağıdakı əsas məsələləri hələdə tam həll olunmamışdır. 1) indiyə qədər tarix fəlsəfəsinin metodu, dəqiq həcmi və məzmunu müəyyən edilməmişdir; 2) tarix fəlsəfəsinin kateqoriyalar aparatı axıra qədər çatdırılmayan, tamamlanmayan ideya və anlayışlardan ibarətdir. Belə vəziyyəti görən Helmholtz yazırdı: Heç bir tarixi və fəlsəfi elm (qramatika istina olmaq şərtilə) həqiqətdə özü haqqında dəqiq qanunları formulə etmək qabiliyyətində deyil; 3) tarix fəlsəfəsinin əleyhdarları, o cümlədən Şelling, Şopenhauer və Diltey hesab edirdilər ki, tarixin xarakteri belədir ki, o, özünün elmi, sistematik fəlsəfəsini yaratmaq iqtidarında deyil.

Digər elmlərdə olduğu kimi, tarix fəlsəfəsində də, xaotik vəziyyət mərhələsi olubdur. Tarix fəlsəfəsi öz quruluş və məzmununa görə sosiologiyadan daha ümumdür. O tarixi inkişaf qanunlarını, ümumi prinsip və şərtlərini öyrənməkdə sosiologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanır.

Tarix fəlsəfəsinin əleyhinə çıxanlardan biri Şelling olmuşdur. Onun dediyi əsas fikir ondan ibarət idi ki, tarixi faktların təkrarı mümkün deyildir, yəni hər bir tarixi hadisənin mütləq fərdiliyi və konkretliliyi mövcuddur. Şopenhauer isə

yazırdı ki, “tarix özünün hər bir səhifəsində müxtəlif şəkildə eyni yazılar yazır, yalnız adlar və dövrlər dəyişir. Tarixdə biliyin subordinasiyası (“qarşılıqlı aslılığı”) yoxdur, tarixdə hökumranlıq edən bliyin koordinasiyası (mütənasibliyi) var. Tarix cəmiyyət üçün heç bir faktı təqdim edə bilmir. Tarix işarədir, elm deyildir. Tarixi fəaliyyətdən insan “iradə subyekti” olaraq, daim iradə aktları ilə rastlaşır və əbədi olaraq susuzluqdan əziyyət çəkən Danaïdanın xəlbiri ilə su daşıyan Tantalə bənzəyir (qədimi yun an əfsanəsinin qəhrəmanları)”.

Bəs əslində tarix nədir ? Tarixdə təkrarlanma varmı ? Bəlkə burada ancaq tamamilə bir-birindən fəqlənən hadisələr mövcud olur ? Xeyir, tarix bu iki qrup hadisələrin hər birini istisnasına əsaslanıb yazıla bilməz. Doğrudur, tarixdə məkan və zaman etibarı ilə təkrarlanmayan və təsadüfi faktlarda olur (məs. Makedoniyalı İsgəndər). Bununla yanaşı fərdlər zamanı, onun vəzifələrini müəyyən edə bilərlər (məsələn Martin Lüter).

Tarixi hadisələrin fərdi əlamətləri, bu hadisələri tam əhatə edə bilmir., eyni zamanda bu hadisələrin qanunauyğun xarakterinin ifadə olunmasına da mane olmur. Adolf Kettle öz “Sosial fizika” əsərində yazırdı: “Dəhşətli dəqiqlik və ardıcılıqla öyrəndiyimiz bir büccə var. Bu, həbsxana, katorqa və eşafot büccəsidir. Bax, bu büccənin azaldılması üçün çalışmalıyıq, bunun üçün, şübhəsiz, ictimai quruluşumuzu dəyişdirməliyik ki, nəticədə belə ürək ağrısından mənzerə də dəyişsin; cəmiyyətin özü cinayətkarları yetişdirir, cinayətkar onun əlində bir alətdir. Hiss edirsən ki, insan nəslə vahid, oxşar bir senari üzrə hərəkət edir; ayrı-ayrı fərdlərin bütün fəaliyyəti pərakəndə və systemsiz göründüyü qədər cəmiyyətin əlamətləri bir o qədər məqsədyönlü görünür”.

Tarix fəlsəfəsinə inamın az olmasının səbəblərindən biri də bu barədə çoxlu fəlsəfi sistem və cərəyanların olmasıdır. Tarix fəlsəfəsinə irad tutula biləcək daha bir neçə məsələ var: 1) keçmiş haqqında biliklərin az olması; 2) tarixi hadisələrin mürəkkəbliyi.

Tarixi proseslərin ümumi xarakterini öyrənmək üçün məlum tarixi hadisələrin yaranmasının səbəblərini bilmək vacibdir. Fransız tarixçisi İppolit Ten qeyd edirdi ki, “tarixdə faktları zəruri əlaqələr ilə birləşdirmək lazımdır ki, onlar əbədi olaraq inandırıcı olsunlar”.

Hələ XIV əsrdə yaşamış ərəb tədqiqatçısı İbn-Xəldun qeyd edirdi ki, tarix fəlsəfəsi tarixin tənqidindən qüdrətli bir alətdir.

Vilhelm Fon Humbolt tarixin ən çətin vəzifəsini hər hansı bir faktın olduğu kimi müəyyən edilməsində görürdü. Tarix fəlsəfəsi bu tarixi vəzifənin yerinə yetirilməsini xeyli yüngülləşdirir.

2 Tarix fəlsəfəsinə yeni baxış. Ümumiyyətlə, tarixin fəlsəfi problemləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Son zamanlar, xüsusilə XIX-XX əsrlərdə, bu problem bütün filosofları düşündürür. Məsələn, tarixi prosesin mahiyyəti nədir ? Bu suala iki cür cavab verilir: dövrlərin bir-birini əvəz etməsidir (C. Viko, B. Paskal); və dövrlərin olmamasıdır, yalnız fasiləsiz, daim sürəti artan hərəkət vardır (amerika sosioloqu Kern), yəni, insan cəmiyyətinin tərəqqisinin fasiləsizliyi problemi; (bu haqqda mədəniyyət tarixşünası Teylor qeyd edirdi ki, kim tarixin tərəqqisinə şübhələnirsə, o son nəticə etibarilə belə bir qənaətə gəlir ki, tərəqqi geriyyə doğru inkişafı xeyli dərəcədə üstələyir); ingilis iqtisadçısı Bəcut hesab edirdi ki, tərəqqi anları tarixdə ötkəm xarakter daşıyır. Hegel nikbin dünyagörüşə malik bir filosof idi. O, yazırdı ki, tarix azadlığın inkişafı prosesidir. Tarixə münasibətdə bədbin əhval-ruhiyəli baxışlar da vardır. Məsələn, Hartmanın təsiri altında olan mədəniyyətşünas Helvald qeyd edirdi ki: “tarixdə gözü kor zərurət vardır ki, o, hər hansı bir teleologiyayı (məqsədyönlülüyü) məhv edir, gec-tez insanı əbədi ölüm və tarazlıq vəziyyətinə gətirir”. Herder isə tarixin humanizm təcəssümü prosesini olduğunu başa düşürdü. Sosiologiyanın darvinizm təmayülünün nümayəndələri düşünürdülər ki, tarix “ən güclülərin” qələbəsi ilə tamamlanan amansız mübarizə

səhnəsidir. İctimai müqavilə nəzəriyyəsinin klassik nümayəndəsi olan J. J. Russonun fikrincə, tarixi proses – insan iradəsini süni məhsuludur. Kont, Spenser, Espinas, Şefle, Liliyefeldin fikrinə görə, tarix bioloji qüvvələrin şıltaqlıqlarının təbii nəticəsi və məhsuludur.

Bəs tarixin başlıca hərəkətverici qüvvələri nədir ? bu suala cavab axtararkən biz müxtəlif nəzəriyyə və baxışlara rast gəlirik. Bəlkə, sərbəst insan iradəsidir. Bəlkə təsadüfdür ? Və ya bəlkə xarici şəraitin məğlubedilməz zəruri şərtləridir ? Və yaxud insanın daxilində fəaliyyət göstərən qüvvələrin mübarizəsinin nəticəsidir ? Bu cavabların hər birinin çoxlu müdafiəçiləri və davamçıları, təbliğatçıları və əleyhdarları vardır.

Bəzi filosoflar isə hesab edirdilər ki, teoloji kosmologiyaya görə aləm Ali Varlığın təfəkkür və düşüncəsidirsə, insan dünyası da həmin Ali müdriliyin fəaliyyətinin məhsuludur.

Dante, tarixi prosesin izahını yunanların “taledən” qaçılmazlıq ideyasını bütövlükdə varlığımızın başlıca prinsipi olduğunu elan edir. J. J. Russo isə tarixdə azad iradəni müdafiə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, Russo tarixi “ictimai müqavilənin” süni məhsulu olduğunu göstərirdi. Böyük Fridrix tarixdə təsadüfün hökmranlıq etdiyindən danışır. Məlum olduğu kimi, Bokl, təbiətin, xarici qüvvələrin təsiri ideyasını var qüvvəsi ilə müdafiə edirdi. Lakin o sonradan təbiətin hökmdarına çevrilən insanın təsirinin tədricən artmasını və təbii faktorun (mədəni xalqlar üçün) rolunun azalmasını boynuna almışdı. Bokl tarixi “psixoloji məsələlərin həll olunması” adlandırır. Qeyd edək ki, çox geniş fəlsəfi-tarixi ədəbiyyatda biz ortaq vəziyyəti qəbul edən baxışlara da təsadüf edirik.

Fransa psixoloqu Lebon tarixi inkişafda aparıcı rol oynayan daha bir amili buraya əlavə edir-sevgini. Onun fikrincə, indiyə qədər “dünyanı hərəkətə gətirən nəhəng iki amil – sevgi və aclıq olub”. Lippert də öz nəzəriyyəsində Libexə yaxın baxışlar

ifadə edib: yaşamaq tələbatları ödəmək ehtiyacı insan mədəniyyətini idarə

К ПРОБЛЕМЕ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ МОЛОДЁЖИ

Гусейнова Самира, магистрант

Происходящие в Азербайджанской Республике экономические, политические, социальные, культурные и духовные преобразования коренным образом изменяют общественное сознание азербайджанцев и, в частности, правосознание как одну из его форм. В республике взят курс на построение гражданского правового государства. В реальной практике правовое государство означает воплощение принципов конституционализма, равенства всех перед законом, гарантии индивидуальной свободы человека. В правосознании и в политико-правовой теории была сформирована и научно обоснована модель гражданского общества, практическое осуществление которой далеко не завершено.[1]

Демократизация общественной жизни и создание правового государства предполагают использование правового сознания как средства социального регулирования юридически значимого поведения гражданина. Поскольку правосознание с одной стороны способствует осознанию гражданином цели юридически значимого поведения, с другой - является определяющим источником и каналом этого осознания.[1] Правосознание индивида помогает ему увидеть, правильно оценить и выбрать эффективные средства достижения юридически и гражданско значимого поведения.[8]

Для Азербайджанской государственно-правовой системы, общества вообще характерно различие между законом, который устанавливается государством и

обычным правом, на основе которого живёт сельская, а сейчас и часть городской общины. Этот факт определяет негативная направленность тенденций эволюции правового сознания современного общества, обусловленную дисбалансом между современным законодательством, создаваемым по образцу западноевропейского права, и культурно-правовой реальностью. На этом фоне снижается уровень теоретико-правовых знаний основной части населения. В совокупности это ведёт к росту правонарушений, к снижению общей атмосферы правопорядка и законности. [1,3,16]

Среди вопросов, порождаемых современным состоянием правосознания, проблема правосознания молодёжи является сейчас одной из самых актуальных как в практическом, так и в теоретическом отношении. Особенности формирования правового сознания студенческой молодёжи. Возросший интерес к различным аспектам этой проблемы нашёл своё отражение в ряде российских исследований, где в частности рассматриваются вопросы взаимосвязи светского и религиозного сознания [18], формирования правосознания школьников[6], правосознания студенческой молодёжи[4], правосознания рабочей молодёжи[2].

Обобщая и дополняя определения даваемые различными учёными понятию правосознания, И.М. Хиль пишет, что правосознание — область сознания, отражающая правовую действительность в форме юридических знаний и оценочных отношений к праву и практике его реализации, правовых установок и ценностных ориентации, способных в будущем формировать поведение людей в юридически значимых ситуациях[15].

Правосознание же молодёжи — это обусловленная социальной ролью особая форма группового

правосознания, содержание которой составляет совокупность рациональных и чувственных представлений и знаний о существовавших ранее и действующих в настоящее время взглядах на сущность права, правовых нормах, идеях, теориях, отношениях и субъектах права, тенденциях их дальнейшего развития, а также правовых установок и ценностных ориентации, регулирующих поведение членов данной социальной группы в юридически значимых ситуациях. [15]

Привлекает внимание предложенная Хиль И.М. структура правового сознания, которая может включать познавательную, когнитивную сторону (правовую идеологию), социально-психологическую сторону (правовую психологию), а также информационный элемент (знание права), оценочный элемент (отношение к праву) и эмоциональный элемент (побуждение к выполнению правовых предписаний). [15]

Исследуя правосознание с точки зрения предмета отражения, Алимов А.К. выделяет сферы правосознания, соответствующие разным отраслям права и различным видам правовых отношений, т.к. недифференцированное в этом плане изучение правосознания недостаточно продуктивно для понимания его роли в той или иной области правовой жизни общества и индивида.[1]

Структура правосознания, изучаемого с точки зрения глубины отражения правовых явлений, обнаруживает два уровня: правосознание обыденное и правосознание теоретическое. Различие между ними состоит в том, что первое носит эмпирический характер, порождается повседневными условиями жизни людей, ограничивается непосредственными нуждами и сводится преимущественно к обиходным представлениям, оценкам, навыкам поведения, тогда как правосознание теоретическое стремится проникнуть в сущность явлений, познать их

закономерность, выразить их в системе взглядов, концепций, теорий.^[1,13,17] По широте распространения различных видов отражения правосознание может быть массовым, специализированным и локальным. При рассмотрении правосознания с точки зрения его принадлежности определенным субъектам различают конкретных носителей и соответственно этому - осознание общества, групп и индивидов [17]

Существуют три функции правосознания - познавательная, оценочная и регулятивная. Познавательная отвечает за приобретение и наличие знаний о праве. Оценочная функция определяет систему оценок и мнений по юридическим вопросам, оценочные отношения к праву и практике его исполнения и применения. Регулятивная функция определяет правовое поведение и осуществляется за счёт социально-правовых установок и ценностных ориентаций.[1,10,14,17]

Положительная социально-правовая установка (направленность на ценности правовой культуры общества) является важнейшим внутренним источником правовой активности личности. Она выражается в уважении к праву. При её несформированности отсутствует и правосознание или же он ещё не сформировалось, деформировалось, разрушилось. [10,11]

Правовая ориентация - совокупность правовых установок индивида или общности, непосредственно формирующая внутренний план, программу деятельности в юридически значимых ситуациях[5,17].

Высшим проявлением юридически значимого поведения, правовой культуры граждан выступает их социально-правовая активность, предполагающая личное участие в решении правовых вопросов, укреплении законности и правопорядка, готовности противодействовать правонарушениям.[7]

На принятие конкретных решений может оказывать воздействие множество факторов, например, конкретная обстановка, в которой решение принимается. Однако именно установки говорят о потенциальной направленности личности на право или против права, или в обход права, но не о правовой либо противоправной природе совершаемых ею действий[9].

Ряд учёных предполагает, что правосознание молодёжи обладает следующими особенностями: фрагментарность, обусловленная избирательно-прагматическим характером интереса к праву; ориентированность на сферу публичного права, причём в сфере правонарушения; абстрактно-положительное отношение к праву как социальной ценности; сугубо негативное восприятие практики реализации права; эклектизм, характеризующийся сочетанием противоречивых взглядов на право.[2,4]

Среди факторов формирующих правосознание молодёжи следует отметить:

— во-первых, использование информационного (основанного на правовых знаниях), оценочного (основанного на выработке ценностных ориентации по отношению к праву и правовым явлениям), регулятивного (основанного на правовой установке на правомерное поведение) и когнитивного (основанного на сознательном отношении к праву) аспектов формирования правового сознания;

— во-вторых, деятельность субъектов «творцов правосознания»: органов государственной и муниципальной власти, международных организаций, религиозных конфессий, социально-демографических групп и иных коллективных образований, включая семью, образовательных учреждений, средств массовой информации, индустрии развлечений. Ряд исследователей

связывают различные аспекты правового сознания групп с их социальной идентичностью.[15]

На большую практическую важность сформированности высокого уровня правосознания указывает Л.А.Ясюкова. Она полагает, что при несформированности правосознания в бытовой сфере человек отличается потенциальной конфликтностью, непоследовательностью в поведении, нетерпимостью к другой точке зрения, может не сдерживать своих обещаний, не выполнять обязательств, игнорировать свои обязанности и поступать так, как сам считает правильным и выгодным именно для себя, нередко вопреки обещаниям и даже официальной договоренности. [16]

Если правосознание не сформировано в деловой сфере, то у человека в профессиональной деятельности преобладает склонность действовать в обход правил, законов и не соблюдать договорные обязательства, если так ему выгоднее, пренебрежение к документальному оформлению своей деятельности, ориентация на личные контакты и приятельские отношения, которые, в конечном итоге его ни к чему не обязывают.

При несформированности правосознания в межличностной сфере (социально-гражданской) человек ожидает, а нередко и требует, чтобы кто-то (государство, начальник, коллеги, родители) заботился о нем и обеспечивал его всем необходимым для нормальной жизни. У человека может отсутствовать чувство вины за невыполненные обязательства или некачественную работу, т.к. он обычно перекладывает вину на других стараясь сослаться при этом на причины, которые от него не зависят: (государство, фирма мало платит; начальник плохо объяснил задание и т.п.)

Анализ особенностей правосознания молодежи позволяет сказать, что уровень развития правового

сознания является показателем личностной и интеллектуальной зрелости человека.

Литература:

1. Алимов А.К. Теория государства и права. Б.,2003, с. 340.
2. Батов С.Л. Правовое сознание рабочей молодежи и основные факторы его формирования. Автореф. дис. ...канд.юрид наук.М.,1989.
3. Ганцева Л.М. Особенности формирования правового сознания россиян в современных условиях. Журнал: Вестник Башкирского университета.2001.№1,с.44-48.
4. Иванова С.П.Особенности правового сознания студенческой молодежи(Политико-психологический аспект) Дисс. ...канд.психол.наук. С-П,2003,с.259.
5. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. - СПб., 1996. - С. 675.
6. Корниенко Л.М.Проблемы формирования правосознания школьников. Автореф. дис. ...канд.юрид наук. М., 1974.
7. Кудрявцев В. Н. Право и поведение. - М., 1976. - С. 38.
8. Курс лекций МГУ по теории государства и права // Под ред. проф. М. Н. Марченко. - М., 1996. - с. 371.
9. Лазарев В. В. Общая теория государства и права. - М., 1996. - С. 413.
10. Левченко А. А. Место правовых установок в структуре правосознания граждан // Политико-правовая культура и духовность: Материалы региональной науч.-теорет конф. 28-29 марта 2001 года. - Ростов н/Д: РЮИ МВД России, 2001. - С. 79.
11. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность. - Львов. 1985.с. 126 – 12712. Сеидов Т.Н. Современное развитие отдельных конституционных прав и свобод человека. Б.,2003, с.129.
13. Спиридонов Л. И. Теория государства и права. - М., 1996. - С. 314.

14. Фаткуллин Ф. Н. Основы теории государства и права. - М., 1995. с.95.
 15. Хиль И.М. Особенности формирования правового сознания студенческой молодежи. Краснодар, 2005, с.24
 16. Ясюкова Л.А. Правовое сознание в структуре ментальности россиян. С-П., 2008, с. 167.
 17. info.hutor.ru/ur_psy/2_2.php3
 18. mirrabot.com/work/work_36443.html

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

Piriyeva E.A. Azərbaycan xalqının milli psixologiyasının formalaşmasının siyasi amili.....	3
Аллахярова С.А. Теории девиантного поведения.....	10
Аллахярова С.А. Роль семьи в формировании девиантного поведения.....	16
F.M.Mikayılova. Şagirdlərə “Xitab” mövzusunun öyrədilməsi təcrübəsindən.....	18
Əliyeva Sara. Yeni yetmələrdə asosial davranış problemi.....	19
L.M.Cabbarova, E.T.Abbash, Penitensiar sistemdə psixoloji xidmət və psixoloqun əsas fəaliyyət istiqamətləri.....	28
M.V.Vəliyev. A.M.Mustafayev. Altıyaşlıların əqli inkişaf variantları.....	34

Mobil Aslanlı Huntürk, İslamda fiziki mədəniyyət və qəhrəmanlıq motivləri.....	36
Ü.Ə.Zeynalov, Siyasi liderliyin motivasiya problemi.....	41
Ləzifə Qasımova, Pedaqoji prosesdə innovasiyaların yeri və əhəmiyyəti.....	44

İQTİSADİ NƏZƏRİYYƏ, POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA

Şirinov A.M. Avtoritar rejimin xarakterik cəhətləri.....	54
Nazim İbadov. Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu sistemində unitar dövlətin yeri və rolu.....	60
A.İ.Kosayev. Qabiliyyətlərin ölçülməsində psixoloji teslərdən istifadə imkanlarına dair.....	66
A.İ.Kosayev. Testologiya və müasir təhsil.....	67
Ramazan Filiyev. Bakalavr və magistratura pillələrində mühazirə və seminar məşğələlərinin aparılması haqqında.....	68
A.Багиров. Сущность и оценка предпринимательского риска.....	73
Султанов А.Ш. Место финансового рынка в структуре рыночной экономики Азербайджана.....	82
P.Ə.Həsənova. İnnovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii monopoliyaların idarə edilməsinin xüsusiyyətləri.....	88
P.Ə.Həsənova, Təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarə edilməsi prinsipləri.....	94

R.Filiyev. GUAM birliyi ölkələrinin sosial-iqtisadi mahiyyəti.....	101
R.Filiyev. Azərbaycanın inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri (Fransa, Almaniya, İngiltərə, İtaliya).....	108
M.A.Hüseynov, Y.A. Səmədov. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində azərbaycan neft sənayesində əldə olunmuş nailiyyətlər.....	120
İ. Ə. Eyyubov. Əlimərdan bəy Topçubaşovun ictimai-siyasi görüşləri.....	126
Ü.A.Şəfiyev. Kütləvi siyasi tədbirlər və siyasi sosiallaşma.....	131
H.Алиева. Факторы формирования НАТО.....	134
Rzayev Anar Nəsir oğlu, Enerji təhlükəsizliyi amilinin Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyində rolu.....	142
K.A.Sarıyev, Müstəqil azərbaycan iqtisadiyyatında sosial - iqtisadi irəliləyişlər.....	153
Шихализаде С.Э, Международное разделение труда (МРТ).....	160

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

İ.Ə.İslamov. Şəxsiyyətin strukturunun sosial-fəlsəfi təhlili.....	165
Məmmədova Çinarə, Komparativistik irs: XIX əsr Avropa komparativistik fəlsəfəsi.....	174
Yəhyayev Şahin Xanoğlu, Cəmiyyət və tarix fəlsəfəsi.....	180
Гусейнова Самира, К проблеме правового сознания молодежи.....	185

Texniki redaktor: V.K.Əliyeva

Korrektor: M.G.Musayev

Çapa imzalanmışdır: 01.04.2009
Formatı 60x84 1/16
Fiziki çap vərəqi 12.5
Sayı 100 ədəd
Buraxılış «Turan Evi» nəşriyyatında hazır
maketdən çap edilmişdir.
Bakı, Şərifzadə küç. 3.

AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Bakı Dövlət Universitetinin
90 illiyinə həsr olunur

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(məqalələr toplusu)

I buraxılış